کورد و کوردستان

له بەڵگەنامە و سەرچاوە مێژووییەکاندا

کورد و کوردستان

لە بەڵگەنامە و سەرچاوە مێژووییەکاندا

(سەردەمی نوێ وهاوچەرخ)

پ. ی.د.سەعدی عوسمان هەروتی

کۆلێژی ئەدەبیات/ زانکۆی سەلاحەدین– هەولێر

سەرپەرشتیاری پڕۆژە

رابیعە فەتاح شێخ محەمەد

کۆمەڵەی ڕۆشنبیری مێژوویی کوردستان

خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە

- **کورد و کوردستان لەبەڵگەنامە و سەرچاوە مێژووییەکاندا (١)**
- **نووسینی: پ. ی.د.سەعدی عوسمان هەروتی**
- **سەرپەرشتیاری پرۆژە:** رابیعە فەتاح شێخ محەمەد
- **نەخشەسازی ناوەوە:** گۆران جەمال رواندزی
- **بەرگ:** هۆگر سدیق
- **نرخ:** ٤٠٠٠ دینار
- **چاپی یەکەم** ٢٠١٤
- **تیراژ:** ١٠٠٠ دانە
- **چاپخانە:** موکریانی (هەولێر)
- **لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانەکان ژمارەی سپاردنی(١٢٩)ی ساڵی (٢٠١٤) پێدراوە.**

زنجیرەی کتێب (٨٠٨)

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com
ئیمەیل: info@mukiryani.com

نـــاوەڕۆك

گوتەی بەرایی ٧
باسی یەکەم
(ساڵنامەکانی عوسمانی و دوو زانیاری مێژوویی گرنگی تایبەت بەکورد).... ٩
باسی دووەم
(کوردستان و هەندێ زانیاری کارگێڕی لە بەڵگەنامەیەکی
عوسمانی سەدەی شازدەهەمدا) ١٧
باسی سێیەم
(کورد ومێژوونووسین لەسەردەمی نوێدا ١٥٠٠-١٩٠٠) ٢٧
باسی چوارەم
(گەشتی دکتۆر ئیڤز بە کوردستاندا لەساڵی ١٧٥٨ ز دا) ٥٧
باسی پێنجەم
(ئامێـــدی لەگەشتنامە وسەرچاوە مێژووییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا) ٧٥
باسی شەشەم
(دەڤەری ماردین لەچەند کتێبێکی (یاسین عومەری) دا) ١٠٩
باسی حەفتەم
(ئادگارە سیاسییەکانی کوردستان لەدانراوە مێژووییە
عیراقیەکانی سەردەمی عوسمانیدا) ١٤٩
باسی هەشتەم
(عیراق وکوردستان لە ڕاپۆرتێکی دبلۆماسی بریتانی ساڵی ١٩٧٢ دا) ٢٠٩

گوتەی بەرایی:

کورد وەکو نەتەوەیەکی دێرین وکوردستان وەکو وولاتێکی گرنگی ناو جەرگەی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست، لەسەردەمانێکی زووەوە ناویان لەتۆمارەکانی مێژوو نەخشێنراوە. بەهەمان شێوە لەسەردەمانی نویێ وهاوچەرخیشدا، سەدان وبگرە هەزاران بەلگەنامەو سەرچاوەی مێژوویی باس لەکورد وکوردستان یان بەشێك وناوچەیەکی ئەم وولاتە وگروپێکی ئەم نەتەوەیە دەکەن. ئەم کۆمەلە باسەی لەدوو تویێی ئەم کتێبەدا بلاودەکرێنەوە، چەند دەنکێکن لەخەرمانی ئەو بەلگەنامەو سەرچاوە مێژووییانەی کە لەسەردەمی نوێدا ناوی کورد وکوردستانیان تێدا هاتووە.

لەم چەند سالەی ڕابردوودا کاتێ ئەم باس و توێژینەوانەم نووسی ئامانجی بنەڕەتیم ئەوەبوو کە پێگەی کوردو کوردستان لەمێژوودا دیاری بکەم وخوێنەرانیش بەسەرچاوەکانی مێژووی ئەم وولات و نەتەوەیە زیاتر ئاشنا بکەم. بۆیە هەموو ئەم باسانە لەکاتی خۆیاندا لەگۆڤارەکاندا بلاوکراونەتەوە. هەندێ لەم گۆڤارانە گۆڤاری ئەکادیمین، چونکە هەندێ لەباسەکانیش لەبنەڕەتدا توێژینەوەی ئەکادیمی بوون.

لەبەرئەوەی هەریەك لەم باسانە پێشەکی خۆیان هەیە، بۆیە پێویست ناکات لێرەدا درێژەی بدەینێ وپێشەکییەکی تر بنووسین. بەلام تەنیا دەمەوێ چەند خالێك بخەمەڕوو: یەکەمیان ئەوەیە کە دەستکارییەکی زۆری هەندێ لەم باسانەم کردووە، بەتایبەتی باسی (کوردو مێژوونووسین لەسەردەمی نوێدا) کە (١٣) سالێ بەسەر نووسین وبلاوکردنەوەیدا تێپەڕیوەو هەندێ لەزانیارییەکانی پێویستیان بەپێداچوونەوەو زیادکردن هەبوو. دووەمیان: یەکێ لەتوێژینەوەکان خۆم لەبنەڕەتدا بەعەرەبی نووسیومەو بلاوم کردۆتەوە. لەبەرئەوەی دەرفەتیشم نەبوو بیکەمە کوردی، بۆیە لەلایەن دەزگای (موکریانی) یەوە کراوەتە کوردی و ئینجا خۆم پێداچوونەوەی تەواوم بۆ کردووەو هەلەکانم چاکردووەو دەربڕین وداڕشتنەکەیم گۆڕیوە، بەجۆرێك کەهێناومەتە سەر شێوازی نووسینی خۆم. سێیەمیان: بەپێچەوانەی ئەمە، یەکێ لەباسەکان (گەشتی دکتۆر ئیڤز بەکوردستاندا)

من نەمنووسیوەو کاتی خۆی بەعەرەبی لەلایەن نووسەرو وەرگێڕی بەتوانای عیراقی (جەعفەر خەیات) نووسراوەو بلاْوکراوەتەوە، بەلاْم من وەرمگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و سەرنج و پەراوێزم بۆ زیادکردووە. ئنجا لەیەکێ لەگۆڤارەکان سەرلەنوێ بلاْومکردۆتەوە. بۆیە پێم باش بوو لێرەش لەگەڵ ئەم باس و توێژینەوانەدا بلاْوی بکەمەوە. چوارەم: لەبەرئەوەی هەریەك لەم باسانە پێشتر بەجیا بلاْوبۆتەوەو زۆربەیان لیستی سەرچاوەی خۆیان هەیە، بۆیە بەپێویستم نەزانی بۆ هەموو کتێبەکە یەك لیستێکی سەرچاوە دابنێم.

لەکۆتاییدا ئەوە ماوە بڵێم کەبێگومان کتێب زیاتر دەکەوێتە بەر دیدی خوێنەران و لەهەمان کاتیشدا هۆکارێکە بۆ کۆکردنەوەی باس وتوێژینەوە پەرش وبلاْوەکان و پاراستنیان لەوونبوون و پەرتەوازەبوون. هەربۆیە پێم باش بوو ئەم کۆمەڵە باس وتوێژینەوەیە لەدوو توێی یەك کتێبەدا بلاْوبکەمەوە. بەو هیوایەی خوێنەران وهەروەها توێژەرانیش سوودی لێ ببینن.

د.سەعدی هەروتی

هەولێر ٢٦-١١-٢٠١١

(باسی یەکەم)

ساڵنامەکانی عوسمانی و

دوو زانیاری مێژوویی گرنگی تایبەت بەکورد

(باسی یەکەم)

سالْنامەکانی عوسمانی و دوو زانیاری مێژوویی گرنگی تایبەت بەکورد*

پێشەکی:

هەرچەندە لەم (١٠) ساڵەی ڕابردوودا چەندین نامەی زانکۆیی وکتێب وباس و ووتار لەبارەی مێژووی کوردەوە نووسران، بەڵام دەشێ هێشتا بگوترێ کە لایەنێکی زۆری ئەم مێژووە بەتاریکی ماوەتەوە و سەبارەت بە هەندێ لایەنی تریش تەنیا زانیاری سەرپێییمان هەیە و بۆ بەڕاست زانینیان پێویستمان بە بەڵگەنامەی فەرمی و سەرچاوەی مێژوویی ڕەسەن هەیە. بێگومان ئەمە بۆ هەموو قۆناغەکانی مێژووی کورد ڕاستە، بەتایبەتی مێژووی نوێ (١٥١٤-١٩١٤). چونکە کەمێکی نووسەران و توێژەران خۆیان لەقەرەی ئەم ماوە مێژووییە دەدەن، بەهۆی گران دەستکەوتنی سەرچاوەی ڕەسەن و بەڵگەنامەی پێویست. ئەگەر دەستیش بکەون ئەوا بەزمانی جیاجیا نووسراون بەتایبەتی فارسی و تورکی عوسمانی، کە بێگومان بەکارهێنانیان کارێکی ئاسان نیە.

بەڵام ئەگەر دەرفەت بڕەخسێ کتێبخانەکانی موسڵ وبەغدا وهەروەها تورکیا وئێران بەسەربکرێنەوە، ئەوا دڵنیام زانیاری دەگمەن وبەڵگەنامەی مێژوویی گرنگمان دەست دەکەوێ، کە لاپەڕەکانی مێژووی کوردستان ڕووناك دەکەنەوە. ئەم دوو زانیارییەی کە لەم ووتارەدا دەمەوێ بیانخەمەڕوو، بەم شێوەیە بەدەست هێنراون. ئەوەبوو زستانی ساڵی ٢٠٠٠ کە خەریکی کۆکردنەوەی سەرچاوە بووم بۆ تێزی دکتۆراکەم، بەشێوازێك لەشێوازە مەترسیدارەکان خۆم گەیاندە شاری بەغدا. لەوێ لەکتێبخانەی شێخ عەبدولقادر گەیلانی چەند دەستنووس وسەرچاوەی ڕەسەنم دەستکەوت. لەنێویاندا دوو سالْنامەی عوسمانی تێدابوو کە دوو زانیاری گرنگی تایبەت بەمێژووی کوردیان لەنێو

* ئەم نووسینە باسێکە لەژمارە (١٣١)ی گۆڤاری (مەتین) لەکانونی یەکەمی ٢٠٠٢ بڵاوبۆوە، ئەم گۆڤارە لەلایەن دەزگای (خانی) لەدهۆك دەردەچوو.

دوو تــوێی خۆیانــدا حەشــاردابوو.پێم باشــە پــێش ئــەوەی زانیارییــەکان بخەمــەڕوو، پێشەکییەك لەبارەی ساڵنامە بدەمە خوێنەر:

ساڵنامە زاراوەیەکی لێکدراوی عوسمانییە کــە لــەدوو ووشــە پێکهــاتووە: ئــەوانیش (ساڵ) و(نامە)ن کە لەزمانی کوردیشدا هەمان واتا دەبەخشــن. واتــا زاراوەکــە پێکــرا دەبێتە (نامەی ساڵانە). هەروەها ڕاپــۆرت وهەڵســەنگاندنی ســاڵانەش دەبــێ، چــونکە هەندێ جار زاراوەی (سال تقويم) یش بەکاردەهات. دەولەتی عوسمانی لەســاڵی ١٨٤٧ز یەکەم ساڵنامەی دەرکــرد، دواتــر ویلایەتــەکانی دەولــەتیش لەســەر هــەمان ڕێوشــوێن ڕاپۆرتی ساڵانەی خۆیان دەرکرد. کە زانیاری کارگێڕی وئابوری وئاوەدانکــاری وجــوگرافی ومێــژوویی گرنگــی لەمــەڕ ویلایەتەکــە بــەخۆوەدەگرت. هــەروەها دواتــر ســاڵنامەکان جۆراوجۆر بوون و تەنانەت ساڵنامە هەبوو کە تەنیا بۆ هونەر دەردەکرا.[(١)]

زانیاری یەکەم:

سەرەتاکانی پەیدابوونی قوتابخانەی فەرمی هاوچەرخ لەکوردستاندا:-

دەولــەتی عوســمــانی لەچوارچێوەی هەوڵــە چاکســازییەکانیدا و بــۆ نۆژەنکردنــەوەی دامەزراوەکانی، لەساڵی ١٢٥٤ك/ ١٨٣٧-١٨٣٨ز قوتابخانــەی ڕوشــدییەی لەدەولەتــدا دامەزراند. کە یەکەم جار لەئەستانبۆلی پایتەختــدا بــوو.[(٢)] شــایانی باســە لەدەولــەتی عوسمانی بەقۆناغی خوێندنی دوای سەرەتایی دەگوترا (روشدييە)،کە بێگومان لەووشەی (الرشد) ی عەرەبی هاتووە کە واتای (ژیری) دەبەخشێ و مەبەستیان تەمەنی ژیرییە.

بەڵام ئەم هەنگاوە لەهەرێم و ویلایەتەکانــدا زۆر دواکــەوت. ئــەوەتا لەویلایــەتێکی گرنگی وەکو بەغدا لەساڵی ١٢٨٦ك/ ١٨٦٩ز یەکــەم قوتابخانــەی ڕوشــدییە کرایــەوە. ئەویش بەهــەوڵی والییــەکی دڵســۆز وچاکســازیخوازی وەکــو (مدحــەت پاشــا ١٨٦٩-

(١) علي شاكر علي، ولاية الموصل في القرن السادس عشر، اطروحة دكتوراه، كلية الآداب، جامعة الموصل ١٩٩٢، ص٦٨.

(٢) عباس العزاوي، تاريخ العراق بين احتلالين، شركة التجارة والطباعة المحدودة، بغداد ١٩٥٥، مج ٧، ص٤١.

١٨٧٢ز) بوو.[١] دیارە لەکوردستانی باشوریش (کوردستانی عیراقی ئێستا) هەر لەو سەروبەندەدا چەند مەکتەبێکی ڕوشدی کرانەوە.

ساڵنامەی دەولەتی عوسمانی ساڵی ١٢٩٠ك/ ١٨٧٢-١٨٧٣ز کە قوتابخانە ڕوشدییەکان و هەروەها ژمارەی قوتابییەکانی ئەو قوتابخانانە لەویلایەتەکانی سەربەدەولەت دەژمێرێ، لەلیستەکەدا ناوی چەند شارێکی کوردیش دەهێنێ کە قوتابخانەی ڕوشدییەیان تێدابوو. ئەویش بەم شێوەی خوارەوە بوو[٢]:

ناوی قوتابخانە	ژمارەی قوتابیان
مەندەلی	١٨
ئەربیل	٣٩
عەقرە	٣٥
کەرکوك	٢٥
سلیمانیە	٣٨
ڕەواندوز	٣٠

ئەگەر ژمارەی قوتابیانی ئەو شارە کوردیانە بەراوورد بکەین لەگەڵ ژمارەی قوتابیانی شارو ناوچە عەرەبنشینەکانی عیراق، بۆمان بەدیاردەکەوێ کە ڕێژەی خوێندەواری وئاستی فێرخوازی لەکوردستاندا لەو ماوە مێژووییەدا لەئاستێکی خراپدا نەبووە. چونکە ئەگەر ژمارەی قوتابیانی قوتابخانەی (بەغدادی یەکەم) ی لێدەرکەین کە (٧٦) قوتابی بوو، دەبینین ژمارەی قوتابیانی شارەکانی تر جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ شارە کوردیەکاندا نەبوو.[٣] هەروەکو لەم لیستەی خوارەوە بۆمان بەدیاردەکەوێ[١]:

---

(١) جريدة الزوراء، عدد (١٥) ١٥ جمادي الآخرة ١٢٨٦هـ، بەوەرگرتن لە: عباس العزاوي، المصدر السابق، ص٢٠٦.

(٢) سالنامه دولت عليه عثمانية لسنة ١٢٩٠، ص٢١١-٢١٢.

(٣) کاتی خۆی کە ئەم ووتارە لەگۆڤاری مەتین بڵاوکرایەوە لێرەدا لەتایپکردنەکە هەندێ هەڵەی تێداکرابوو، ئەم چەند دێرە وانووسرابوون کە ئەم هەڵێنجانەی ئێرە پێچەوانە ببۆوە.

ژمارەی قوتابیان	ناوی قوتابخانە
٤٤	بەسرای دووەم
٤٧	موسڵ
٤١	حیللە
٢٥	خوراسان (بەعقوبە)
٢٠	مونتەفیك
٢٥	کوت ئەلعیمارە
٣٥	زوبێر
٢٠	سامەڕا
٣٠	عیمارە
٢٠	کەربەلا

زانیاری دووەم:

مەدالیای کوردستان:

بلەج شێرکۆ لەکتێبی (کێشەی مێژینەو ئێستای کورد) باسی ئەوە دەکا کە هێزەکانی عوسمانی دوای ئەوەی لەساڵی **١٨٤٧**ز دا ڕاپەڕینی بەدرخان پاشای بۆتانیان دامرکاندەوە، دەولەت مەدالیایەکی بۆ بیرەوەری ئەم سەرکەوتنە دروستکرد و ناوی لێنا (مەدالیای جەنگی کوردستان) کە ڕوویەکی لێی نووسرابوو **"**مەدالیای کوردستان**"**

(١) سالنامە دولت علیە عثمانیة لسنة ١٢٩٠، ص٢١١-٢١٢.

ڕووەکەی تریشی وێنەی قەڵای (ئارۆخ)ی لەسەر هەڵکەندرابوو، کە بەدرخان پاشا دواجار خۆی لەوێ قایمکردبوو.[1]

دروستکردنی ئەم مەدالیایــە لەلایــەن دەولەتــەوە نیشــانەیەکی ئاشــکرایە لەســەر بایەخی ئەو سەرکەوتنەی کە بەدەســتیان هێنــا. ئەمــەش ڕاستەوڕاســت بەڵگــەی ئــەوە بەدەستەوە دەدا کە ڕاپەڕینەکەی بەدرخان پاشا تاڕاددەیەکی وا فراوان ببوو کــە زەنگــی مەترسی بۆ دەولەت لێبدات. ســەرەڕای بــەهای بــەرزی ئــەو ڕاســتییە، کەچــی هێشــتا نەماندەتوانی مەسەلەی ئەم مەدالیایە بەدڵنیاییەوە وەربگرین. چونکە نموونــە و وێنــەی ئەم مەدالیایەمان بەرچاو نەکەوتبوو. هەروەها سەرچاوەی سەرەکیمان بۆ ئــەم زانیارییــە هەر تەنیا کتێبەکەی بلەج شێرکۆ بوو. کەئەویش بــۆ داکــۆکی کــردن لەکێشــەی کــورد نووسرابوو، واتە ڕێی ئەوەی تێدەچوو کە بۆ گەورەکردنی ڕاپەڕینەکــە ئــەم مەســەلەیەی دروستکردبێت.

بەڵام خۆشبەختانە ئێستا دەتوانین ڕاستی هەبوونی ئەم مەدالیایە بسەلمێنین. ئــەوەتا لەساڵنامەیەکی ویلایەتی بەغدا ،کە بەناونیشانی "سال تقويم" ــەو بەروارەکەی لەســەر نەماوە بەڵام واپێدەچێ دوای ساڵی ١٣٢٥ك/ ١٩٠٦-١٩٠٧ز نووســرابێت، لــە لاپــەڕە ٦٧٩ لەلیستی ئەو مەدالیایانــەی کــە حکومــەت دروســتی کــردوون نــاوی (کردســتان مداليەســی- واتــە: مــەدالیای کوردســتان) دێــت. لەبەرامبەریشــی نووســراوە کــە مەدالیایەکی زیوەو لەساڵی ١٢٦٣ك/ ١٨٤٨ز لەسەردەمی سەڵتەنەتی عەبدولحەمیــدی یەکەم (١٨٣٩-١٨٦١ز) داندراوە.

---

(١) بڕوانە چاپی سێیەمی ئەم کتێبە، بێ شوێنی چاپ، ١٩٩٢، ل٤٣.

سەرچاوەکانی باسی یەکەم

- بلەج شێرکۆ، کێشەی مێژینەو ئێستای کورد، چاپی سێیەم، بێ شوێنی چاپ، ١٩٩٢.

- سالنامە دولت علیە عثمانیة لسنة ١٢٩٠.

- عباس العزاوي، تاريخ العراق بين احتلالين، مج ٧، شركة التجارة والطباعة المحدودة، بغداد ١٩٥٥.

- علي شاكر علي، ولاية الموصل في القرن السادس عشر، اطروحة دكتوراه، كلية الآداب، جامعة الموصل ١٩٩٢.

(باسی دووەم)

کوردستان و هەندێ زانیاری کارگێڕی

لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانی سەدەی شازدەهەمدا

کوردستان و هەندێ زانیاری کارگێڕی
لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانی سەدەی شازدەهەمدا*

لەسەرەتاکانی سەدەی شازدەهەمدا کوردستان ڕووبەڕووی شالاٌوی هێزەکانی شا ئیسماعیلی سەفەوی (١٥٠١-١٥٢٤) بۆوە و لەئەنجامدا زۆربەی ناوچەکانی کوردستان بوونە بەشێك لەدەوڵەتی سەفەوی (١٥٠١-١٧٣٦)، کەدەوڵەتێکی شیعەی توندڕەو بوو دژایەتی قەوارەو میرنشینە خۆماڵییە کوردیەکانیشی دەکرد. بۆیە کورد چاوەڕێی دەرفەتێك بوو بۆ ڕزگار بوون لەم ڕەوشە دژوارە. زۆری نەبرد ئەم دەرفەتە هاتەئاراوە کاتێك سەلتان سەلیمی یەکەمی عوسمانی (١٥١٢-١٥٢٠) کەوتە ململانێ لەگەڵ شا ئیسماعیلی سەفەوی و لەشەڕی (چالدێران) ی ساڵی ١٥١٤ بەسەریدا سەرکەوت. میر و سەردارانی کورد ئەم هەلەیان قۆستەوەو کەوتنە بەدەرنانی پاشماوەی هێزەکانی سەفەوی لەزۆربەی شارو قەلاٌکانی کوردستان. لەم کردارەشدا هێزەکانی عوسمانی یارمەتی کوردیاندا، چونکە میرو سەردارانی کورد بەهەوڵ و کۆششی مەلا ئیدریسی بەدلیسی ڕێکەوتننامەیەکیان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی بەستبوو. ئیتر لەئەنجامی شەڕی چالدێران و ڕووداوەکانی ساڵانی ١٥١٤-١٥١٦دا ناوچەکانی ناوەڕاست و ڕۆژئاواو بەشێکی گرنگی باکورو باشوری کوردستان هاتنە نێو بازنەی دەسەلاٌتی عوسمانی. دواتریش لەسەردەمی سوڵتان سلێمانی قانونی (١٥٢٠-١٥٦٦) لەئەنجامی هەڵمەتەکانی ساڵانی ١٥٣٤ و ١٥٤٨دا، هەرێمەکانی (وان) و (شارەزوور) و (ئەرزەڕۆم)یش هاتنە پاڵ ئەو بەشەی کوردستان کە سەربەدەوڵەتی عوسمانی بوو. کاتێکیش هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی لەساڵی ١٥٥٥دا پەیماننامەی (ئاماسیە) یان مۆرکرد و هەردوولا دانیان بەدەسەلاٌتی یەکترنا لەسەر ئەوناوچانەی کەداگیریان کردبوو، ئەم بەشەی کوردستان بەشێوەیەکی فەرمی و بۆ هەمیشەیی بەدەسەلاٌتی

* ئەم باسە لە ژمارە (٧)ی گۆڤاری k21 دا بلاٌوکراوەتەوە کە لەساڵی ٢٠١٠ دەرچووە.

عوسمانییەوە گرێدرا.[1] لەئەنجامی ئەمەدا کوردستان لەپاڵ ناوچەکانی تری ئیمپراتۆریای عوسمانی لەبەڵگەنامەکانی ئەو سەردەمەدا ناوی هاتووە.

یەکێك لەو بەڵگەنامانە ئەوەیە کەلێرەدا دەیخەینەڕوو، ئەویش دانە ڕەسەنەکەی لەئەرشیفی ناوەندی بەڵگەنامە مێژووییەکانی (وارشۆ)ی پایتەختی پۆڵەندا پارێزراوە، بەڵام ئێمە وێنەکەیمان لەم کتێبەدا دەستکەوت: (Zdzistaw Zygulski jr.- Odsiecs Wiedenska 1683) کە لەساڵی ١٩٨٨ لەلایەن دەزگای بڵاوکردنەوەی (Krajwa Agencja Wydawicza) لەشاری (کراکۆف) ی پۆڵەندا بڵاوکراوەتەوە. کتێبەکە بەهەردوو زمانی پۆڵەندی و ئینگلیزییەو پێشەکییەك لەخۆدەگرێ لەگەڵ چەندین وێنەو نەخشەی مێژوویی کەبەشێکی زۆریان هی دەولەتی عوسمانین.

لەکتێبەکەدا ئەم بەڵگەنامەیە بەهەڵە کراوەتە هی سەردەمی سوڵتان سلێمانی قانونی(١٥٢٠-١٥٦٦) و ساڵی (١٥٢٥) ی بۆ داندراوە. خۆشی لەڕاستیدا دەگەڕێتەوە بۆ چارەکی کۆتایی سەدەی شازدە، چونکە لەکۆتایی بەڵگەنامەکە ئاماژە بەناوی سوڵتان مورادی کوڕی سوڵتان سەلیم کراوە، ئاشکرایە ئەمە سوڵتان مورادی سێیەمی عوسمانییە (١٥٧٤-١٥٩٥) کەدوای سوڵتان سەلیمی دووەمی(١٥٦٦-١٥٧٤) باوکی هاتەسەر تەختی سەڵتەنەت. هەروەها لەبەڵگەنامەکەدا ناوی دورگەی (قوبرس) هاتووە وەك ناوچەیەکی ژێردەسەڵاتی عوسمانی، خۆدیارە ئەم دورگەیە لەساڵی ١٥٧١دا لەلایەن عوسمانیەکانەوە داگیرکرا.[2]

بەڵگەنامەکە کەلەبنەڕەتدا نامەیەکی سوڵتانی عوسمانییە بۆ دەسەڵاتدارێکی ئەورووپی بەستایشی خوداو پەسنی پێغەمبەرو چوار یارانی دەست پێدەکات بەم شێوەیە: "بەچاودێری بێ غایەتی حەزرەتی ڕەببی عیززەت پیرۆزبێ تواناکانی و بەرزبێ ناوی، بەموعجیزە پڕبەرەکەتەکانی مۆری تەواوکەری پێغەمبەرایەتی وئەستێرەی کەلوی لاوچاکی و پێشەوای

---

(١) بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: د.سعدي عثمان هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان، مؤسسة موكرياني للنشر- اربيل، مطبعة خاني، دهوك ٢٠٠٨، ص٣٠ ومابعدها.

(٢) لەبارەی داگیر کردنی دورگەی ڕۆدس بڕوانە: محمد فريد بك المحامي، تاريخ الدولة العلية العثمانية، تحقيق: د.احسان حقي ،ط١٠، دار النفائس، بيروت ٢٠٠٦، ص٢٥٥-٢٥٦.

کۆمەڵی پێغەمبەران نمونەی تیپی بژاردەکان شانازی هەردوو جیهان پێغەمبەر حەزرەتی موحەممەدی موستەفا درووددو سەلامی خوای بەرز و بێ هاوتای لەسەربێ، ئنجا بەپاڵپشتی پیرۆزیی گیانی هەرچوار یارانی رەزای خودای باڵادەستیان لەسەربێ هەموویان و هەموو پیاوچاکانی بەرێز و لەخواترسانی مەزن." دوای ئەمە (توغرا)ی سوڵتانی هەیە کە واژۆی فەرمی سوڵتان بوو بۆ مۆرگردنی بەڵگەنامە فەرمییەکان.

ئنجا دەڵێ: "من سوڵتانی سوڵتانەکانی زەمان، بەڵگەی خاقانەکانی سەردەم ، تاج بەخشی خوسرەوانی جیهان، سێبەری خودای پادشای مەننان. سوڵتان و پادشای شەرافەتمەندترین شارو ئاوەدانیەکان مەککەی پیرۆز و مەدینەی رۆشن، پیرۆزترین وڵات و مەملەکەت قودسی پیرۆز و شامی خانەی ئاشتی، میسر و یەمەن، سەنعا و عەدەن، دیاربەکر و کوردستان، ئەرزن رۆم (ئەرزەرۆم) و گورجستان، بەغدا و وان، حەلەب و هەموو عەرەبستان، ئەنادۆڵ و قەرەمان، زولقەدەر و دورگەی رۆدس، ویلایەتی رۆم و تەرابلوس، بەسرا و شەهرزول (شارەزوور)، وە حەسرەتی پاشایان ئەستانبولی پارێزراو ودورگەی قوبرس". هەروەها ئاماژە بە تونس و جەزائیریش دەکات. دێری دواتریش لەوێنەکەدا دەرنەچووە بەڵام دیارە باسی ویلایەت و ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی عوسمانی دەکا لە بەشی ئەوروپا. ئنجا نووسراوە :"حەزرەتی سوڵتان مورادخان کوڕی سوڵتان سەلیم خان کوڕی سوڵتان...". دەبێ دواتریش ناوەڕۆکی نامەکە دەست پێبکات بەڵام لەوێنەکەی بەردەستمان ئەمەیان دەرنەچووە، چونکە تەنیا وێنەی بەشی سەرەوەی بەڵگەنامەکە گیراوە.

دوای خستنەڕووی بەڵگەنامەکە دەتوانین ئەم سەرنجانە تۆمار بکەین:

١- ئەم هێزو توانایە زۆرەو سنووره فراوانەی قەڵەمڕەوی دەولەتی عوسمانی وایکردبوو سوڵتانەکانی عوسمانی زۆر بەشان و باڵی خۆیاندا هەڵبدەن و لافی ئەوە لێبدەن کە ئەوان سەرکردەی هەموو پادشایانی جیهانن و سێبەری خودانە لەسەر زەوی. لەهەموو نووسراوێکی فەرمیشدا بەتایبەتی بۆ دەسەڵاتدار و سەرۆکی وڵاتانی تر بەشانازییەوە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیان ئەژمار دەکرد و یەکە یەکە ناویان دەهێنان. ئەمە نەریتێك بوو هەموو سوڵتانەکانی ئەم سەردەمە لەسەری دەڕۆیشتن.(١)

(١) بۆ نمونە بڕوانە: هەمان سەرچاوە، ص٢١٠.

٢- زۆربەی ئەو هەرێم و ناوچانەی لە بەڵگەنامەکەدا ناویان هاتووە ویلایەت بوون لەنێو ئیمپراتۆریای عوسمانیدا، وەکو: دیاربەکر، ئەرزەڕۆم، ئەنادۆڵ، قەرەمان، تەرابلوس، بەسرا.[١] تەنانەت زاراوەی (ولایت/ ویلایەت)یش لەبەڵگەنامەکەدا بەکارهاتووە نەك (ایالت/ ئیالەت) وەکو بینیمان. ئەمەش ئەم زانیاریە پشتڕاست دەکاتەوە کە دەڵێ تاساڵی ١٠٠٠ك/ ١٥٩١ز لەدەولەتی عوسمانیدا زاراوەی (ویلایەت) لەجیاتی (ئیالەت) بەکاردەهات.[٢] شایانی باسە (ویلایەت) دواتریش (ئیالەت) گەورەترین یەکەی کارگێڕی بوو لە دەولەتی عوسمانیدا کە دابەش دەبوو بۆ چەند یەکەی بچووکتر ئنجا بچووکتر.

٣- بەتێبینی کردنی ناوی ناوچە یان ویلایەتەکان، لەنێو ناوچەکانی عیراقی ئێستا تەنیا (بەغدا) و (بەسرا) و (شارەزوور) دەبینین و ناوی (موسڵ) بەدی ناکەین، کە ئەویش لەسەردەمی عوسمانیدا یەکێك بوو لەویلایەتەکانی عیراقی ئێستا. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێ کە لەم ماوەیەدا موسڵ مەڵبەندی ویلایەتێك نەبووە وەك لەسەرچاوەیەکی تریشدا ئاماژە بەوەکراوە کە لەماوەی نێوان ١٥٨١-١٦٠٥ ویلایەتێك بەناوی موسڵ لەئارادانەبووە.[٣] ئەمە لەکاتێکدایە کە شارەزوور وەکو ویلایەتێك هەبوونی هەبووە . شایانی باسە ئەمەی دوایی بۆیە ئەم ناوەی لێنراوە چونکە لەسەرەتادا مەڵبەندەکەی لەناوچەی شارەزووری ئێستا دابووە، کە سەردەمێك لە قەڵای زەڵم بوو دواتر گوازراوەتەوە بۆ گوڵعەنبەر کەنزیك خورماڵی ئێستا بوو، بەڵام لەکۆتایی سەدەی شازدەدا مەڵبەندەکەی گوازراوەتەوە بۆ شاری کەرکوك و ناوەکەشی هەروەکو پێشوو بە شارەزوور ماوەتەوە.[٤]

٤- بەلای ئێمە لەهەمووی گرنگتر ئەوەیە کە ناوی کوردستان لەبەڵگەنامەکەدا هاتووە، وە ئەگەر لەسەرنجەکانی پێشوو بگەینە ئەو دەرەنجامەی کە ئەم بەڵگەنامەیە دەگەڕێتەوە بۆ

---

(١) بڕوانە لیستی ناوی ویلایەتەکانی عوسمانی لە: د.خليل اينالجيك، تاريخ الدولة العثمانية من النشوء الى الانحدار، ت:د.محمد .م. الارناؤوط، دار المدار الاسلامي، ط١، بيروت ٢٠٠٢، ص١٦٧-١٦٨.

(٢) دائرة المعارف الاسلامية، مج٥، مادة ايالة، ص٢٦٤.

(٣) علي شاكر علي، ولاية الموصل في القرن السادس عشر/ دراسة في أوضاعها السياسية والادارية والاقتصادية، اطروحة دكتوراه، كلية الاداب جامعة الموصل/ ١٩٩٢،ص١٢٠.

(٤) د.سعدي عثمان حسين، كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر/ دراسة في علاقاتها السياسية والادارية والاقتصادية مع ايالتي بغداد والموصل، اربيل ٢٠٠٦،ص٩٥.

هەشتاکانی سەدەی شازدە، وە لەبەرئەوەی لەدەقی بەڵگەنامەیەکی تری عوسمانی ساڵی ١٥٢٥دا بەهەمان شێوە زاراوەی کوردستان دەبینین،[١] بۆیە دەتوانین بەدڵنیاییەوە بڵێین کە دەوڵەتی عوسمانی هەرلەسەرەتای سەدەی شازدەوە بەفەرمی ناوی (کوردستان)ی بەکارهێناوە.

هەرچەندە دیارە کەبەکارهێنانی ئەم ناوە لەڕووی کارگێڕییەوە بووە، بەڵام گومان لەوەدانیە کەڕەهەندی جوگرافی و نەتەوەییش لەبەرچاو گیراوە. چونکە یەکەمجار هەموو ئەو ناوچە و میرنشینە کوردییانەی کە لەسەردەمی سوڵتان سەلیمی یەکەمدا (١٥١٢-١٥٢٠) کەوتنە ناو قەڵەمڕەوی عوسمانی، ویلایەتێکیان لێ پێکهێنرا بەناوی ویلایەتی کوردستان. بەڵام لەبەرئەوەی ناوەندی ویلایەتەکە شاری دیاربەکر بوو ، بۆیە (ویلایەتی دیاربەکر)یشی پێدەگوترا. ئەوەتا لەتۆمارێکی عوسمانی ساڵی ١٥٢٠دا بەناوی (ویلایەتی دیاربەکر) نووسراوە.[٢] بەڵام لەنێو لیستێکی ویلایەتە عوسمانیەکانی ساڵی ١٥٢٧دا هەردوو نێوی دیاربەکر و کوردستان دەبینین.[٣] بەهەمان شێوە لەبەڵگەنامەکەی بەردەستیشمان هەردووکیان بەیەکەوە ناویان هاتووە. کەواتە لەسەرەتادا مەبەست لەم ناوە هەموو ئەو ناوچە کوردیانە بوو کە سەربە قەڵەمڕەوی عوسمانی بوون. بەڵام دواتر کە ناوچەی تری کوردستان داگیرکرا، ئەم ناوچانە نەهاتنە ژێر ڕکێفی ئەم ناوەوە. بەڵکو هەر ناوچەیەکی گەورە ویلایەتێکی عوسمانی لێ پێکهێنرا و بەناوی مەڵبەندی ناوچەکەوە بانگکرا. بۆیە لەم بەڵگەنامە نێوبراوەدا لەپاڵ (دیاربەکر و کوردستان) ناوی سێ ناوچەی کوردی تر دەبینین، ئەوانیش بریتین لە:(وان) و (شارەزوور) و (ئەرزەڕۆم). ئەمانە ئەو ناوچە کوردیانە بوون کە لەسەردەمی سوڵتان سلێمانی قانونی (١٥٢٠-١٥٦٦)دا داگیر کران، وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا.

---

(١) محمد فريد بك المحامي، م . س، ص٢١٠.

(٢) دائرة المعارف الاسلامية، مج٥، مادة ايالة، ص٢٦٧.

(3) Colin Imber,The Ottoman Empire 1300-1650 \The Structure of Power ,1st pub. Palgrave Macmillan,2002,p.179.

سەرچاوەکانی باسی دووەم

- د.خليل اينالجيك، تاريخ الدولة العثمانية من النشوء الى الانحدار، ت:د.محمد .م. الارناؤوط، دار المدار الاسلامي، ط١، بيروت ٢٠٠٢.

- دائرة المعارف الاسلامية، مج٥، مادة ايالة، خليل اينالجيك.

- د.سعدي عثمان هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان، مؤسسة موكرياني للنشر- اربيل، مطبعة خاني، دهوك ٢٠٠٨.

- د.سعدي عثمان حسين، كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر/ دراسة في علاقاتها السياسية والادارية والاقتصادية مع ايالتي بغداد والموصل، اربيل ٢٠٠٦.

- علي شاكر علي، ولاية الموصل في القرن السادس عشر/ دراسة في أوضاعها السياسية والادارية والاقتصادية، اطروحة دكتوراه، كلية الاداب جامعة الموصل/ ١٩٩٢.

- محمد فريد بك المحامي، تاريخ الدولة العلية العثمانية، تحقيق: د.احسان حقي، ط١٠، دار النفائس، بيروت ٢٠٠٦.

-Colin Imber,The Ottoman Empire 1300-1650 \The Structure of Power , 1st pub. Palgrave Macmillan, 2002,p.179.

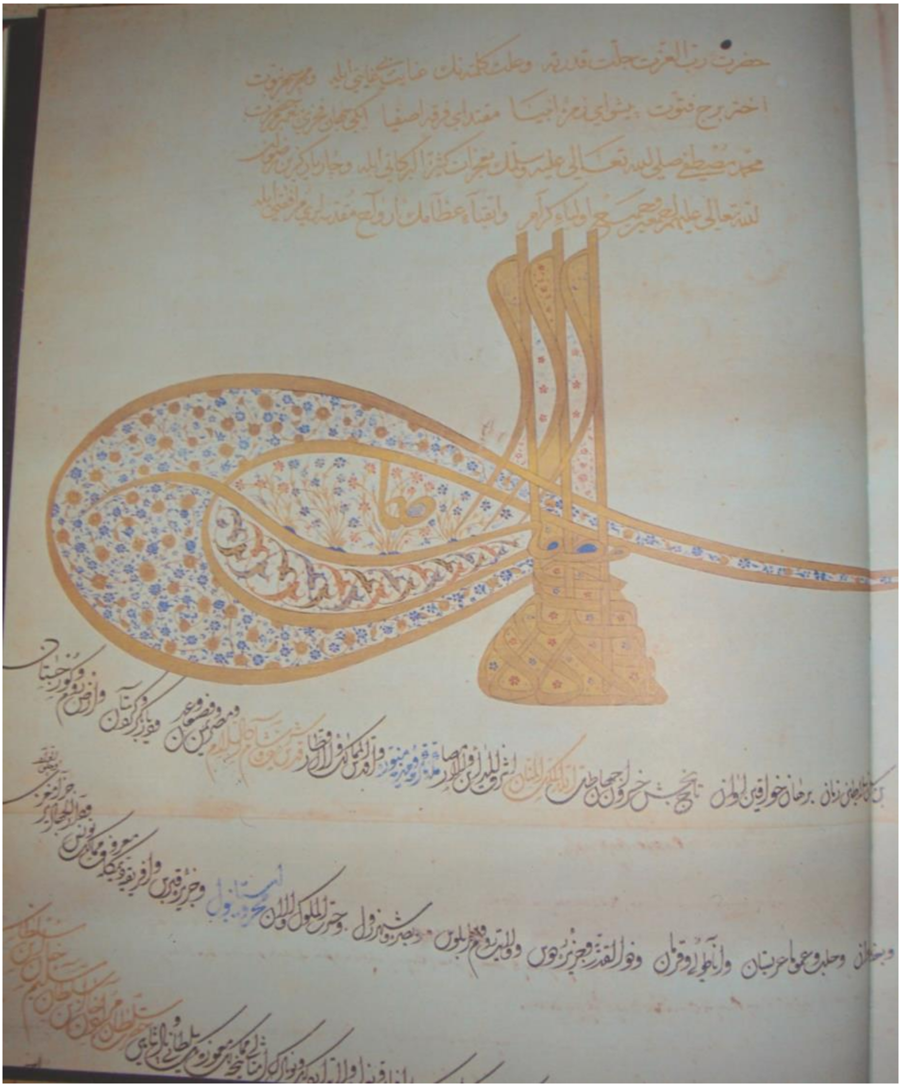

سولتان سلێمانی قانونی (١٥٢٠-١٥٦٦)

(باسی سێیەم)

کورد ومێژوونووسین لەسەردەمی نوێدا

١٥٠٠-١٩٠٠ ز

کورد ومێژوونووسین لەسەردەمی نوێدا ۱۵۰۰-۱۹۰۰ ز*

دەروازە:

یەکێك لەتایبەتمەندییەکانی بواری مێژوونووسین، بنەمای (پەرەسەندن) ـە. چونکە زانیارییە مێژووییەکان کە کەرەستەی سەرەکی ئەم نووسینەنن، بەتێپەڕبوونی کات لەگۆڕان و زیادبوون دان. ئەوەی ئەمڕۆ نایزانین، سبەی دەزاندرێ. ئەوەی سەردەمێك بەنهێنی دادەنرێ، سەردەمی دواتر دەبێتە زانیارییەکی بەربڵاو. ئەوەی دوێنێ بەڕاست دەزانرا، ئەمڕۆ دەبێتە هەڵەیەکی مێژوویی. لەبەرئەوە ئەو بڕیارەی کە مێژوونووس لەبارەی بابەتێکەوە دەیدات، مەرج نییە تاسەر کاریگەری هەبێت.

بۆ ئەوەی زۆر لەبابەتی سەرەکیمان دوور نەکەوینەوە، دەڵێین تا ئەو چەند ساڵەی دوایی (شەرەفنامە) بە یەکەم کتێبی مێژوویی سەربەخۆ دادەنرا، کە بۆ مێژووی کورد و کوردستان تەرخانکرابێت. (شەرەفخان)یش بەیەکەم کەس دادەنرا کە "تێکڕای بەرهەمی خۆی بۆ مێژووی کوردو کوردستان" تەرخان کردبێت، هەروەکو دکتۆر (کەمال مەزهەر) دەفەرموێت.[1] بەڵام زانیارییەکانی ئەمڕۆ بۆمان دەردەخەن کە ئەم حوکمە ئێستا چەندوچون هەڵدەگرێ، چونکە لەم چەند ساڵەی ڕابردوو بۆمان بەدیارکەوت کە پێش شەرەفنامە چەند سەرچاوەیەکی مێژووی تر هەن کەباسی چەند لایەنێکی مێژووی کورد یان بەشێکی مێژووی کوردستانیان کرووە. لێرەدا ناوی هەندێك لەم سەرچاوانە دەبەین کە لەسەدەکانی ناوەڕاستدا نووسراون، لەوانە: کتێبی (القلاع والاکراد) کە لەلایەن (أبي

---

* ئەم باسە لەژمارە (۲۹) ی گۆڤاری (ڕامان) بڵاوکراوەتەوە، کە لە ۱۹۹۸/۱۱/۵ لەهەولێر دەرچووە. بەڵام لەبەرئەوەی چەند ساڵێك بەسەر نووسین وبڵاوکردنەوەی ئەم باسەدا تێپەڕیوەو لەم ماوەیەدا چەندین پەرەسەندن ڕوویانداوە، لەئەنجامدا هەندێ لەزانیارییەکانی کۆن ببوون وهەندێکیشیان گۆڕانکارییان بەسەردا هاتبوو. بۆیە بەپێویستمان زانی لەزۆر شوێندا دەستکاری باسەکە بکەین و زانیاری نوێی بۆ زیاد بکەین.

(۱) د.کەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژوو، بەغدا ۱۹۸۳، ل۱۰٤.

الحسن علي بن محمد المدائني ٧٥٢-٨٣٩ز) دانـراوه کەخـەڵکی بەسـرا بـوو. هـەروەها کتێبی (انساب الاکراد) کەدانەرەکەی نووسەری فارسی بەناوبانگ (ابن قتيبة الدينوري-لەساڵی ٨٨٩ز مردووە)یە. دوای ئەمانە (ابن ابي الهيجاء الـروادي) کەمیرێکی کـوردە، کتێبی (تاريخ آذربيجان) ی داناوە کە باس لـە میرنشـینە کوردییـەکانی ئـەو ناوچـەیە دەکات لەسەدەکانی ناوەڕاستدا. دانراوی (تاريخ دولة الاكـراد)ی (محمـد بـن ابـراهيم بـن ابوالفوارس عبدالعزيز الخزرجي) یش، یەکێکە لەم سەرچـاوانە. بێگومـان نـابێ (تـأريخ اربل)ی مێژوونووسی گەورە (ابن المستوفي)یش لەبیر بکەین.[1]

هەر لەنێو ئەم سەرچاوانەدا کتێبی (تأريخ ميافارقين وآمد)ی (ئیبنو ئەزرەقی فـارقی-لەسـاڵی ١١٧٥ز مـردووە) بایـەخێکی تایبـەتی هەیـە. هەرچـەندە ئـەم کتێبـە بـەپێی ناونیشانەکەی وادەردەکـەوێ کـە بـۆ مێـژووی هـەردوو شـاری (ميافـارقين) و (ئامـەد/ دیاربەکر) تەرخانکرابێ، بەڵام بەشی سەرەکی زانیارییەکانی تایبەتـە بەمێـژووی هـەردوو میرنشینی (دۆستەکی) و (مەروانی). وەك سەرچاوەیەکی ڕەسـەنیش ئـەژمار دەکـرێ بـۆ مێژووی کوردسـتانی بـاکور لـەنیوەی دووەمـی سـەدەی چـوارەم و سـەرەتاکانی سـەدەی شەشەمی کۆچی (کۆتای سەدەی دەیەم تا سەرەتاکانی سەدەی دوازدەمی زایینی). ئـەوەی جێگەی دڵخۆشییە لەم ساڵانەی دوایی ئەم کتێبە لەلایەن هەردوو بەڕێز (د.قادر پشـدەری) و (د.ئاکۆ بورهان) وەرگێڕدرایە سەر زمانی کوردی و لەدەزگای وەرگێڕان بڵاوکرایەوە.[2]

لەکۆتاییـدا دەبێـت ئـەوەش بـاس بکـەین کەلەسـەدەکانی ناوەڕاسـتدا زۆر مێژوونووسی کوردمان هەن کـە نووسـراوی مێـژوویی گشـتییان دانـاوەو لابـەلا باسـی ڕووداوی تایبەت بە کوردیشـیان کـردووە. وەك: (أبوحنيفـة الـدينوري) دانـەری کتـێبی (الأخبـار الطـوال)، (ابـن الأثـير) کـە بەدانراوەکـەی (الكامـل فى التـأريخ) ناوبـانگی دەرکردووە، (ابن خلكان) کە بەخاوەنی (وفيات الأعيان) دەناسرێ.[3]

---

(١) بهزاد شرفخان، حول المصادر التأريخية المؤلفة خصيصاً لتأريخ الكور وكوردستان خلال العصور الوسطى، گۆڤاری (شانەدەر) ژمارە (٢) حوزەیران ١٩٩٧.

(٢) بڕوانە: ئیبنو ئەزرەقی فارقی، مێژووی میافارقین وئامەد، ساغکردنەوەی: د.بدوي عبداللطيف عوض، و: د.قادر محەمەد پشدەری و بورهان محەمەد، چاپخانەی منارە، هەولێر ٢٠٠٧.

(٣) کەمال مەزهەر، س. پ، ل١٠٠-١٠٣.

یەکەم: مێژوونووسین لای کورد لەسەدەی شازدەمدا:

هەر لەسەدەکانی ناوەڕاستەوە دیاردەیەك لای مێژوونووسان بەگشتی ومێژوونووسانی کورد بەتایبەتی بەرچاودەکەوێت. ئەویش ئەوەیە کە بایەخ بەمێژووی وولاتەکەیان نادەن، بەڵکو زیاتر مێژووی جیهانی ئیسلامی بەگشتی، یان هەر مێژووی گشتی دەنووسن. یان بەلای مێـژووی ئـەو میللـەت و وولاتانـەدا دەچـن کـە خـاوەن دەولـەت و دەسـەلاتن. هەندێکیان لەژێر سـایەی دەسـەلاتداران ئـەو کارەیـان دەکـرد. ئەوانـە پێیـان دەگـوترا مێژوونووسی دەربار (مؤرخ البلاط). بێگومـان بەرژەوەنـدی تایبـەتی ولاوازی هەسـتی نەتەوایەتی لەوسەردەمە، هۆکاری سەرەکی ئـەم دیاردەیـە بـوون. لـەم جـۆرەی دوایـی دەتوانین ئاماژە بە نمونەیەکی دیار بکەین کە ئەویش (ئیدریسی بەدلیسی)[1] یە.

ئیدریس کوڕی حوسامەددین کوڕی عەلی کە بە (بەدلیسـی) ناسـرابوو لەبەرئـەوەی کوردێکی خـەڵکی بـەدلیس بـوو، کەسـایەتیەکی مێـژوویی دیـاری سـەرەتای سـەدەی شازدەمە. ئەو نەك هەر لەمێژووی کوردستان بەڵکو لەمێژووی هەردوو دەولەتی سەفەوی وعوسمانیشدا ڕۆڵ وکاریگەری هەبوو. ناوبراو یەکێك بـوو لـەپیاوە نزیکـەکانی سـوڵتان بایەزیدی دووەمی عوسمانی (١٤٨١-١٥١٢). دوای ئەویش لای سولتان سەلیمی یەکەم (١٥١٢-١٥٢٠) زۆر پلەو پایەی فەرمی گرنگـی وەرگرتـووەو کاریگەرییـەکی تـەواوی بەسەر مێژووی کوردەوە هەبووە. بەتایبەتی بەو ڕۆڵە گرنگەی کە هەیبووە لەڕاکێشـانی میر و سەرانی کورد بـۆ لای سـوڵتان سـەلیم لەشـەڕی چاڵدێران (١٥١٤) و دواتـریش ڕێکخستنی ڕێکەوتننامەیەك لەنێوان میرە کوردەکان و سولتان سەلیم هەر لەو سـاڵەدا. کە بەهۆیەوە پەیوەندی نێوانیان ڕێکخراو کوردەکان دەسەلاتی عوسمانییان قەبولکرد.[2]

جگە لەو رۆڵە مێژووییـە گرنگـە، نـاوبراو دەسـتێکی ڕەنگینیشـی هـەبو لـەبواری نووسینداو چەندین کتێب و نامیلکەی داناوە. بەلام ئەوەی بەلای ئێمەوە گرنگـە کتێبـە

---

(١) لەبارەی ئەم کەسایەتییە بڕوانە: محمد بایراقدار، ئیدریسی بدلیسی، و: شکور مستەفا، چ١، کوردستان ١٩٩٩.

(٢) لەم بارەیەوە بروانە: د. سعدي عثمان هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان (١٥١٤-١٨٥١)، مؤسسة موكرياني- اربيل، مطبعة خاني، دهوك ٢٠٠٨، الفصل الثاني.

مێژووییەکانیتی کە لێرەدا بەکورتی باسیان دەکەین: ئیدریسی بەدلیسی بەفەرمانی سوڵتان بایەزیدی دووەم کتێبی (هشت بهشت)ی بەفارسی داناوە کە باسی مێژووی هەشت سوڵتانە یەکەمەکانی عوسمانی دەکات. ناوبراو ئەم کتێبەی لەساڵی ١٥٠٥ (یان ١٥١٢)[١] تەواوی کردووەو پێشکەشی سوڵتانی کردووە. کتێبەکە بەشێوازێکی ئەدەبییانە نووسراوەو لەشێوەی پەخشان دایە. بەڵام نزیکەی (٨٠٠) دێرە هۆنراوەو چوارینەشی تێدایە.بەدلیسی بۆ نووسینی ئەم مێژووە سوودی لەکتێبەکانی مێژوونووسانی پێش خۆی وەرگرتووە، بەتایبەتی مێژوونووسانی عوسمانی وەك (عاشق پاشازادە) و (نەشری). بەهەمان شێوە ئەم کتێبەش بووەتە سەرچاوە بۆ زۆر لەمێژوونووسانی دوای خۆی، وەك (سعدالدین خواجە- تاج التواریخ) و (منجم باشی- صحائف الاخبار). جێگەی سەرنجە کە ئەم کتێبە تائێستا هەر بە دەستنووسی ماوەتەوەو ساغ وبڵاونەکراوەتەوە. بەڵام چەندین دانەی ئەم دەستنووسە لەمۆزەخانەو کتێبخانەکانی تورکیاو ئەڵمانیاو ئێران ومیسر پارێزراوە. سەرچاوەکان کتێبی (هشت بهشت) یان بەنەخشێکی نایاب لەقەڵەمداوە، هەر بۆ نمونە مامۆستا (عەبدولکەریمی مودەڕیس) دەفەرموێ: "بێ نەزیر و بێ هاوتا بووە"[٢]شایانی باسە (ئەبولفەزل محەمەد)ی کوڕی ئیدریسی بەدلیسی، دوای مردنی باوکی (ذیل) واتە پاشکۆیەکی بۆ ئەم کتێبە نووسیوە کە لەساڵی ١٥٦٦ تەواوی کردووەو بە (ذیل هشت بهشت) ناسراوە. هەروەها ناوی (سلیمان نامە)شی لێنراوە، چونکە باسی سەردەمی سوڵتان سلێمانی قانونی (١٥٢٠- ١٥٦٦) دەکات.[٣]

---

(١) جێگەی سەرنجە ئەم کتێبە تا ڕووداوەکانی ساڵی ١٥١٢ لەخۆدەگرێ، بۆیە هەندێ کەس وای بۆ دەچن کە لەم ساڵە تەواوبووبێ. لەوانەشە کتێبەکە لەساڵی ١٥٠٥ تەواوکرابێ ئنجا دواتر باسی ڕووداوەکانی دوای ئەم ساڵەی بۆ زیادکرابێ. محمد بایراقدار،س. پ، ل٥٥.

(٢) عبدالكريم المدرس، علماؤنا في خدمة العلم والدين، بغداد ١٩٨٣، ص٨٧.

(٣) محمد بایراقدار،س. پ ، ل٥٢-٥٦.

ئیدریسی بەدلیسی کتێبی (سەلیم نامە)شی بەشیعرو پەخشان لەسەر ژیـان و ڕۆڵـی سولْتان سەلیمی یەکەم هۆنیوەتەوە.[1] ئەم کتێبەش کە هەر بەفارسییە لەسەر خواسـتی سولْتانی ناوبراو نووسراوە. سەلیم نامـە کـە (٨٠) هـەزار دێـر هـۆنراوە لـەخۆدەگرێ، زانیاری زۆر گرنگی تێدایە. چونکە بەدلیسی خۆی شایەدحاڵی زۆربـەی ئـەو ڕووداوانـە بووە کە نووسیویەتی. بەڵام کاتێ ناوبراو لەساڵی ١٥٢٠دا مردووە، ئـەم دانـراوە تـەواو نەبووە. بۆیە (ئەبولفەزل)ی کوڕی دواتر تەواوی کردووە. ئەم کتێبەش هەر بەدەستنووس ماوەتەوەو چەندین دانەی لە مۆزەخانەو کتێبخانەکانی تورکیاو ئـەورووپا هـەڵگیراوە.[2] ئیدریسی بەدلیسی کتێبێکی تریشی هەیـە کـە پەیوەنـدی بـەبواری مێـژووەوە هەیـە، ئەویش (رسالة خزانیـة)یە. ئەم کتێبە کە بەفارسی نووسراوەو زۆربەی پەخشانە وناوبەناو هۆنراوەشی تێدایە، زیاتر لەشێوەی گەشتنامە دایە. چونکە ناوبراو باسـی ئـەو گەشـتە دەکا کە لەگەڵ سولْتان یەعقوبی ئاق قۆینلودا(١٤٧٩- ١٤٩٠) لـە ئازەربیجانـەوە بـۆ ئـارران ئەنجامیـداوە. دەستنووسـی ئـەم کتێبـە لەکتێبخانـەی سـولەیمانییە لـەتورکیا پارێزراوە.[3] جگە لەوانە دەڵێن ناوبراو کتێبێکی تری مێژوویی هەیە کـەپێی دەگـوترێ (تأريخ ادريـس البدليسـی).[4] بـەڵام دیـارە مەبەسـت لەمـەش هـەر کتـێبی (هشـت بهشت)ـە. چونکە لەنێو کتێبە نووسراوەکانی ئیدریسـی بەدلیسـی هـیچ کتێبێـك بـەم ناونیشانە نابینین.[5]

ئەم نووسراوانە لەگەڵ ئەوەی تایبەت نین بەمێژووی کورد، بـەڵام بایـەخیان بـۆ ئـەم مێژووە زۆرە. بەتایبەت بۆ ڕووداوە سەرەکییەکانی سەرەتای سەدەی شازدەم وسـەپاندنی دەسەڵاتی عوسمانی بەسەر کوردستاندا، کە دانەر خۆی لەزۆربەیان بەشـدار بـووەو ڕۆڵـی

---

(١) دائرة المعارف الاسلامية، (الترجمة العربية) اعداد وتحرير: ابراهيم زكي وأحمد الشنتناوي و د. عبدالحميد يونس، القاهرة(د.ت)،مج٦، مادة: ادريس البدليسي (المقال الثاني- ميناج).

(٢) محمد بايراقدار،س. پ ، ل٥٧.

(٣) هـ . س، ل٥٨.

(٤) دائرة المعارف الاسلامية، مج٦، مادة: ادريس البدليسي (المقال الثاني- ميناج).

(٥) بۆ لیستی کتێبەکانی بەدلیسی بڕوانە: محمد بايراقدار،س. پ ، ل٥٧.

کاریگەری تێدا گێڕاوە.جگە لەمەش دانانی ئەم کتێبانە لەلایەن کەسێکی کوردەوە بە بەشدارییەکی گرنگی کوردی دادەندرێ لەبواری مێژوونووسیندا.

هەر لەسەردەمی نوێدا نووسراوی مێژوویی ترمان لەبەردەستدایە، کە کوردێك نووسیویەتی وبابەتی نووسینەکەی بریتییە لەچەند لایەنێکی مێژووی کورد. مەبەستمان ئەو کتێبەیە کە ئێستا لەکتێبخانەی مێژوویی کوردی بەنێوی (مذکرات مأمون بك بن بیکة بك) شوێنێکی گرنگی گرتووە. ئەو نووسراوە سەدان ساڵ لەگەنجینەی بەڵگەنامەکانی عوسمانی بێ ناز کەوتبوو، بێ ئەوەی کەس هیچی لەبارەیەوە بزانێ. تا توێژەری تورکی (عیسمەت پارماکسز ئۆغلو) دۆزییەوەو لەگۆڤاری (بوللەتن) ساڵی ١٩٧٣ بڵاویکردەوە. کتێبەکە لەبنەڕەتدا سکاڵانامەیەکە بەزمانی تورکی عوسمانی لەلایەن مەئمون بەگی کوڕی بێگە بەگ (کە میرێکی ئەردەلانی بووەو بەدەست بەسەری لای دەسەڵاتدارانی عوسمانی گلدراوەتەوە)[1] نووسراوەو پێشکەش بەسوڵتان مورادی سێیەمی عوسمانی کراوە. بەبۆنەی دانیشتنی لەسەر تەخت لەساڵی ١٥٧٤. لەم نووسراوەدا مەئمون بەگ سکاڵای خۆی دەباتەبەر ئەم سوڵتانە نوێیەو داوای ئاوڕدانەوەی پرسۆزی لێدەکات.[2]

مەئمون بەگ لەسکاڵانامەکەیدا — کە لەڕاستیدا لەشێوەی یاداشتنامەدایە- باسی ڕووداوەکانی میرنشینی ئەردەلان دەکات، کە لەهەندێکیاندا بەشدار و لەهەندێکی تریش ئاگادار بووە. لەکاتێکدا دەوڵەتی عوسمانی هەر لەساڵی ١٥٣٤ـەوە خەریکی سەپاندنی دەسەڵاتی خۆی بوو بەسەر ئەم میرنشینە کوردییەدا، کە توانی بۆ ساڵانێکی زۆر خۆی لەبەردەم لێشاوی شاڵاوەکانی عوسمانی ڕابگرێت. سەرەنجامیش هەوڵەکانی عوسمانییەکان

---

(١) مەئمون بەگ دوای مردنی باوکی لەساڵی ١٥٥٠، لەلایەن عوسمانییەکان کرا بەمیری ئەردەلان. بەڵام دوای ماوەیەك لادراو بەندکرا. هەرچەندە دواتر ئازادکرا، بەڵام لەبەرئەوەی میرنشینی ئەردەلان جێگەی ململانێی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی وسەفەوی بوو، عوسمانییەکان لە مەئمون بەگ دڵنیا نەبوون. بۆیە چەند ساڵێك لای خۆیان بەدەست بەسەری هێشتیانەوە. لەبارەی سەردەمی ئەم میرە بڕوانە: ماهشەرەفخانم مەستوورەی کوردستانی: مێژووی ئەردەلان، و: د. حسن جاف و شکور مستەفا، چ١، بەغدا ١٩٨٩، ل٢٨-٢٩.

(٢) مذکرات مأمون بك بن بیکه بك، ت: محمد جمیل الروزبیاني و شکور مصطفی، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد ١٩٨٣، ص٣-٧.

مایەپووچ بوو. لەم ڕوانگەیەوە کتێبەکە سەرچاوەیەکی گرنگە لەبارەی ڕووداوەکانی ساڵانێکی زووی مێژووی میرنشینی ئەردەلان بەتایبەتی وشارەزوور بەگشتی. بەڵام دەبێ ئەوەش بگوترێ کە مەئمون بەگ وەك سکاڵانامە ئەم کتێبەی نووسیوە. بۆیە دەشێ بەپێی بەرژەوەندی خۆی ڕووداوەکانی باسکردبێت.

هەر لەچوارچێوەی نووسراوە مێژووییەکانی سەدەی شازدەم، پێویستە ئاماژە بۆ نووسراوێکی گرنگی تر بکەین کە بە (دەستنووسی زیوکی- المخطوطة الزيوكية) ناسراوە. لەبەرئەوەی لەگوندی (زێوکان) نووسراوە، کە (٣٠کم) لەباشووری ڕۆژهەڵاتی ئامێدی دوورەو دەکەوێتە ناوچەی (بەری گارەی) واتە دەوروبەری چیای گارە. ئەم دەستنووسە مێژووییە بەزمانی عەرەبی نووسراوەو باس لەمێژووی بنەماڵەی میرەکانی شەمدینان (هەکاری) وشێخەکانی زێوکان ومیرەکانی نێروە بەگشتی وبنەماڵەی میرەکانی بادینان بەتایبەتی و چەندان بابەتی لاوەکی تر دەکات. بۆیە بەسەرچاوەیەکی زۆر گرنگ دادەنرێت بۆ مێژووی میرنشینی بادینان. تەنانەت مامۆستا (ئەنوەر مایی) ناوی (مێژووی میرنشینی بادینان)ی بەشایستە دەزانێت.[1] بۆیە زۆربەی ئەو توێژەر ومێژوونووسانەی کەمێژووی ئەم میرنشینەیان نووسیوەتەوە، پەنایان بۆ بردووە. وەك (ئەنوەر مایی)[2]، (محفوظ العباسي)، (کاوە فەریق ئامێدی).[3] دواجاریش پرۆفیسۆر دکتۆر (عیماد عەبدولسەلام ڕەئوف) کارێکی گرنگ و پڕبایەخی ئەنجامدا، کاتێ ئەم دەستنووسەی ساغکردەوەو لەساڵی ٢٠٠٩ لەڕێی کتێبخانەی (تەفسیر) بڵاویکردەوە. لەمەشدا پشتی بەوێنەیەکی فۆتۆکۆپی ئەم دەستنووسە بەستووە، کە لەکتێبخانەی ناوەندی زانکۆی دهۆکدا هەیە. دیارە وێنەی تریشی لەهەندێ شوێن ولەلای کەسانی تر هەن، بەڵام هەموویان لەسەر یەك دەستنووس فۆتۆکۆپی کراون.[4] ئەم دەستنووسەش

---

(١) أنور المايي، الاكراد في بهدينان،ط٢، دهوك ١٩٩٩، حاشية ص١١٥.

(٢) بڕوانە: م. ن، ص١١٥.

(٣) بڕوانە: کاوە فريق احمد شاوەلی ئامێدی، امارة بادينان ١٧٠٠-١٨٤٢/دراسة سياسية اجتماعية ثقافية، منشورات مؤسسة موكرياني/ اربيل،مطبعة خبات- دهوك ٢٠٠٠.ص٢٩، ٣٢.

(٤) بڕوانە: د. عماد عبدالسلام رؤوف (دراسة وتحقيق)، الشجرة الزيوكية/ وثيقة نسب امراء بهدينان وتأريخهم، مكتب التفسير للنشر والاعلان، اربيل ٢٠٠٩، ص١٠-١١.

پێدەچێ هەر ئەمە بێ کە (ئەنوەر مایی) ئاماژەی پێدەکا. کاتێ لەپەراوێزی کتێبی (الاکراد فی بهدینان) دا- کە لەساڵی ١٩٦٠ بلاویکردۆتەوە- دەنووسێ: "ئەم درەختە (مەبەستی دەستنووسەکەیە) ئێستا لەلای یەکێك لەئەندامانی ئەم بنەماڵەیە کە ناوی شێخ محیەددینە".[(١)]

لەڕاستیدا مێژووی دانانی دەستنووسەکە بەتەواوی نازاندرێت. بەلام لەڕێڕەوی باسکردنی زنجیرەی میرەکانی بادینان دەتوانرێ بگوترێ کە لەنیوەی دووەمی سەدەی شازدەم داندراوە. سەبارەت بەنووسەرەکەشی بەهەمان شێوە هیچ زانیارییەکمان نیە. بەلام دەستنووسەکە دووجار سەرلەنوێ نووسراوەتەوە: جاری یەکەم بەپێنووسی مەلای زانا (محەمەد بالیسانی) لەگوندی (ئەسپیندار)ی سەربە ئامێدی. دووەم جاریش لەلایەن زانای ئایینی (تەها کوڕی مەلا عوزێر شەمدینی) لەگوندی (زێوکان) لەساڵی ١٢١٠ك/ ١٧٩٥ز.[(٢)]

ئەم دانراوە ناوبراوانە هەرچەندە بەشێکیان بەتایبەتی باس لەمێژووی کورد یان کوردستان دەکەن و ماوەیەکی زۆر بەر لە(شەرەفنامە) نووسراون، هەروەها سەرچاوەی پڕبایەخن بۆ مێژووی کورد و هەمووشیان بەتێکڕایی بەشداری گرنگن لەبواری مێژوونووسی کوردیدا، بەلام دەبێ ئەوەش بگوترێ کە هەندێکیان بەدەستی کەسانی کورد نەنووسراون (وەك کتێبی: القلاع والاکراد). هەندێکیشیان مێژوونووسی کوردن، بەلام نووسینەکانیان بەتایبەتی بۆ مێژووی کوردو کوردستان تەرخان نەکردووە (وەك: ئیدریسی بەدلیسی). هەمووشیان باس لەبەشێکی کوردستان یان لایەنێکی مێژووی ئەم وولاتە دەکەن. لەدواییشدا بەشێکیان لەڕیزی کتێبە ونبووەکان دەژمێردرێن (وەك: القلاع والاکراد، انساب الاکراد، تاریخ آذربیجان). لەبەرئەوە دەتوانین بڵێین (شەرەفنامە) ئەستێرەیەکی پڕشنگداری ئاسمانی مێژوونووسی کوردییەو (شەرەفخان)یش باوکی مێژووی کوردە. چونکە تائێستا شەرەفنامە ئەو بایەخەی خۆی لەدەست نەداوە کە (یەکەم دانراوی مێژووییە کەلەلایەن مێژوونووسێکی کوردەوە بۆ مێژووی هەموو بەشەکانی کوردستان- واتە کوردستانی مەزن- تەرخان کرابێت).

---

(١) أنور المايي، م . س، ص١١٥.

(٢) بڕوانە دەقی دەستنووسەکە لە: عماد عبدالسلام، الشجرة الزيوكية، ص٩٨.

شەرەفنامە زۆر لەوە ناسراوو بەناوبانگترە کە ئێمە تازە بیناسێنین، بەڵام بۆ پێویستی زانستی بابەتەکە دەبێ ئەوە بڵێین کە شەرەفخان کوڕی میر شەمسەددینی ڕۆژەکییە کە میری بەدلیس بوو. ناوبراو لەساڵی ١٥٩٧ گەورەترین خزمەتی بە بواری مێژوونووسی کوردی کرد، کە بەشی یەکەمی شەرەفنامەی بۆ "یەکالاکردنەوەی بنج و بناوانی کورد و ڕوونکردنەوەی باری ژیان وچۆنیەتی ئاکاریان بەدرێژایی مێژوو" تەرخانکرد. لەساڵی ١٥٩٨ بەشی دووەمیشی خستەپاڵ کە بۆ باسی سوڵتانەکانی عوسمانی وپاشاکانی ئێران وتوران وبەسەرهاتەکانی کوردستان لەنێوان ساڵانی ١٢٨٧-١٥٨٧ دا تەرخانکراوە. هەرچەندە بەشی دووەمی شەرەفنامە شتێکی ئەوتۆی لەبەشی یەکەمی کەمتر نیەو بەناوەڕۆکیش وەك ئەو ڕەسەن و دەوڵەمەندە، بەڵام بەشی یەکەم زیاتر سەرنجی مێژوونووس وشارەزایانی مێژووی ڕاکێشاوە، وەك دکتۆر کەمال مەزهەر دەڵێت. چونکە زۆربەی باسەکانی ئەم بەشە کەس پێش شەرەفخان (تەنانەت پاش ئەویش بەماوەیەکی زۆر) هیچی لەبارەیان نەنووسیوە.(١)

بایەخی گەورەی شەرەفنامە لەسوودە زانستییەکەیەتی لەبواری نووسینی مێژووی کورد بەتایبەتی ومێژووی ناوچەکە بەگشتی. تا ئێستاش هەر مێژوونووسێك توێژینەوە لەبارەی مێژووی کوردو کوردستان ئەنجام بدات، دەبێت ناوی شەرەفخان وشاکارە مەزنەکەی لەسەرووی لیستی سەرچاوەکانی تۆمار بکات. هەر مێژوونووسێکیش لەمێژووی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست لەسەدەکانی (١٤-١٦) بکۆڵێتەوە، دەستبەرداری شەرەفنامە نابێت بەهەردوو بەشەکەیەوە.

ئەو زانیاری و وردەکارییانەی کەشەرەفنامە لەبارەی ڕووداوەکانی کوردستان لەخۆی گرتووە، وێنەیان لەسەرچاوەی تر دەست ناکەوێت. سنوور ودەسەڵات وململانێ وڕەوشی سیاسی میرنشینە کوردیەکان وهەروەها سیاسەتەکانی هەردوو دەولەتی عوسمانی وسەفەوی و دەولەتانی تورکمانی بەرامبەر کوردستان ومیرنشینە کوردیەکان، شانبەشانی زانیاری مێژوویی تر، لەگرنگترین لایەنەکانی ناوەڕۆکە دەوڵەمەندەکەی شەرەفنامەن.

---

(١) کەمال مەزهەر، س. پ، ل١٠٥-١١١. هەروەها بڕوانە: شرفخان البدليسي، الشرفنامە، ت: ملاجميل بندي الروزبياني، ط١، بغداد ١٩٥٣.

دەتوانین بڵێین بایەخی شەرەفنامە لەوەدایە کەدانەرەکەی لەلایەك هاوچەرخی زۆربەی ئەو ڕووداوانە بووە کە کتێبەکە باسیان دەکات. لەلایەکی تریش وەك میری میرنشینێکی کوردی بەشداری لەدروستکردنی هەندێکیاندا کردووە. ئەم دوو خاڵەش لەمەرجە بنەڕەتیەکانی ڕەسەنایەتی وبەهاداری هەر سەرچاوەیەکی مێژوویین. ئەمە لەپاڵ هەڵوێستی ڕەخنەگرانەو بابەتیانەی نووسەر، کە دەتوانین بڵێین شەرەفخان لەم دوو مەرجەی دوایش بێ بەهرە نیە. کەواتە شەرەفنامە سەرچاوەیەکی مێژوویی کوردی ڕەسەن وزۆر گرنگە.

دووەم: کورد ومێژوو لەسەدەکانی حەڤدەو هەژدەمدا:

کاروانی مێژوونووسی کوردی دوای شەرەفخان بەقۆناغێکی داکشانی درێژخایەندا تێپەڕی، کەدەتوانین بڵێین تاسەرەتای سەدەی نۆزدەیەمی خایاند. لەم ماوەیە دوورو درێژەدا تەنیا چەند هەوڵێکی کەمی مێژوونووسینمان بەرچاو دەکەوێت: هەندێ لەمانە تەنیا بریتین لەهەوڵی درێژکردنەوەو تەواوکردنی نووسینەکانی پێشوو لەڕێگەی نووسینی پاشکۆ بۆیان، بەتایبەتیش بۆ کتێبی شەرەفنامە. دیارە بایەخ وگرنگی شەرەفنامە بۆ مێژووی کورد و بواری مێژوونووسی کوردی نەك هەر ئێستا بەڵکو لەسەدەکانی پێشتریش بۆ ڕوناکبیران وخوێندەوارانی کورد ڕوون وئاشکرا بووە، ئەوەتا هەر زوو هەست بەو کەلێنە گەورەیە کراوە کە دوای تەواوبوونی ئەم کتێبە ومردنی شەرەفخان دروستبووە. بۆیە لێرەو لەوێ هەوڵدراوە بەنووسینی پاشکۆ بۆ ئەم کتێبە کەلێنەکە پڕبکرێتەوە.

یەکی لەم هەولانە پاشکۆیەکی تایبەتە بە (حاکمانی گەڵباخی) کە لەساڵی ١٦٨١دا نووسراوە. دیارە نووسەری ئەم پاشکۆیە لەژێر سایەی ئەم دەسەلاتدارانە ژیاوە، یان هەر تەنیا زانیاری لەبارەی ئەوان هەبووە، بۆیە هەر ئەم پاشکۆیەی بۆ شەرەفنامە زیادکردووە. ئەم پاشکۆیە لەپەراوێزی کتێبەکە دانراوە لەو چاپەی کە ڕۆژهەلاتناسی ڕوسی (ولیامینۆڤ زێرنۆڤ) لەساڵی ١٨٦٢ لەپترسبۆرگ بلاویکردۆتەوە. هەروەها لەوچاپەی شەرەفنامەشدا دەبینرێ کە محەمەد عەلی عەونی پەراوێزی بۆ نووسیوەو فەرەجوللا زەکی کوردی لەمیسر بلاویکردۆتەوە.[1]

---

(١) ئەنوەر سولتانی،دوو زەیلی شەرەفنامەی بتلیسیی، بلاوکراوەکانی بنکەی ژین،سلێمانی ٢٠٠٥، ل١٢.

پاشکۆیەکی تر لەساڵی ١٦٨٧ نووسراوەو (شەمعی) ناوێك دایناوە. ئەم زاتە لەسەروبەندی وەرگێڕانی شەرەفنامە بۆ سەر زمانی تورکی، مێژووی هەردوو میرنشینی (ئەگیل) و (پالو)ی لەو شوێنەی کەشەرەفخان لێی وەستاوە (ساڵی ١٥٩٧) تا سەردەمی خۆی، هەر بەزمانی تورکی تەواوکردووە. بێ ئەوەی لەم شوێنەدا ئاماژە بەم کارەی خۆی بکات. دەستنووسی ئەم پاشکۆیە لە کتێبخانەی بریتانی (لەندەن) بەژمارە (Add.18547) پارێزراوە. ڕوناکبیری کوردستانی ڕۆژهەڵاتیش (ئەنوەر سوڵتانی) پەیدای کردووەو وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. ئنجا لەژمارە (٧)ی گۆڤاری (گزینگ) بلاویکردۆتەوە کە لەبەهاری ٢٠٠٠ لەسوید دەرچووە. دواتر وێنەی دەستنووسەکە بەدەقی خۆی لەگەڵ وەرگێڕانە کوردیەکە لەڕێگەی بنکەی ژین لەسلێمانی لەساڵی ٢٠٠٥دا لەدوو تویی کتێبێکدا —کە پاشکۆیەکی تری شەرەفنامەش لەخۆدەگرێ- بلاوکراوەتەوە.[1]

لەپاڵ ئەمانە دوو هەوڵی سەربەخۆش بەرچاو دەکەون بۆ نووسینەوەی مێژوو لەم ماوەیەدا: یەکەمیان نووسراوێکی گرنگی (ابن محمد) ناوێکە کە ناونیشانی (تاریخ کردستان)ی هەڵگرتووە. دەستنووسی ئەم کتێبە کە (٢٧٠) لاپەڕەیەو بەزمانی فارسی لەساڵی ١٧٠١ز نووسراوە، تا ئەم ساڵانەی دوایی لە (مكتبة العسكريين العامة في مدرسة الامام الشيرازي) لە سامەڕا هەڵگیرابوو. بەڵام دواتر کە ئەو کتێبخانەیە خرایە سەر کتێبخانەی مۆزەخانەی عیراقی، ئەم دەستنووسە ناوبراوە لەنێوی دا نەبوو.[2] بێگومان بایەخ و گرنگی ئەم دەستنووسە بۆ کاروانی مێژوونووسی کوردی وگەورەیی ئەو زیانەی کە بەونبوونی لەنووسینی مێژووی کورد دەدات، زۆر بەچاکی زانراوە، بۆیە دیارە بەدەستی ئەنقەست سەرنگوم کراوە.

هەوڵی دووەمیشیان بریتییە لەگەشتنامەیەکی مێژوویی کە قوتابیەکی ئایینی کورد لەسەدەی دوازدەی کۆچی (هەژدەی زایینی) پێی هەستاوە. ئەم قوتابیە کە (تەهای کوڕی یەحیای کوردی بالیسانی)یە -وەك نێوی خۆی لە دەستنووسەکەدا نووسیوە- بۆ

---

(١) بڕوانە: هـ . س، ل٥-٧٨.

(٢) د.عماد عبدالسلام رؤوف، التأريخ والمؤرخون العراقيون في العهد العثماني، ط١، بغداد، ص٩١، كوركيس عواد، ماضي الاكراد وحاضرهم في المصادر العربية القديمة والحديثة، ص٣٥.

خوێندن زۆربەی شارەکانی کوردستانی کردووە، ئنجا چووەتە شام و لەوێشەوە بۆ میسر. ناوبراو تێبینیەکانی خۆی سەبارەت بەگەشتەکەی و ئەو شوێنانەی کەپێیانـدا تێپـەڕیوە لەدەستنووسێکدا تۆمار کردووە. ئەم دەستنووسە کە دەکرێ وەك گەشتنامە و هـەروەها وەك یادداشتیش ئەژمار بکرێ،ئێستا تاکە دانەی لە (دار الكتب المصرية) لـە قـاهیرە لـەژێر ژمـارەی (٣٧٣ جوگرافیـا) هـەڵگیراوە. دەستنووسـەکە (٩٤) پـەڕ (وەرەقـە) لەخۆدەگرێ وهەر یەکێشیان (٢٥) دێری تێدایە وبەخـەتی نوسـخی ئاسـایی نووسـراوە. لەهەنگاوێکی گرنگدا، مێژوونووسی عیراقی (دکتۆر عیماد عەبدولسەلام ڕەئـوف) لـەم ساڵانەی دوایـی ئـەم دەستنووسـەی سـاغکردۆتەوەو دوو چـاپی لـێ بڵاوکردۆتـەوە.[1] بێگومان ئـەم کتێبـە سـوودمەندە بـۆ ئاشـنابوون بـەباروودۆخی ئـاوەدانی وشارسـتانی کوردستان وهەردوو وڵاتی شام ومیسر لەسەدەی هەژدەمدا.

دوای باسکردنی ئەم دانراوانە دەبێ بەڕاشکاوی ئەوە بڵێین کە تەنیا ئەم چەند هەوڵـە کەمەی مێژوونووسی لەماوەی دوو سەدەی ڕەبەقدا، بەهیچ شێوەیەك لەئاستی پێویستدا نین.سەرباری ئەمەش -وەك بینیمان- تەنیا دوویان هەوڵی نووسینی کتێبی سەربەخۆن. ئەوانیش زۆر جێگەی دڵخۆشی نـین، چـونکە بەرهـەمی یـەکێك لـەم هەوڵانـە تووشـی لەناوچوون هاتووەو هەوڵەکەی تریش هەرچۆنێك بێت تـەنیا بریتییـە لەگەشـتنامەیەك، کەناچێتە چوارچێوەی مێژوونووسین بەواتای تەواوی زاراوەکە. لەبەرئەوە ماوەی ئـەم دوو سەدەیە وەك کەلێنێکی گەورە ماوەتەوەو بەهەرچی هۆکارێك بێت بەلاپەڕەیەکی تاریـك دادەنرێت لەتۆماری مێژوونووسی کوردیدا. هـەر ئەمـەش بووەتـە تەگەرەیـەکی گـەورە لەبەردەم نووسینی مێژووی سەدەکانی حەڤـدەو هـەژدەی کـوردو کوردسـتان بەگشـتی. چونکە ئەمە وایکردووە کە ناچاربین پەنا ببەینە بەر ئەم ئاماژە کەمەو کورتـە باسـانەی کە لەبارەی کوردەوە لەو نووسراوە مێژووییانەدا هاتووە کە بەدەستی ڕۆڵەی ئەو میللەت و دەولەتانـە نوسـراونەتەوە کـە بـەردەوام کوردیـان سـەرکوت کـردووەو کوردسـتانیان

(١) بڕوانە: رحلة طه الكردي الباليساني في العراق وبلاد الشام والاناضول ومصر والحجاز، مقتبسات حققها وعلق عليها: الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف، ط١،دار الثقافة والنشر الكردية، بغداد ٢٠٠٢. رحلة طه الكردي الباليساني في العراق وبلاد الشام والاناضول ومصر والحجاز، تحقيق: الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف، ط٢، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر، اربيل ٢٠٠٧.

داگیرکردووه. واته پەنا دەبردرێتە بەر نووسراوی دوژمنان. کەبێگومان ئەمەش دەبێتە هۆی وەرگرتنی وێنەیەکی شێواو لەبارەی مێژووی کورد وفەرامۆشکردنی ڕۆڵی ئەم نەتەوەیە لەبنیادنانی شارستانیدا.

پەرەسەندنی مێژوونووسین لەسەدەی نۆزدەمدا:

کە چاو بەسەدەی نۆزدەهەمدا دەخشێنین، بەپێچەوانەی دوو سەدەکەی پێشتر دەبینین کاروانی مێژوونووسی کوردی هەنگاوی بەگوڕ دەهاوێ. ئەوەتا چەندین سەرچاوەی مێژووییمان لەبەردەستدایە کە بەدەستی مێژوونووسانی کوردی ئەو سەدەیە نەخشێنراون. جێگەی سەرنجە لەم بارەیەوە جێ پەنجەی ڕۆڵە کوردەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵات، بەتایبەتی لە میرنشینی ئەردەلان، زۆر دیار و کاریگەرە.

نۆبەرەی کاری مێژوونووسی کوردی لەسەدەی نۆزدەم، لەدەستپێکی سەدەکەدا (ساڵی ١٨٠٠ز) لەدایك بوو. ئەویش کتێبی (زوبدەتولتەواریخی سەنەندەجی)ی (مەلا محەمەد شەریف)ی قازی ئەردەلانە. ناوی بنەڕەتی کتێبەکە تەنیا (زبدە التواریخ)ـە بەڵام لەبەرئەوەی چەند کتێبێکی تر بەم ناوە هەن، بۆیە ووشەی (سنندجی) بۆ زیادکراوە تا لەوانیتر جیابکرێتەوە.[1] تاکە دەستنووسێکی ئەم کتێبە لەکتێبخانەی زانکۆی (کامبریدج) پارێزراوە. بەڵام پێدەچێ دانەی تری لەکتێبخانەی تایبەتی کەساندا هەبێ. ئەم دانراوە بەشێوەی مێژووی گشتی نووسراوەو لەپێشەکی ودوازدە بەش وکۆتایی پێکهاتووە. هەرچەندە بەپێی ناونیشانەکەی وادەردەکەوێ کەکتێبەکە بەتەنیا باسی مێژووی ئەردەلان و شاری سنە بکا، بەڵام تەنیا بەشی یازدەی کتێبەکە لەبارەی "نەژادی کورد وبنەماڵەی والی ومیرەکانی ئەردەلان" دەدوێ. کە بێگومان ئەو بەشە گرنگترین وقەبەترین بەشی کتێبەکەیە.[2] ئەم کتێبە سەرچاوەیەکی مێژوویی بەبایەخ

(١) نەوشیروان مستەفا ئەمین، لەپەراوێزی مێژووی ئەردەلان دا، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپخانەی ئۆفسیتی بابان، سلێمانی ١٩٩٩، ل٨.

(٢) ی. ئی. ڤاسیلیەڤا، کوردستانی خوارووی ڕۆژهەڵات لەسەدەی حەڤدەوە تا سەرەتای سەدەی نۆزدە (کورتەیەکی مێژووی میرنشینانی ئەردەلان وبابان)- موسکۆ ١٩٩١، و: د. ڕەشاد میران، هەولێر ١٩٩٧، ل١٧-١٨.

وگرنگە، بەتایبەتی بۆ مێژووی میرنشینی ئەردەڵان. هەر لەبەرئەوەیە کە بۆتە سەرچاوەیەکی ڕەسەن بۆ زۆر لەم دانراوە مێژووییانەی کەدواتر لەبارەی مێژووی ئەردەڵان نووسراون. لەوانە (تاریخی ئەردەلان) ی ماهشەرەفخانمی ئەردەڵانی، کە دواتر باسی دەکەین.

جێگەی سەرنجە کە لەم سەدەیەش بەهەمان شێوەی سەدەکانی حەڤدەو هەژدە، هەندێ هەوڵ لەئارادابوون بۆ پڕکردنەوەی کەلێنی دوای شەرەفنامە. لەم چوارچێوەیەدا (محەمەد ئیبراهیمی ئەردەڵانی) لەساڵی ١٨١٠ز دەتوانێ پاشکۆیەکی تایبەت بەمیرنشینی ئەردەڵان بۆ شەرەفنامە بنووسێ. دەستنووسی ئەم پاشکۆیە بەهۆی (جۆن مالکۆلم — کە دپلۆماتکارێکی بریتانی بوو لەئێران لەسەرەتای سەدەی نۆزدەمدا) خۆشبەختانە لەوونبوون پارێزرا.[1] بەشێکی ئەم چاکەیە بۆ (ئەمانوڵڵا خانی ئەردەڵان) دەگەڕێتەوە کە ئەم پاشکۆیەی بەناوبراو داوەو ئەویش خستویەتیە سەر دەستنووسێکی شەرەفنامە کە ئێستا لەکتێبخانەی (ئەنجومەنی پادشایی ئاسیایی بریتانیا) لە لەندەن بەژمارە (١٥٨) پارێزراوە. مامۆستا (ئەنوەر سوڵتانی) ئەم پاشکۆیەی وەرگرتووەو کردوویەتیە کوردی و سەرەتا لەگۆڤاری (دەروازە/ ژمارە-١- ساڵی **١٩٩٣** کە لە دانیمارك دەرچووە) بڵاویکردۆتەوە. دواتر بە هاوکاری خاتوو (نەسرین برنا) ئەم وەرگێڕانەو دەقە بنەڕەتیە فارسییەکەی وەك نامیلکەیەکی سەربەخۆ لەساڵی **١٩٩٧** لەڕێگەی (پەخشنامەی نەورۆز) لەووڵاتی سوید بڵاوکردەوە.[2]

هەرچەندە (محەمەد ئیبراهیمی ئەردەڵانی) ی نووسەری ئەم پاشکۆیە بەمێژوونووسی دەربار ئەژماردەکرێ، بەو پێیەی ڕووداونویس (وقائع نگار)ی ئەمانوڵڵا خانی میری ئەردەڵان بووە، بەڵام خودی پاشکۆیەکە کە لە (١٣) لاپەڕە پێکهاتووە بایەخێکی بەرچاوی هەیە. چونکە زۆر لایەنی مێژووی سیاسی وکۆمەڵایەتی کوردستان لەماوەی زیاتر لەدوو سەدە — لەنێوان ساڵی تەواوبوونی شەرەفنامە (١٥٩٧) وساڵی نووسینی پاشکۆیەکە (١٨١٠)- ڕووندەکاتەوە. هەروەها نووسەری ئەم پاشکۆیە بۆ زانیاریەکانی، پشتی بەهەندێ سەرچاوەی ڕەسەن بەستووە، بەتایبەتی (عالم ارای عباسی) و

(١) هـ . س ، ل٢١.

(٢) ئەنوەر سولتانی، س . پ، ل١٢-١٣.

(جهانگشای نـادری).[1] ئـەوەی یەکـەمیان دانـراوی (ئەسـکەندەر بـەگی تورکمـان)ی مێژوونووسی شاعەباسی یەکەمی سـەفەوی (١٥٨٧-١٦٢٩ز) یـە. دووەمیشـیان هـی (میرزا مەهدی خـانی ئسـترابادی)یە کـە ڕووداونـویس وهـاودەمی نادرشـا (١٧٣٦-١٧٤٧ز) بوو. بەڵام ئەوەی جێگەی سەرسوڕمانە ئەوەیە کە نووسەری ئەم پاشکۆیە هیچ ئاماژە بەکتێبەکەی (مەلا محەمەد شـەریفی قـازی) ناکـا، ئەگەرچـی ئـەویش تایبەتـە بەمێژووی ئەردەلان.[2]

هەر لەم مەیدانەدا (ئیسماعیل کـوڕی مـەلا محەمـەد حوسـێنی ئـەردەلانی) سـاڵی ١٨٢٨ز کتێبی (تاریخی ئەردەلان)ی دانا بۆ تـەواوکردنی ئـەو بەشـەی شـەرەفنامە کـە تایبەتە بە فەرمانڕەوایانی ئەردەلان.[3] پاشـکۆیەکی تـری شـەرەفنامە لەسـاڵی ١٨٤٢ لەلایەن میرزا مەحمودی بانەیی نووسراوەو تەنیا باسی (حاکمانی موکریان) لەخۆدەگرێ. دیارە ئەم پاشکۆیە لەکتێبی (لاپەڕەیەك لەدیرۆکی موکریان)ی مامۆستا حوسێن حوزنی موکریانیدا بڵاوکراوەتەوە.[4]

هەر لەم ماوەیەدا و هەر لەکوردستانی ڕۆژهەڵاتدا، بـەڵام ئـەمجارەیان لـەنێو کـوردە (دونبولی)یـەکان دوو مێژوونووسـی بـەتوانا سـەریانهەڵدا کـە یـەك لـەدوای یـەك (عەبدولڕەزاق بـەگی کـوڕی نەجـەف قولیخـانی دونبـولی- سـاڵی ١٨٢٨ مـردووە) و (ڕۆستەم خانی کوڕی ئەحمەد خانی دونبولی)ن. بەپێی گوتەی (دکتۆر کـەمال مەزهـەر) یەکەمیان تەنیا کتێبی (تاریخ الدنابلە)ی داناوەو دووەمیشیان هەردوو نووسراوی (اشارة المذاهب) و (اشـارة الادیـان)ی هەیـە.[5] بـەڵام لـەنێو لیسـتی سەرچـاوەکانی کتـێبی (فەرمانڕەوایانی موکریان)ی مامۆستا (محەمەد جەمیل ڕۆژبەیانی) چاومان بـەناوی دوو

---

(١) بڕوانە دەقی فارسی و وەرگێڕانە کوردییەکەی پاشکۆیەکە لەگەڵ پێشەکی ئەنوەر سوڵتانی لە: هـ . س ، ل٨٣-١٨٠.

(٢) لەم بارەیەوە بڕوانە: نەوشیروان مستەفا ئەمین، س . پ، ل٩.

(٣) شەرەفخانی بەتلیسی، شەرەفنامە، و: هەژار،بەغدا ١٩٧٣، ل١٩٥ (پەراوێز)، هەروەها: ی. ئی. ڤاسیلیەڤا، س . پ، ل٢٢.

(٤) ئەنوەر سوڵتانی، س . پ، ل١٣.

(٥) کەمال مەزهەر، س. پ، ل١٣١.

کتێبی تری (عەبدولڕەزاق بەگی دونبولی) دەکەوێ، ئەوانیش: (تجربة الاحرار وتسلية الابرار) و (مآثر سلطانية)ن.[1] دیارە ئەو دوو کتێبەی دوایی چاپکراون و بڵاوکراونەتەوە. تەنانەت خۆشم لەکاتی نووسینی تێزی دکتۆراکەم سوودم لەکتێبی (تجربه الاحرار) بینی کە لەلایەن (حەسەن قازی تەباتەبایی) ساغکراوەتەوە.[2] بەڵام سێ کتێبەکەی پێشتر بەیەکەوە لەکتێبخانەی (ماتێنەدەران) هەڵگیراون. زانیاریەکانی ئەم دانراوانە بەتایبەتی ئەوانەی کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەو سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە بایەخی مێژووییان زۆرە، چونکە دانەرەکانیان هاوچەرخ و تەنانەت بەشدار بوونە تیایاندا.[3]

مێژوونووسین لەژێر سایەی میرنشینی ئەردەلاندا پێشکەوتنێکی دیاری بەخۆوە بینی، دیارە هەر لەبەر ئەوەیە کەزۆربەی مێژوونووسە کوردەکانی ئەم میرنشینە دانراوەکانیان بەمێژووی ئەردەلان و بەنێوی (مێژووی ئەردەلان) نەخشاندووە. ئەوەتا (خوسرەو کوڕی محەمەد کوڕی مەنوچەهر)ی ئەردەلانی ساڵی (١٢٤٩ك /١٨٣٣ز) کتێبی (تاریخی بەنی ئەردەلان/ یان: تاریخی ئەردەلان)ی دانا. دەستنووسێکی ئەم کتێبە لەکتێبخانەی نیشتیمانی پاریس هەڵگیراوە. تا ساڵی ١٩٧٩ وادەزانرا ئەم دەستنووسە تاکە دانەیە. بەڵام کە لەوساڵە لە (تاران) کتێبێك بەناوی (لوببی تەواریخ) بەپێشەکییەکی کورتی (دکتۆر ئیسماعیل ئەردەلانی) بڵاوکرایەوە، دەرچوو ئەمەی دوایی دەستنووسێکی تری هەمان کتێبەکەی (خوسرەو کوڕی محەمەد)ە. دواتریش بە بەراورد کردن دەرچوو دەستنووسەکەی پاریس هەرچەندە نوێترە، بەڵام بەگوتەی (ڤاسیلیەڤا) زانستی ترە، بۆیە هەر لەلایەن ئەم کوردناسە ڕوسییەوە کرایە بنەما و لەساڵی ١٩٨٤ لەگەڵ وەرگێڕانی بۆ زمانی ڕوسی وپێشەکی وپەراوێز بۆ نووسینی بڵاویکردەوە.[4] بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین

---

(١) بڕوانە: محەمەد جەمیل ڕۆژبەیانی، فەرمانڕەوایانی موکریان، بەغدا، ١٩٩٢، ل١١٣.

(٢) بڕوانە: عبدالرزاق بيك دنبلي، تجربة الاحرار وتسلية الابرار، تصحيح: حسن قاضي طباطبائي، انتشارات مؤسسة تاريخ وفرهنك ايران/ دانشگاه تبريز، چاپخانه شفق، تبريز ١٣٤٩ش.

(٣) کەمال مەزهەر، س. پ، ل١٣٢.

(٤) ی. ئی. ڤاسیلیەڤا، س . پ، ل١٨-١٩.

که دەستنووسەکەی تاران ڕەسەنترە، چونکە بەپێی گوتەی (دکتۆر ئیسماعیل ئەردەلانی) بەخەتی خودی نووسەر نووسراوە.[1]

خوسرەو بەگ خۆی لەبنەماڵەی میرانی ئەردەلانە وباب وباپیرانی لەدەرباری میرانی ئەردەلاندا خاوەن پلەو پایە بوون. بەڵام سەرەڕای ئەوەش ئەو مێژوونووسی دەربار نەبوو، چونکە خۆی لەپێشەکی کتێبەکەیدا دەڵێ کە لەسەر داوای کەس ئەم کتێبەی نەنووسیوە و هەروەها تەماع و پارەو پولیش پاڵیان پێوە نەناوە بۆ ئەم کارە. بەڵکو ئەو تەنیا لەدەستبەتاڵی، خۆی بەم کارە بەسوودە خەریك کردووە. سەبارەت بەسەرچاوەکانیشی دیارە سوودی لە شەرەفنامە و هەندێ سەرچاوەی گرنگی تر بینیوە وەك (جهانگشای نادری)، ئەمە لەپاڵ گێڕانەوەکانی کەسانی ئاگادار لەڕووداوەکان و هەروەها بینین و بیستنەکانی خۆی، بەتایبەتی کە خۆشی لەڕووداو وپێشهاتەکان نزیك بووە. بۆیە ئەم کتێبە سەرچاوەیەکی بەپێز وگرنگە بۆ مێژووی ئەردەلان.[2]

کتێبی (تاریخی ئەردەلان)ی (ماهشەرەفخانی کوردستانی)ش کە ساڵی ١٨٤٦ز نووسراوە، هەر لەڕیزی ئەو دانراوە ناوبراوانەن کە لەژێر سایەی میرنشینی ئەردەلاندا نووسراون. ئەم خاتوونە کە بەنازناوە شیعرییەکەی (واتە: مەستورە) ناسراوە، کچی ئەبولحەسەن بەگی کوڕی محەمەد ئاغایە. هەروەها کچی مامی (سادق ئەلمولك)ـە وهاوسەری خوسرەو خانی ناکامی میری ئەردەلانە. مەستورە لەساڵی ١٨٠٥ز لەشاری سنە لەدایکبووەو لەساڵی ١٨٤٧ز بەنەخۆشی ڕشانەوە لەشاری سلێمانی مردووە.[3]

مەستورە لەگێڕانەوەی ڕووداوەکانی پەیوەند بەئەردەلان تا ساڵی نووسینی کتێبەکە بەردەوام دەبێت، لەبەرئەوە لەنووسینی مێژووی ساڵەکانی دوایی کەخۆی هاوچەرخیان بووە تاڕادەیەکی زۆر وردە. ئەمە بەپێچەوانەی مێژووی ڕووداوە کۆنەکان کە هەڵەی زەقیان تێدایە و بەدەگمەن کات وساتی ڕووداوەکان باس دەکات. سەرەڕای ئەمەش لەخوێندنەوەی کتێبەکە هەستی ڕەخنەگرانەو هەوڵی لێکدانەوەی بابەتیانەمان

---

(١) نەوشیروان مستەفا ئەمین، س . پ، ل١١.

(٢) هـ . س، ل١٠-١٢.

(٣) ماهشەرەفخانم مەستورەی کوردستانی، مێژووی ئەردەلان، و: د. حەسەن جاف وشکور مستەفا، چ١، بەغدا ١٩٨٩، ل٥.

بەرچاودەکەوێت. بۆ نمونـە زۆرجـار زانیارییـەکانی هـەردوو کتـێبی (زوبدەتولتـەواریخی سەنەندەجی مەلا محەمەد شەریفی قازی) و (تاریخی بەنی ئەردەلانی خوسـرەو)، کـە دوو سەرچاوەی سەرەکی ئەم کتێبەن، لەبارەی یەك ڕووداو بەراورد دەکات.

تاکە دەستنووسێکی ئەم کتێبە دوابەدوای گەڕانێکی زۆر بەدەست کـەوت ولەسـاڵی ١٩٤٦ لەسنە لەلایەن (ناسـر ئـازاد پـەروەر) چـاپکراو بڵاوکرایـەوە.[١] بـەڵام هێشـتا لەبەردەستی خوێنەرانی کورد دانەبوو، تا لەساڵی ١٩٨٩ لەلایەن هەردوو مامۆسـتا (د. حەسەن جاف) و (شکور مستەفا) وەرگێڕدرایە سەر زمانی کوردی وبڵاوکرایەوە.[٢] ئـیتر لەوکاتەوە بووە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی گرنگ بەدەست خوێنەر ومێژوونووسانی کوردەوە. لەم ساڵانەی دواییش لەلایەن مامۆستا (هەژار) وەرگێڕانێکـی تـری بـۆ کـراو هـەروەها لەگەڵ سەرچاوەی تریش بەراورد کرا، ئـیتر چـاپی یەکـەم ودووەمـی دووبـارە بـەزمانی کوردی بڵاوکرایەوە.[٣]

هاوکات لەگەڵ ئەمانە لەکوردستانی سەربە دەوڵـەتی عوسمـانییش چـەند هـەوڵێکی مێژوونووسـینمان بەرچـاو دەکـەوێت. دیـارە بووژانـەوەی ڕۆشـنبیری ڕەنگدانـەوەی پەرەسەندنی بارودۆخی سیاسییە، ئەوەتا میرنشـینی سـۆران کـە لەسـەردەمی محەمـەد پاشای گەورە (١٨١٣-١٨٣٦) پێشکەوتنێکی دیاری بەخۆوە بـینی، ئـەم پێشـکەوتنە بووە هۆی بەرەوپێشچوونی تر لەبارودۆخی هەمەلایەنەی ژیان. مێژوونووسینیش یـەکێك بـوو لـەو لایەنانـە، لەسـۆران لـەو سـەردەمەدا دوو هـەوڵی نووسـینی مێـژوومان بەرچاودەکەوێت. یەکێك لەو هەوڵانە بەهاندانی پاشای گەورە خۆی هاتۆتەبەر.

مامۆستا (حوسێن حوزنی موکریانی) لەکتێبی (مێژووی میرانی سۆران) دەڵێت "لەو ساڵەدا (١٢٣٣ك /١٨١٨ز) مـیر [محەمـەد پاشـا] بـەمیرزا محەمـەدی وەقـائیع نگـار وسەرنووسەری وت کە هەموو کردەوەو سەربوردی میر بنووسـێتەوە، ئـەویش بەفارسـی وبەشیعر دەستی کردە نووسینەوە. هەتا دوایەمینی ڕەسووڵ پاشای وتـووەو نـاوی نـاوە

(١) ی. ئی. ڤاسیلیەڤا، س . پ، ل٢٠.

(٢) بڕوانە: ماهشەرەفخانم مەستورەی کوردستانی، س . پ.

(٣) بڕوانە: مەستورەی کوردستانی، مێژووی ئەردەلان، و: هەژار، چ٢، دەزگای ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ٢٠٠٥.

(مەليخا)، ئەو كتێبە لـەكن گـەلێك كەسـی ڕەوانـدزی هـەبووە، بـەڵام لـەهاتنی ڕوس ومهاجراتی خەڵكی ڕەواندز لەنێوچووە. تەنیا دانەیەكم دەست كەوت بۆ نووسینەوەی ئەم پەڕاوەیە". [1] ئەوەی دەمانگەیەنێتە ئەو ڕایەی كە ئەم دانـراوە سەرچـاوەیەكی گرنگـە، ئەوەیـە كـە هـەر (موكریـانی) خـۆی دەڵێـت: "زۆر بـەكارم هـات، چـونكە بەدرێـژی سەربوردیان باس دەكات". [2] لەڕاستیشدا هەروایە، چونكە لەزۆر شـوێندا و لـەزانیاری گرنگدا ئاماژەی بۆ (مەلیخا) كردووە. هەرچـۆنێك بێـت هاوچـەرخیی نووسـەر لەگـەڵ ڕووداوەكان و نزیكی لەكاروباری میر وادەكەن كە سەرچـاوەكە بایـەخی تایبـەتی خـۆی هەبێت. بەڵام هەوڵی دووەم شێوەی یادداشتی وەرگرت، زانای بەناوبانگی كورد (محەمەد كوڕی ئادەم) كـە لـەژێر سـایەی میرنشـینی سـۆراندا خزمـەتی زۆری ئـایینی پـیرۆزی ئیسـلامی كـرد و چـەندین زانـای پێگەیانـد وچـەندین نووسـراوی لـەدوای خۆیـدا بەجێهێشت. [3] زۆربـەی ئـەم نووسـراوانە بابـەتی ئـایینین، بـەڵام یـەكێكیان كـە هـەر بەدەستنووسی ماوەتەوە تا ئەم ساڵانەی دواییش لەكتێبخانەی تایبەتی (دكتۆر ئەحمـەد عوسمان ئەبوبەكر) هەڵگیرابوو. [4] ئەویش بریتییە لەسەربوردەی ژیانی خۆی كە بـەزمانی عەرەبی وشارەزایانە نووسیویەتی. بێگومان ئەم دەستنووسە دەچێتە خانـەی یادداشـتی مێژوویی كەشێوازێكی نووسینی مێژووەو دەبێتە سەرچاوەیەكی گرنگ بـۆ لێكۆڵینـەوە لەمێژووی ئەو سەردەمە. چونكە گومان لەوەدا نیە كەیادداشتنووس باسی ڕووداوەكـانی سەردەمی خۆی دەكات. ئەمە لەلایەك و لەلایەكی تر ژیننامەی زانایەكی گـەورەی وەك (محەمەدی كوڕی ئادەم) زانیاری گرنگمان سەبارەت بەژیانی ڕۆشنبیری ئـەو سـەردەمەی مێژووی كورد پێدەبەخشێ.

---

(١) حوسێن حوزنی موكریانی، مێژووی میرانی سۆران، چ٢، هەولێر ١٩٦٢، ل٥٤.

(٢) هـ . س، ل٥٤.

(٣) سەبارەت بەژیان و نووسراوەكانی كوڕی ئادەم بڕوانە: زبير بلال اسماعيل، علماء ومدارس في اربيل.

(٤) بەپێویستی دەزانم ئەوە بڵێم كە دكتۆر ئەحمەد ئێستا (واتە ساڵی ١٩٩٨) چارەنووسی دەستنووسەكە نازانێ، چونكە خۆی لەهەولێرە وكتێبخانەكەی لەبەغدا بەجێهێشتووە. شایانی باسە لەم دواییەدا بۆم ڕوون بۆوە كە دانەی تری ئەم دەستنووسە لەكتێبخانەی مۆزەخانەی نیشتیمانی بەغدا هەڵگیراوە.

هەر لەکوردستانی عوسمانی، بەڵام لەوپەڕی باکور لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا قوتابخانەی مێژوونووسی کوردی زانایەکی پایەبەرزی لێ هەڵکەوت کە (مەلا مەحمودی بایەزیدی)یە، بایەزیدی وێڕای بەشداری زۆری لەبواری ئەدەبدا، ڕۆڵی بەرچاوی لەمەیدانی مێژوونووسیدا گێڕاوەو بەیەکەم وەرگێڕی شەرەفنامە بۆ زمانی کوردی دادەنرێت. کەچی دانەی ئەم وەرگێردراوە کە بەدەستخەتی بایەزیدی خۆی نووسرابوو تا ئێستا لەکتێبخانەی گشتی (سەلتیکۆف شێدرێن) لە (لینینگراد / پترۆگراد) بەدەستنووسی ماوەتەوە. دیارە خەریکبوون لەگەڵ شەرەفنامە و ئاشنابوون لەگەڵ هەستی مێژوویی شەرەفخان، مەلا مەحمودیان هانداوەو سەودای مێژوونووسینیان خستۆتە سەری. ئەوەتا بایەزیدی ویستی ڕێگەی شەرەفخان بگرێتەبەر ولەسەر ڕێوشوێنی ئەو مێژووی کوردو کوردستان لەسەردەمەکانی دوای ئەو بنووسێتەوە. لەساڵی (١٨٥٨ز) ئەو نیازەی بایەزیدی هاتەبەر و"کیتابی تاریخی جدیدی کوردستان" ی نووسی کە نزیکەی هەزار لاپەڕەیەو دابەشی یازدە بەش وپێشەکییەك دەبن. ئەم دانراوە لەساڵی (١٢٠٠)ی کۆچی (١٧٨٥-١٧٨٦) ی زایینییەوە باسەکانی دەست پێدەکات، بەڵام زۆر جاریش ئاماژەی بۆ ڕووداوەکانی پێش ئەم ساڵە کردووە. بەڵام ئەوەی جێگەی پەژارەیەو زیانێکی مەزنیشە بۆ کاروانی مێژوونووسی کوردی و نووسینەوەی مێژووی کوردو کوردستان، ئەوەیە کە تائێستا چارەنووسی ئەم کتێبە نازانرێ. سەرەڕای ئەوەش دیارە هەروەکو دکتۆر کەمال مەزهەر دەڵێت: "بەو نموونە کەمانەی لەبەردەستمان دان وادەردەکەوێ هەستی مێژوونووسی مەلا مەحمودی بایەزیدی قووڵ بووە...".(1)

بەڵام ئەوەی جێگەی دڵخۆشییە ئەوەیە کە بایەزیدی تەنیا ئەو دانراوەی نەبووە، بەڵکو کتێبێکی گرنگی تری هەیە کە ئێستا بە زۆر لەزمانە زیندووەکان چاپکراوە. ئەویش (عادات ورسوماتنامەی ئەکرادیە)، کە جگە لەبایەخی گرنگی لەبواری ئەتنۆگرافی ، بایەخێکی مێژوویی بەرچاویشی هەیەو سەرچاوەیەکی ڕەسەنە بۆ مێژووی ژیانی ئابوری و کۆمەڵایەتی کوردستانی باکور لەسەدەی نۆزدەمدا.(2)

---

(١) کەمال مەزهەر، س . پ، ل١٢٩.

(٢) هـ . س، ل١٣٠-١٣١.

واپێدەچێ بێجگە لەم دانراوە مێژووییانەی ناومان بردن و ناویان دەبەین، زۆر دەستنووسی مێژوویی تریشمان هەبێت کە بەخامەی زاناو ڕۆشنبیرانی کورد نەخشێنرابن بەڵام تا ئێستا نەکەوتبنە بەردەستمان وهیچیان لەبارەوە نەزانین. هەر بۆ نموونە تا ساڵی ١٩٨٥ هیچ زانیارییەکمان لەبارەی ئەم دەستنووسە مێژووییە گرنگە نەبوو کە مامۆستا (مەحمود ئەحمەد محەمەد) لەو ساڵە هەواڵی دۆزینەوەی ڕاگەیاند و دەقەکەی لەگەڵ لێکۆڵینەوەیەکی بەپێزی خۆی لەژێر ناونیشانی (حلقة مفقودة من تأريخ شهرزور/ او مذكرات علماء الدين البلباسيين منذ عام ٥٣٠ الى ١٢٩٠هـ) لەبەشی عەرەبی گۆڤاری (کاروان) بلاوکردەوە.

ئەم دەستنووسە کە مامۆستای ناوبراو لای مامۆستا مەلا مەحمودی کوڕی مەلا عەبدولڕەحمانی کوڕی مەلا محەمەد سەرگەتی بلباسی بەردەستی کەوت،[1] بریتییە لەچەند بیرەوەرییەك کە بنەماڵەیەکی ئایینی بلباسی لەسەر قورئانێکی دەستنووس پشت دوای پشت تۆماریان کردووە. سەید ئیبراهیم حوسێنی کەساڵی (٥٣٠ك /١١٣٦ز) لەنووسینەوەی ئەم قورئانە بووەتەوە،[2] دەستیکردووە بەنووسینی بیرەوەرییەکانی لەسەر لاپەڕەیەکی قورئانەکە. دوای ئەویش نەوەکانی کە وەك خۆی مەلا بوون، بەهەمان دەستور کورتەی بیرەوەرییەکانی خۆیان لەسەر هەمان قورئان و دواتر پەڕی تر، بەتێپەڕبوونی کات وسەردەم نووسیوە. لەکۆتاییدا و لەساڵی (١٢٩٠ك / ١٨٧٣ز) مەلا محەمەدی سەرگەتی گوڵعەنبەری، کە لەهەمان بنەماڵەیە، هاتووە ئەو بیرەوەری ویادداشتە مێژووییانەی کۆکردۆتەوەو لەچەند پەڕێکدا نووسیویەتیەوە.

ئەم دەستنووسە بەهەردوو زمانی فارسی وعەرەبی نووسراوەو خاوەن بیرەوەرییەکان زۆر لایەنی ژیانی کوردەواری ئەو سەردەمانەمان بۆ ڕوون دەکەنەوە. بەتایبەتی لایەنی

---

(١) واپێدەچێ ئەم دەستنووسە ئێستا لەکتێبخانەی ئەوقافی سلێمانی بێت، چونکە مامۆستا مەحمود ئەحمەد محەمەد کە لەساڵی ١٩٨٥ ووتارەکەی بلاوکردەوە، ئەمینداری گشتی ئەو کتێبخانەیە بوو. هەروەها شوێنی هەڵگیرانی دەستنووسەکەی دیاری نەکرد.

(٢) ئەم قورئانە ئێستا لە (المؤسسة العامة للآثار والتراث) لە بەغدا لە ژێر ژمارە (١٦٤٢٥) داندراوە. بڕوانە: محمود احمد محمد، حلقة مفقودة من تأريخ شهرزور/ أو مذكرات علماء الدين البلباسيين منذ عام ٥٣٠ الى ١٢٩٠هـ، مجلة (كاروان) عدد (٣٦) ايلول ١٩٨٥، ص١٣٨.

زانستی. هەروەها زانیاری ووردمان لەسەر هەندێ ڕووداوی مێژوویی پێدەبەخشن. بۆ نموونە دەستنووسەکە زۆر بەووردی و بەدرێژی باسی هۆیەکان وڕووداوی کوشتنی سلێمان پاشای دووەمی بابان دەکات، کە لەساڵی (١١٧٨ك / ١٧٦٥ز) بەدەستی (فەقێ برایم) ناوێك کوژراوە. لەکاتێکدا سەرچاوە مێژووییەکانی تر زانیاری کەمیان لەسەر ئەم ڕووداوە بۆ تۆمار کردووین.(١)

هەر سەبارەت بەو جۆرە دەستنووسانە، بەپێویستی دەزانین ناوی دەستنووسێکی تر بهێنین کە لەکتێبخانەی مۆزەخانەی عیراقی لەژێر ژمارە (ح٤٤٦٠) دانراوە. هەرچەندە ئەم دەستنووسە بۆ مێژووی کورد تەرخان نەکراوە، بەڵام بایەخەکەی لەوەدایە کە بەرهەمی خامەی نووسەرێکی کوردە، ئەویش (یەحیا نەزیر قۆچ بەگ زادەی ڕەواندزی) یە، کە لە دەوروبەری ساڵی ١٨٦٠ ز مردووە. (یەحیا نەزیر) دانراوەکەی بەزمانی عەرەبی بەناوی (تاريخ السلطان الغازي) نووسیوەو باس لەمێژووی شەڕەکانی عوسمانی ومێژووی عیراقی عوسمانی بەتایبەتی دەکات.(٢)

بێجگە لەو نووسراوە ناوبراوانە، لەکوردستانی عوسمانی تا تەواوبوونی سەدەی نۆزدە چاومان بەهیچ هەوڵێکی تری مێژوونووسی کوردی ناکەوێ. جگە لەڕۆژنامەی (کوردستان) کە لە (٢٢)ی نیسانی ١٨٩٨ دەستی بەدەرچوون کردو چەندین بابەتی لەسەر مێژووی کورد یا مێژووی گشتی لەژمارەکانی بڵاوکردەوە.

لەنێو بابەتە مێژووییەکانی ئەم ڕۆژنامەیە پێویستە ناوی ئەم زنجیرەیە ببەین کە (عەبدولڕەحمان بەگ بەدرخان پاشا) لەژێر ناوی (حكامێن جزيره ابن عمر) بەشێوەزاری کرمانجی ژووروو بڵاویدەکردەوەو باسی مێژووی میرنشینی بۆتانی دەکرد.(٣) کەچی لەبەشەکەی تری کوردستان (ڕۆژهەڵات) پێش تەواوبوونی سەدەی نۆزدە دوو دانراوی مێژوویی ترمان بۆ بەجێماوە.

---

(١) م . ن، ص١٣٨ ومابعدها.

(٢) د.عماد عبدالسلام رؤوف، التأريخ والمؤرخون العراقيون، ص٢٤٣.

(٣) بڕوانە: ڕۆژنامەی (کوردستان) ژمارە (٨-١٤) ساڵانی ١٨٩٨-١٩٠٠، لە: (کوردستان) یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی، کۆکردنەوەی: د.کەمال فواد، بەغدا ١٩٧٢.

لەم ساڵانەی دوایی لەکتێبخانەی (ملی ملك) لەتاران دەستنووسێك بەناوی (سیر الاکراد) دۆزرایەوە، کە لە (٢١٤) لاپەڕەی پازدە دێری پێکهاتووەو لەساڵی (١٢٨٨ك/ ١٨٧١ز) بەپێنووسی (عبدالقادر ابن رستم بابانی) بەزمانی فارسی نووسراوە. دەستنووسەکە لەلایەن (محەمەد رەئوف تەوەکوللی) ساغکرایەوەو پێشەکی و پەراوێزی بۆ نووسراو لەساڵی (١٣٦٦هەتاوی) لەتاران بڵاوکرایەوە.[1] لەم ساڵانەی دواییش لەلایەن مامۆستا (کەریمی حیسامی) وەرگێڕدرایە سەر زمانی شیرینی کوردی و لەووڵاتی سوید بڵاوکرایەوە.[2]

هیچ لەبارەی دانەری دەستنووسەکە نازانرێ ئەوە نەبێ کە لەبنەماڵەی بابانە هەروەکو لەناوەکەی ڕادیارە. بەڵام (ڤاسیلیەڤا) دەڵێت ئەو لەشاری سنە دانیشتووە.[3] (سیر الاکراد) یان (رەوشی کوردان) باس لە مێژووی ئەردەلان وبابان وسۆران وچەند ڕووداوێکی تر دەکات. نووسەر لەگێڕانەوەی ڕووداوە کۆنەکان زۆر خێرایە و تەنانەت زۆر بەکەمیش ساڵەکان دیاری دەکات. بۆ نموونە لەباسی سەردەمی سەلیم پاشای یەکەمی بابان (چارەگی دووەمی سەدەی هەژدە)، کە سەردەمێکی پڕ ڕووداوە، تەنیا باسی کەسێتی وخووڕەوشتی سەلیم دەکات و هیچی ترنا. دیارە هۆیەکەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە سەرچاوەی پێویستی بۆ ئەو سەردەمانە دەست نەکەوتووە. بۆیە ڕێی تێدەچێت کە بەزۆری پشتی بەگێڕانەوەی دەماودەم بەستبێت . بەڵام کە دێتە سەر ڕووداوەکانی سەدەی نۆزدە بەتایبەتی لەدوای سییەکان، ئیتر ڕووداوەکان زۆر بەدرێژی و بەووردی باس دەکات. بێگومان ئەوەش لەبەر ئەوەیە خۆی هاوچەرخی ئەم ڕووداوانەیە. دیارە ئەمەش گرنگی وبایەخی کتێبەکە بەدیار دەخات. ئەو بایەخە زۆر زیاتر دەبێت کە دەبینین هەندێك ڕووداو کە لەسەرچاوەکانی تر کەمیان لەسەر زانراوەو نووسراوە، ئەو زانیاری زۆر وتەنانەت دەگمەنی لەسەریان تۆمار کردووە. وەکو باسکردنی چارەنووسی محەمەد

---

(١) بڕوانە: عبدالقادر ابن رستم بابانی، سیر الاکراد ، بکوشش: محمد رئوف توکلی، چاپ اول ، چاپخانه ارژنگ، تهران، تابستان ١٣٦٦هـ . ش.

(٢) بڕوانە: عبدالقادر کوڕی ڕۆستەمی بابان، رەوشی کوردان/ مێژووی کوردستان، و:کەریمی حیسامی، چ١، ناوەندی چاپ و ڕازاندنەوەی مەنسوور، سوید ١٩٩٩.

(٣) ی. ئی. ڤاسیلیەڤا، س . پ، ل٢٢.

پاشای سۆران دوای ڕۆیشتنی بۆ ئەستانبۆل، هەروەها هەوڵدانی عەزیز بەگی بابان بۆ گێڕانەوەی حوکمی بابان لەسلێمانی دوای سەپاندنی دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی عوسمانی بەسەریدا لەساڵی (١٨٤٩) دا.[١]

دانراوی دووەم (حديقە ناصريه در جغرافيا وتاريخ كردستان)ی (میرزا عەلی ئەکبەرخان سادق ئەلمولك-ناسراو بە: وەقائیع نگار کوردستانی)یە. کە لەبنەماڵەی ئەردەلانە و ئامۆزای (ماهشەرەفخانم مەستورەی کوردستانی)یە. ئەم دانراوە لەساڵی ١٣٠٩ك /١٨٩١ز بەزمانی فارسی نووسراوە.[٢] تا ئێستا چوار دانە لەدەستنووسی ئەم کتێبە لەبەردەستدایە کە هەرە نوێیەکەیان هی کتێبخانەی (مینۆرسکی) یەو بەناوی ئەوەوە لە (لینینگراد) لە (پەیمانگای ڕۆژهەڵاتناسی) پارێزراوە.[٣] خۆشبەختانە دەستنووسی ئەم دانراوەش لەلایەن مامۆستا (محەمەد رەئوف تەوەکوللی) ساغکرایەوەو لەساڵی (١٣٦٤هەتاوی) بڵاوکرایەوە.[٤] دیارە لەم ساڵانەی دواییش کراوەتە عەرەبی ولە لایەن (دەزگای ئاراس) بڵاوکراوەتەوە.[٥] گرنگی (حديقە ناصريه) لەوەدایە کە تیشکێکی ڕوونی خستۆتە سەر بارودۆخی مێژوویی وجوگرافی ئەردەلان بەگشتی و(سنە)ی پایتەخت بەتایبەتی. ئیتر ناوچەو ڕووبارو چیا و خێڵەکان وتەنانەت بنەماڵە دیارەکانی ئەردەلانیشی بەباشی باسکردووە.

---

(١) بڕوانە: عبدالقادر ابن رستم بابانی، م .پ، ص١٦٩-١٧١، ١٨٢-١٨٩.

(٢) نەوشیروان مستەفا ئەمین، س . پ، ل١٣.

(٣) ی. ئی. ڤاسیلیەڤا، س . پ، ل٢٠.

(٤) بڕوانە: علی اکبر وقائع نگار کردستانی، حديقە ناصريه در جغرافيا وتاريخ کردستان، تصحيح: محمد رئوف توكلی، چاپ اول، چاپخانه ارژنگ، تهران ١٣٦٤ هـ.ش.

(٥) بڕوانە: علي اكبر كردستاني، الحديقة الناصرية في تاريخ وجغرافيا كردستان، ت: جان دوست، منشورات دار ئاراس، مطبعة وزارة التربية، اربيل ٢٠٠٢.

جێگەی سەرنجە، عەلی ئەکبەر کوردستانی لەم کتێبەی خۆیدا چەند جارێ ناوی کتێبێکی تری خۆی ئەبات کە بەناونیشانی (تاریخ الاکراد)ـە،[1] بەڵام زانیاری ئەوتۆمان لەبارەیەوە نیە.

لەکۆتاییدا پێویستە ئەوە بگوترێ کە هەموو ئەو بەشدارییە کوردییانە لەبواری مێژوونووسی کە باسکران (بێجگە لەوتارە مێژووییە کوردیەکەی عەبدولڕەحمان بەدرخان لە ڕۆژنامەی کوردستان، کە ئەویش لەدوا ساڵەکانی ئەم چوار سەدەیەیە کە باسەکەی ئێمە دەیانگرێتەوە)، هیچیان بەزمانی زگماکی نووسەرەکان (واتە کوردی) نەنووسراون.[2] بەڵکو زۆربەیان بەفارسی و هەندێکیان بە عەرەبی و کەمێکیشیان بەتورکی دانراون. بێگومان هۆکاری ئەمەش زانراوە، ئەویش ئەوەیە کە ئەو زمانانەی دوایی بەتایبەتی فارسی، لەهەموو ئەم ماوەیەدا زمانی ئەدەب و نووسین بوون لەهەموو ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. بەپێچەوانەی زمانی کوردی کە بێجگە لەشیعرو ئەدەب لەهیچ بوارێکی تری نووسینی ئەو سەردەمە بەکارنەهاتووە. چونکە بەزمانی نووسین لەقەڵەم نەدەدرا. بۆیە زانا و نووسەر وخوێندەوارە کوردەکان دەبووایە هەرسێ زمانی فارسی و عەرەبی و تورکی یان بەلای کەمەوە یەکێکیان بزانن.

سەرەڕای ئەمەش دەبێ بزانین کە ئەم مەسەلەیە بەهیچ جۆرێك لەڕۆڵ وبەشداری کورد لەبواری مێژوونووسین کەم ناکاتەوە، چونکە مێژوو زانستە نەك ئەدەب. هەربۆیە تا ئێستاش زۆر لەمێژوونووسانی کورد، تەنانەت مێژوونووسە بەناوبانگەکانیش، بێجگە لەکوردی بەزمانی تریش دەنووسن.

---

(١) نەوشیروان مستەفا ئەمین، س . پ، ل١٣.

(٢) یەکەم کتێبی مێژوویی کوردی لەساڵی ١٩٢٥ هاتەبەرهەم کە (غنچەی بهارستان)ی مامۆستا حوسێن حوزنی موکریانییە. بڕوانە: کەمال مەزهەر، س . پ، ل١٦٩.

سەرچاوەکانی باسی سێیەم

یەکەم: کتێب:-

أ- بەزمانی کوردی:

- ئەنوەر سولتانی، دوو زەیلی شەرەفنامەی بتلیسیی، بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین، سلێمانی ۲۰۰۵.
- ئیبنو ئەزرەقی فارقی، مێژووی میافارقین وئامەد، ساغکردنەوەی: د.بدوي عبداللطيف عوض، و: د.قادر محەمەد پشدەری و بورهان محەمەد، چاپخانەی منارە، هەولێر ۲۰۰۷.
- حوسێن حوزنی موکریانی، مێژووی میرانی سۆران، چ۲، هەولێر ۱۹٦۲.
- شەرەفخانی بەتلیسی، شەرەفنامە، و: هەژار،بەغدا ۱۹۷۳.
- عبدالقادر کوڕی ڕۆستەمی بابان، ڕەوشی کوردان/ مێژووی کوردستان، و:کەریمی حیسامی، چ۱، ناوەندی چاپ و ڕازاندنەوەی مەنسوور، سوید ۱۹۹۹.
- د.کەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژوو، بەغدا ۱۹۸۳.
- (کوردستان) یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی، کۆکردنەوەی: د.کەمال فواد، بەغدا ۱۹۷۲.
- ماهشەرەفخانم مەستوورەی کوردستانی: مێژووی ئەردەلان، و: د. حسن جاف و شکور مستەفا، چ۱، بەغدا ۱۹۸۹.
- مەستورەی کوردستانی، مێژووی ئەردەلان، و: هەژار، چ۲، دەزگای ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ۲۰۰۵.
- محمد بایراقدار، ئیدریسی بدلیسی، و: شکور مستەفا، چ۱، کوردستان ۱۹۹۹.
- محەمەد جەمیل ڕۆژبەیانی، فەرمانڕەوایانی موکریان، بەغدا، ۱۹۹۲.
- نەوشیروان مستەفا ئەمین، لەپەراوێزی مێژووی ئەردەلان دا، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپخانەی ئۆفسیتی بابان، سلێمانی ۱۹۹۹.

- ی. ئی. ڤاسیلیەڤا، کوردستانی خوارووی ڕۆژهەڵات لەسەدەی حەڤدەوە تا سەرەتای سەدەی نۆزدە (کورتەیەکی مێژووی میرنشینانی ئەردەلان وبابان)- موسکۆ ١٩٩١، و: د. ڕەشاد میران، هەولێر ١٩٩٧.

ب- بەزمانی عەرەبی:

- أنور المايي، الاكراد في بهدينان،ط٢، دهوك ١٩٩٩.
- رحلة طه الكردي الباليساني في العراق وبلاد الشام والاناضول ومصر والحجاز، مقتبسات حققها وعلق عليها: الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف، ط١،دار الثقافة والنشر الكردية، بغداد ٢٠٠٢. ط٢، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر، اربيل ٢٠٠٧.
- د. سعدي عثمان هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان (١٥١٤-١٨٥١)، مؤسسة موكرياني- اربيل، مطبعة خاني، دهوك ٢٠٠٨.
- شرفخان البدليسي، الشرفنامه، ت:ملاجميل بندي الروزبياني، ط١، بغداد ١٩٥٣.
- عبدالكريم المدرس، علماؤنا في خدمة العلم والدين، بغداد ١٩٨٣.
- علي اكبر كردستاني، الحديقة الناصرية في تاريخ وجغرافيا كردستان، ت: جان دوست، منشورات دار ئاراس، مطبعة وزارة التربية، اربيل ٢٠٠٢.
- د.عماد عبدالسلام رؤوف، التأريخ والمؤرخون العراقيون في العهد العثماني، ط١، بغداد.
- د. عماد عبدالسلام رؤوف (دراسة وتحقيق)، الشجرة الزيوكية/ وثيقة نسب امراء بهدينان وتأريخهم، مكتب التفسير للنشر والاعلان، اربيل ٢٠٠٩.
- كاوة فريق احمد شاولي ئاميدي، امارة بادينان ١٧٠٠-١٨٤٢/دراسة سياسية اجتماعية ثقافية،منشورات مؤسسة موكرياني/ اربيل،مطبعة خبات- دهوك ٢٠٠٠.
- كوركيس عواد، ماضي الاكراد وحاضرهم في المصادر العربية القديمة والحديثة.
- مذكرات مأمون بك بن بيكة بك، ت: محمد جميل الروزبياني و شكور مصطفى، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد ١٩٨٣.

ج- بەزمانی فارسی:

- عبدالرزاق بيك دنبلی، تجربة الاحرار وتسلية الابرار، تصحيح: حسن قاضي طباطبائي، انتشارات مؤسسة تاريخ وفرهنك ايران/ دانشگاه تبريز، چاپخانه شفق، تبريز ١٣٤٩ش.

- عبدالقادر ابن رستم بابانی، سير الاكراد ، بكوشش: محمد رئوف توكلی، چاپ اول ، چاپخانه ارژنگ، تهران، تابستان ١٣٦٦هـ . ش.

- علی اكبر وقائع نگار كردستانی، حديقه ناصريه در جغرافيا وتاريخ كردستان، تصحيح: محمد رؤوف توكلی، چاپ اول، چاپخانه ارژنگ، تهران ١٣٦٤ هـ.ش.

دووەم: ئینسایکلۆپیدیا:-

- دائرة المعارف الاسلامية، (الترجمة العربية) اعداد وتحرير: ابراهيم زكي وأحمد الشنتناوی و د. عبدالحميد يونس، القاهرة(د.ت)،مج٦، مادة: ادريس البدليسي (المقال الثاني- ميناج).

سێیەم: ووتار وتوێژینەوە:-

- بهزاد شرفخان، حول المصادر التأريخية المؤلفة خصيصاً لتأريخ الكور وكوردستان خلال العصور الوسطى، گۆڤاری (شانەدەر) ژمارە (٢) حوزەیران ١٩٩٧.

- محمود احمد محمد، حلقة مفقودة من تأريخ شهرزور/ أو مذكرات علماء الدين البلباسيين منذ عام ٥٣٠ الى ١٢٩٠هـ، مجلة (كاروان) عدد (٣٦) ايلول ١٩٨٥.

(باسی چوارەم)

گەشتی دکتۆر ئیڤز بە کوردستاندا
لەساڵی ١٧٥٨ ز دا

گەشتی دکتۆر ئیڤز بە کوردستاندا لەساڵی ١٧٥٨ ز دا*

پێشەکی:

وەرگێڕو نووسەری بەتوانای عیراقی (جعفر الخیاط) باسێکی لەژێر ناوی "مشـاهدات الدكتور ايفز بين بغداد وكركوك والموصل" لەگۆڤاری (الاقلام) ی بەغـدایی بەشـی (١٢) سـاڵی دووەم (ئـابی ١٩٦٦) بڵاوکردۆتـەوە. باسـەکەش بریتییـە لەپوختـەی عـەرەبی بەشێکی گەشتنامەی گەڕیدەیەکی بیانی بەناوی (دکتۆر ئیڤز)، کە لەبنەڕەتدا بـەزمانی ئینگلیزی بڵاوکراوەتەوە. لەبەرئەوەی ئـەم باسـە هەنـدێ زانیـاری بـەپێزمان سـەبارەت بەماوەیەکی گرنگی مێژووی کوردستان (سەدەی حەڤدەم) دەداتـێ، بۆیـە بەپێویسـتمان زانی بەدەقی خۆی بیکەینە کوردی وسەرلەنوێ بڵاوی بکەینەوە. بەڵام لەهەندێ شـوێندا پەراوێزمان بۆ زیادکردووە بەمەبەستی ڕوونکردنەوەی هەندێ زاراوەو خستنەڕووی چـەند سەرنجێکی پێویست.

دەقی باسەکە:

لەرۆژی (١٨) ی حوزەیرانی ساڵی ١٧٥٨ دکتۆر ئیڤز لەبەغدا بەرەو ئـەوروپا بـەرێ کەوت بە ڕێگای موسل ـ ماردین ـ دیاربەکر ئینجـا حەلـەب. بـۆ کۆتـایی هێنـان بـە گەشتەکەی. پێشتریش خۆی و هاوەڵەکانی چادرو کەژاوەو کەلوپەلەکانیان بەرێ کردبوو. کاتێك دەستیان بەجولە کـرد لـەو ڕێگایـەی کـە لـە بـاکووری بەغـدا و ئەعزەمییـەوە دەستپێدەکات، بینییان وا چادرەکانیان لەکەناری ڕۆژهەڵاتی دیجلە لە بەرامبەر کۆشکی لادێیی پاشا[1] هەڵدراوە، کە ماوەی میلێك لە شورەی شارەکە دوورە. تا ئەو قۆناغـەی

---

* ئەم باسە لەژمارە (١١٩) ی گۆڤـاری (مـەتین) بڵاوکراوەتـەوە، کـە لـەکانونی یەکـەمی ٢٠٠١ لـەدهۆك دەرچووە.

تێبینی: جگە لەپەراوێزەکانی ژمارە (٣) و (١٧) کە نووسەر داینـاون، هەموو پەراوێزەکانی تر هی وەرگێڕن.

(١) لەئیمپراتۆریای عوسمانیدا، پیاوانی دەولەت بەهۆی نیشانەیەك کـە پێـی دەگـوترا (تـەوغ)، پلەوپایـەیان دیاری دەکرا. ئەوانەی ئیالەت (یان: ویلایەت) یان بەڕێوە دەبرد (٢ یان ٣) تـەوغیان هـەبوو بـەپێی بایـەخی

ڕێگا کەسانێك بۆ بەرێکردن لەگەڵیان هاتبوون، دیارترینیان مستەر گاردنی کۆنسۆلی بریتانی و قەشە ڤیدلی ئەسقوفی بابلی فەرەنسایی بوون لە بەغدا. ئەمەی دوایی سێ نامەی دابووە ئیڤز: یەکەمیان بۆ باوکە لانزای مژدەدەری ئیتالیایی لە موسڵ، دووەمیان بۆ باوکە یۆجینی مژدەدەری فەرەنسایی لە ماردین ، سێیەمیشیان بۆ تۆمای کۆنسۆلی فەرەنسی لە حەلەب. هەر بۆ بەرێکردن خواجە ڕۆفائیلیش هاتبووە دەر، کەبازرگانێکی ئەرمەنی بوو. بە گوتەی دکتۆر ئیڤز ئەم خواجەیە ماوەیەك لەمەوبەر لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە هاورەگەزانی خۆی لەئێرانەوە بۆ شاری بەغدا کۆچیان کردبوو.

هەر ئەم خواجە ڕۆفائیلە کاروباری کاروانەکەی ڕێکخستبوو کە لە (٣٠) هێستر پێکدەهات بۆ سواربوون و هەڵگرتنی کەلوپەلەکان. لەبەرامبەر ئەمەش سەرۆکی کاروانەکە (٤٥) قرش[1] بۆ هەر هێسترێك وەردەگرێت، بەمەرجێك خۆیان و بارەکانیان بگەیەنێتە حەلەب. هەر هێسترێکیش لەڕێگادا پەکی کەوت بە یەکێکی تر بیگۆڕێتەوە. بەڵام دەبێ ئالیکی وڵاغەکان لە سەر حسێبی ئەوان بێت. سبارەت بە جلەوکێش (السایس) و کەژاوەچی و پیاوەکانیش، ئەوا لەسەر ڕێبوارەکان پێویست بوو لە حەلەب (٢٥) قرش بدەنە ئەوەی یەکەم و (٦٠) زێڕ مەحبوبیش[2] بۆ دووەم و حەفت پیاوەکەی.

ئیالەتەکە. ئەمەش مافی ئەوەی پێدەدان نازناوی پاشا هەڵبگرن. (تەوغ)یش بریتی بوو لەگورزێك داوی کلکی ئەسپ کە لەسەر لوتکەی ئاڵا یەك شۆڕ دەکرایەوە. مەبەستی ئیڤز لە ووشەی پاشا لێرە سلێمان پاشا ئەبولەیلەی والی بەغدایە کە لەنێوان ساڵانی ١٧٤٩-١٧٦٢ز حوکمڕانی کردووە. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەو پلەوپایانە بڕوانە: هاملتون جیب و هارولد بوین، المجتمع الاسلامي والغرب، ت: عبدالمجيد القيسي، ج١، ق١، ط١، دمشق ١٩٩٧، ص١٨٤-١٨٥.

(١) قرش: دراوێکی زیوی عوسمانی بوو کەبۆ یەکەم جار لەساڵی ١٠٩٩ك/ ١٦٨٨ز لێدرا. سەرەتا کێشی (٦) درهەم بوو (هەر درهەمێکیش نزیکەی سێ گرام دەبوو) بەڵام دواتر کێش ونرخی لەبەرامبەر دراوەکانی تر گۆڕانی زۆری بەسەرداهات. شایانی باسە قرش لای ئەوروپییەکان بە (پیاستەر) دەناسرا. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: عباس العزاوي تاريخ النقود العراقية لما بعد العهود العباسية، بغداد ١٩٥٨، ص١٤٢.

(٢) واتە زێڕی خۆشەویست، بەپێی کتێبی (تاريخ النقود العراقية)ی (عباس العزاوي) ئەمە دیناری عوسمانی ئەو کاتە بوو. بەڵام دیارە ئەو بڕە پارەیە لەچاو ئاستی کرێی ئەو سەردەمە زۆرە، وەك لەو گەشتەدا تێبینی دەکرێ.

خواجە ڕۆفائیلیش ڕایسپاردبوون کە لەڕێگادا چادرێکی تایبەت بۆ محەمەد ئاغا تەرخان بکەن، کە بۆ پاراستنی کاروانەکەو ئاگاداربوونی ببووە هاوەڵیان.

تائێوارەی ڕۆژی دووەم لەو چادرگەیە مانەوە ئنجا گلّیان دایەوەو بەرەو باکوور بزواتن. بەڵام لە بەیانییەکەی ئەم ڕۆژە (دووشەم) گەشتێکیان بەنێو ڕەزی پاشا دا کرد کە دەوری کۆشکەکەی دابوو. دکتۆر ئیڤز و هاوەڵەکانی لەو ڕەزەدا برێکی زۆر میوەو بەروبوومیان بینی: وەك ترێی سپی و ڕەش کە لەکاتی پێگەیشتن دابوو، توو لەجۆری ئەورووپی کە لەموسڵەوە هێنرابوو، هەروەها قەیسی و هەڵووژەو خۆخ کە هێشتا تەواو پێڕانەگەیشتبوون. ئنجا سێو و باوی کە بە گووتەی ئیڤز لێرە لەوەرزی ئاساییدا دەگەنە ئاستی پێگەیشتن. بەڵام بەری بەهیّ و هەنجیر و هەنار هێشتا کاڵ (کارك) بوون. لە کاتێکدا گندۆرەی بچووك و ئاروو(خیار) لەو وەرزەدا پێگەیشتبوون. هەروەها تێبینی هەندێ داری زەیتون وجورێکی گەورەی توویان کرد.

محمد ئاغا کە بۆ پاراستنی کاروانەکە لەگەڵیان نێردرابوو، ڕاسپاردەی تایبەتی لە سلێمان پاشاوە پێبوو بۆ سەرداران و گەورە بەرپرسانی ئەو هەرێمانەی دەکەوتنە سەر ڕێگای نێوان بەغدا و حەلەب، هەروەها چوار نووسراوی لەم جۆرەی بۆ پاشاکانی موسڵ ودیاربەکر وئۆرفە و حەلەب هەڵگرتبوو، جگە لە چوار نامەی تر لە عبداللە ئاغای کەهیەوە[1] بۆ کەهیەکانی چوار پاشا ناوبراوەکە. نووسراوەکانی پاشاکان لە جۆرکی سپی دابوون، بەڵام هی کەهیەکان لە جۆرکی ڕەنگ سوور. دکتۆر ئیڤزیش بەڵێنی دابوو دیاریەکی باش کە (٥٠٠) قرشە بداتە محمد ئاغا کاتێ لە حەلەب لێی جیادەبنەوە، ئەگەر بە باشی لەگەڵیاندا بجولێتەوە.

دکتۆر ئیڤز دەڵێ ئەگەر ئەوان لە خزمەتکارانی خاوەن شکۆی بەریتانیا[2] نەبوونایە بەم شێوەیە بەباشی و بەرێزەوە مامەڵەیان لەگەڵ نەدەکرا، و ڕێگەیان پێ نەدەدرا لە گەشتەکەیاندا کەژاوە بەکاربێنن. یان ئەو گۆیە ئاو زێڕکراوە لەسەر چادرەکەیان بەرز بکەنەوە، چونکە تەنیا پاشا مافی ئەمەی هەبوو. ئەوە بوو کاتێك لە نزیك کۆشکی پاشا

---

(١) کەهیە: کەتخودا و کێخواشی پێدەگوترا، پایەیەکی کارگێڕی عوسمانی بوو وەك یارمەتیدەر یان جێگری والی وابوو.

(٢) مەبەستی هاونیشتیمانییانی وولاتی بەریتانیایە.

هەڵیاندابوو ئەم گۆیەشیان بەرز کردبۆوە، پاشا لە کۆشکەکەی خۆیەوە تێبینی کرد وبە سەرسامییەوە پرسیاری لە بارەی کرد. بەڵام کاتێ تێیانگەیاند کە ئەمە چادرگەی گەشتیارانی ئینگلیزە، پیاوەکانی ڕاسپارد کە هەقیان بە سەریانەوە نەبێت، ئەمەش بووە هاندەری بەردەوام بوونیان لەسەر ئەمە.

دوای دوو کاتژمێر ڕۆیشتن بە ڕێگەدا ئەو خەندەك و قوللانەیان بینی کە نادر قولی خان (نادرشا)[١] لە کاتی ئابلوقەدانی بەغدا لە سەردەمی ئەحمەد پاشای[٢] والی پێشوو دایمەزراندبوو، بۆ ئەوەی تەوقێکی توند بۆ ماوەی حەفت مانگ بەدەوری ئەو شارەدا بسەپێنێ.[٣] یازدە قوللە بە وێرانی بینران کە بەخشت دروست کرابوون و لە هەموو لایەکەوە دەلاقەیان هەبوو بۆ ئەوەی سەربازان تفەنگ هاوێژی تێدا بکەن. هەریەك لەم قوللانە بە ئەندازەی (٥٠٠) یاردە[٤] لەوی تر دوور بوو. دوای بەردەوامبوون لەڕۆیشتن لە سەعات دوو و نیوی دوای نیوەشەو گەیشتنە گوندی (یەنکیجە) یان گوندی نوێ کە تائێستا[٥] لە شوێنی خۆی ماوە. ئنجا دوای سەعاتێك ڕۆیشتنی تر بە ناو پەرێزی گەنمدا چوونە (دەوخەڵە) کە تا ئێوارەی ڕۆژی دواتر تیایدا مانەوە. دکتۆر ئیڤز دەڵێ

(١) نادرشا: لە کەسایەتییە مێژووییە دیارەکانی ئێران وناوچەکەیە بەگشتی. لەساڵی ١٧٣٠ ئێرانی لەداگیرکاری ئەفغانیەکان ڕزگار کرد و دواتر چەندین فراوانخوازی لەوولاتانی دەوروبەر ئەنجامدا. لەساڵی ١٧٣٦ تاجی شاهێتی لەسەرنا و بنەماڵەی دەسەلاتداری ئەفشاری دامەزراند. لەساڵی ١٧٤٧ دا کوژرا. لەبارەی ژیان وسەردەمی نادرشا بڕوانە:

Lokhart, Nadir Shah, London 1938.

(٢) ئەحمەد پاشا: یەکێکە لەوالییە بەتوانا وناسراوەکانی بەغدا لەسەردەمی عوسمانی کە لەنێوان ساڵانی ١٧٢٣-١٧٤٧ حوکمڕانی ئەم ئیالەتەی کرد. لەبارەی سەردەمی ئەم والییە بڕوانە: علي شاکر علي، تأريخ العراق في العهد العثماني، بغداد ١٩٨٤، ص١١٣و دواتر.

(٣) بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: د. علاء نورس، العراق في العهد العثماني/ دراسة في العلاقات السياسية ١٧٠٠-١٨٠٠، بغداد ١٩٧٩، ص١٥٤-١٧٩.

(٤) یەك یاردە دەکاتە سێ پێ (قدم- فووت).

(٥) ووشەی ئێستا واتە ساڵی ١٩٦٦.

ژمارەیەکی زۆر لە ڕەزو باخ دەوری ئەم دوو گوندەیان دابوو کە لەهەموو وەرزەکاندا سەوزە و میوەیان بۆ بەغدا دابین دەکرد.

لە دەوروبەری حەفتی ئێوارەی ڕۆژی دواتر کاروانەکە بە ئاراستەی ڕۆژهەلاّت جوولّەی کردو لەسەر ئەم ئاراستەیە بەردەوام بوو بۆ ماوەی سەعات و نیوێك تا گەیشتە چەمێك یان ڕووبارێکی بچووك کە دەڕژێتە دیجلەوە. بەهۆی پردێك کە لەسەری دانرابوو توانییان بپەڕنەوە ئەودیوی ڕووبارەکە کەلەوانەیە ڕووباری خالیس بێت. لێرەوە ئاراستەی گۆڕا بۆ باکوور، لەڕێگادا ڕێکەوتی خەلکێکی زۆریان کرد کە بەرەو بەغدا دەچوون. لەنێو ئەوانە تێبینی کاروانێکی گەورەیان کرد کە لە نزیکەی (٣٠٠) وولاّغ پێکدەهات. ئەم وولاّغانە کەبریتیببوون لە هێستر و حوشتر و کەر، (کا) یان بۆ ئاخوڕەکانی پاشای بەغدا بارکردبوو. کاروانەکەی ئیڤز تا سەعات یەکی دوای نیوەشەو لە ڕۆیشتن بەردەوام بوو ئنجا گەیشتە (خان مصباح) کە کاروانسەرایەك بوو تا ئێوارەی ڕۆژی دواتر تیایدا حەوانەوە. لەو کاروانسەرایە دوو کاروانی بچووکیان بینی لە ئەستەمبۆلّەوە بەرەو بەغدا دەهاتن. لە نێوانیان تێبینی چەند سوارێکیان کرد کە لە ڕێگادا لە باکووری موسلّ ڕووت کرابوونەوەو بریندار کرابوون.

قۆناغی دواتر کە کاروانەکەی دکتۆر ئیڤز لە شەوی دواتر تیایدا وەستا کاروانسەرای (سەباح) بوو لە نزیك پردی سەباح. ئەو کاروانسەرایە لە تەنیشت بینایە کۆنەکەی سەر لەنوێ بنیادنرابۆوە. دکتۆر ئیڤز دەلّێ ئەو ئاغایەی لە گەلّیاندابوو لێرە بۆ شوێنێکی نزیکی بردن و چیرۆکە بەناوبانگەکەی ئەحمەد پاشاو شێرەکەی بۆگێڕانەوە. گوایا شێرێك بۆ ماوەی سێ سالّ ترسی لەو ناوە دروست کردبوو خەلکەکە لێی تۆقابوون ، ئەحمەد پاشا کە بۆ سەیران هاتبووە ئێرە، ڕێکەوتی ئەو شێرەی کردو ناچار ڕووبەڕووی بۆوە. هەرچەندە ئەسپەکەی ژێری لە دەستدا بەلاّم توانی بە ڕمەکەی شێرەکە بکوژێت. ئەمە لە کاتێکدا گەشتنامەی نیپۆر و سەرچاوە عەرەبی و تورکییەکان لەسەر ئەوە کۆکن کە ئەو ڕووداوە لەناوچەی (عەقەرقۆف)ی نزیك کازمیە ڕوویداوە کە پاشا زۆر جار بۆ ڕاو دەچووە ئەوێ. هەروەها دەلّێن لەوکاتەدا سلێمان ئاغای لەگەلّدابووە کە لەنزیکترین کۆیلەکانی ئەحمەد پاشا بوو. ئەویش هەمان سلێمان پاشای ئەبولەیلەیە کە دواتر بووە والی بەغدا. واتە لەوکاتەی دکتۆر ئیڤز سەردانی بەغدای کرد. ئەوەی زانراوە سلێمان

ئاغای کۆیلە یارمەتی ئەحمەد پاشا داوە بۆ زاڵبوون بەسەر ئەو شـێرە. لەپاداشـتی ئـەم کارەش پاشا عادیلە خاتوونی کچە گەورەی خۆی لیٚ مارەکرد.

دوای هەشت سەعات ڕۆیشتن کاروانەکە گەیشـتە دەللـی عـەباس[1]، لـەویٚ لەسـەر پردێکی بەردین پەڕینەوە کە لەدوو تاق پێکدەهات، ئنجا لە کاروانسـەرایەك بارگـەیان خست. ئـەو ڕۆژەش کـە (٢٢) ی حـوزەیرانی سـاڵی ١٧٥٨ بـوو، بـە بۆچـوونی ئیڤـز گەرمترین ڕۆژ بوو. تەنانەت لە گەرمان هیچ خواردنێکی پیٚ نەخورا. هەروەها دەڵێت لە دوو قۆناغی دوایی ڕێگا کە ڕێکەوتی چەند شالاوێکی چڕی کۆللۆیان کرد. هەر لە ڕێگا دا بەلای چەندین ڕێبوار تێپەڕین لە نێوانیاندا پاشای کەرکوکی بەدبەخت کە سوڵتان لـە بەر چەند هۆیەك لێی تووڕە ببوو. بۆیە بەرەو بەغدا بارگەی تێکنابوو تا سـلێمان پاشـا چارەی بکات و شەفاعەتی بۆ بخوازێت.

لە گرنگترین ئەو شتانەی لە بارەی ڕێگای نێوان ئەو مەنزڵە و قەرەتەپە باسی دەکات ئەوەیە کە پیاوانی کاروانەکە چەکیان ئامادەکرد و هۆشدارییان وەرگرت نەوەکو لـەکاتی تێپەڕین بە بانی (کەسکەداوەری) تووشی جەردە ورێگـر بـب. گـەرماش توونـدی کـرد بەجۆرێك دکتۆر ئیڤز دانیشتنی ناو کەژاوەی پە سەند کرد بەسەر سـواری هێسـتر. دوای بڕینی بانەکە بە دەشتێکی کشتوکاڵی بە پیت تێپەڕین کە ڕووباری نارین ئاوی دەدا.

دکتۆر ئیڤز و ڕێبوارەکانی تر بینییان قەرەتەپە شارۆچـکەیەکی لادێیـی جوانـە کـە لەسەر بەرزاییەك بەقوڕ بنیادنراوە، بەڵام شەقامەکانی فراوانتر بوو لەو شـەقامانەی کـە ئیڤز تا ئەو کاتـە لەهـەر شارۆچـکەیەکی تـری تـورکی بینیبـووی. خـەڵکی قەرەتەپـە ئەسمەرتر بوون لە دانیشتوانی بەغدا چونکە ناچار بوون لەو کێڵگەو ڕەزانە کاربکەن کـە لە دەوروبەریان زۆر بوون.[2] لە گەڵ ئەو هەموو ڕەزوباخـە زۆرەش کاروانەکـە نـەیتوانی هەندێك میوەی بۆ خواردن دەستکەویٚ. لەو شـتە سـەیرانەی لـەو گەشـتەدا لـە بـارەی قەرەتەپە باسدەکریٚ هەبوونی ژمارەیەکی زۆری باڵندەی لەق لەقە، کە بە سەدە هایان لیٚ دەبینرا لەهەر لایەك لەلایەکانی ئەو شارۆچکەیە. لە سەر خانووەکان و لە ڕەز وسەر دار

---

(١) دەللی عەباس: ئێستا ناوی (المنصورية)ی لێنراوە.

(٢) لەو بڕگەیەدا پچڕپچڕییەك لەنووسین بەدی دەکرێت. بەڵام بۆ پابەند بوون بەدەقەکە بەناچاری وەکـو خـۆی وەرگێردرا.

ودیوارەکان. دیارە ئەو لەق لەقانە هەروەکو ئیڤز دەڵێت هەستیان بەدڵنیاییی دەکرد و لەوێ نەدەترسێنران. لە هەر هێللانەیەك سێ تا چوار بێچووە لەق لەق هەبوون.گەورەکانیشیان دەنگێکی سەیریان هەبوو لەو دەنووکە کە درێژی دەگاتە ٨-٩ بۆسە. شاراوەش نیە کە قەرەتەپە تا ئەمڕۆش لە نێو خەڵکدا بە لەق لەق بەنێوبانگە.

لە دوای قەرەتەپە کاروانەکە لە شارۆچکەی ئاسکی کفری بارگەی خست کە دەکەوێتە سەر گردێکی نزم و ژمارەیەك جۆگەی ئاوی سازگار بەدەوروبەریدا تێدەپەڕێ. بەڵام لێرەش کاروانەکە هیچ میوەیەکی دەست نەکەوت، هەر لە ئاسکی کفری تێبینی ژمارەیەکی یەکجار زۆری شەمشەمەکوێرە کرا.

ئینجا کاروان بەرەو توز خورماتوو بەڕێ کەوت، لە ڕێگادا ڕێکەوتی ژمارەیەکی زۆر کوللۆیان کرد بە جۆرێك وولاغەکان لەڕۆیشتنندا بەسەریان دەکەوتن. بەڵام دکتۆر ئیڤز دەڵێ ئەم کوللۆیانە هەرچەندە زۆر بن ناگەن بەوەی کە پێشتر لە مەدغەشقەر بینیبووی. چونکە لەوێ ئەوەندە زۆربوون تەموژێکیان لە دەوری مرۆڤ دروست دەکرد کەلە دووری سەد یاردە زیاتر نەبینرێ.

توزخورماتوو لە ژمارەیەك خانووی قوڕی چاك پێکدێت، ڕەزەکانیشی بەخشتی قووڕ بەرێکی پەرژین کراون و برێکی زۆر لە خورما و قەیسی و سێوی دەهێنایەبەر. بەڵام سەختی سەرما و بەستەڵەکی زستانی ڕابردوو بووە هۆی لەناوبردنی برێکی زۆری ترێ. لە کاتێکدا لە وەرزی ئاساییدا لێرە ترێیەکی زۆر دێتەبەر و شەرابی نایابی ترێی هەمیشە لێنابڕێ . لەبەیانی ڕۆژی دواتر ڕێبواران بینییان ژمارەیەکی زۆر ئافرەتی توزخورماتوو خەریکن بە گۆزە لە چەمەکانی دامەن چیا نزیکەکان ئاو بۆ ماڵەکانیان دەهێنن. هەر لەو ڕۆژەدا دکتۆر ئیڤز سەردانی سەرداری ناوچەکەی کرد کە لاوێکی قۆزی تەمەن (٣٠) ساڵەی خزمی پاشای دیار بەکر بوو. هەر لەوێ چاویشی بە سەرکردەی هێزەکانی سەر بە سلێمان پاشا لەو دەڤەرە کەوت. کاتێك ئاغای کاروانەکە لەبارەی ڕێگای کەرکوك پرسیاری لێ کردن گوتیان ئەو ڕێگەیە مەترسیدارە، چونکە پێش چەند ڕۆژێك کۆچەرە عەرەبەکان هێرشیان کردبووە سەر تەتەری پاشای بەغدا و هەشت سواری یاوەری، بۆیە ناچار بوون هێزێکی تایبەت لەگەڵ خۆیان بدەن.

لەگەڵ ئەمەشدا کاروانەکەی ئیڤز بێ مەترسی گەیشتە داقوق، کە بەگوتەی ئیڤز گوندێکی بودەڵەیە و لەسەر گردێك هەڵکەوتووە. خەڵکەکەشی لە سەر پەروەردەکردنی کرمی ئاوریشم (دود القز) و چنینی کوتاڵی ئاوریشم بەرێوەدەچن کە دەیفرۆشنە بازرگانانی بەغدا وشارەکانی تر. بەڵام ئەوەی جێی سەرسوڕمانە ئەوەیە کە ئیڤز هیچ ئاماژەیەك بۆ ئەو ئارامگەیە ناکات کە ئەمڕۆ بەناوی (امام زین العابدین) ناسراوە، لە کاتێکدا ئێستا و لەمەوبەر داقوق بەو ئارامگەیە ناسراوە. دوای جێهێشتنی ئەو گوندە وتێپەڕین بەلای تازەخورماتوو کاروانەکە لە ڕۆژی (٢٧) ی حوزەیرانی ١٧٥٨ گەیشتە کەرکوك.

لە کەرکوك دکتۆر ئیڤز و هاوەڵەکانی لە خانوویێکی نزیك شار دابەزین کە بۆیان ئامادە کرابوو، ئەو خانووە لەوانەیە کەوتبێتە ناوچەی قۆریەی ئێستا چونکە ئەو مەبەستی قەڵای کەرکوکە. ئیڤز دەڵێ ئەو قەڵایە وەك دورگەی لێدێت کاتێك باران دەبارێت و ئاو لە دەوری کۆدەبێتەوە. هەروەها ئاماژە بەو ئابلوقەیە دەکات کە نادر شا (١٥)[1] سال لەمەوبەر سەپاندبوویە سەر ئەو شارە بەر لەوەی داگیری بکات، لە کاتێکدا بەرێوە بوو بۆ داگیرکردنی موسڵ. ئەو ئابلوقەیە (٢٤) ڕۆژی خایاند و لەو ماوەیەدا دانیشتوان بێ یارمەتی هیچ هێزێکی سەربازی بەرگریان کرد، چونکە پێنج هەزار کەسیان چەکدار بوو. بۆیە دوای چەند مەرجێك ئنجا شارەکەیان دابەدەستەوە، ئەوە بوو لە گیان و ماڵیان دڵنیاکران لە بەرامبەر ئەوەی خواردن و ئازوقە بۆ لەشکری ئێران دابین بکەن.

نادر شا سەرەتا پابەندی بەڵێنەکانی بوو، بەڵام کە نەیتوانی موسڵ بگرێت هەرچەندە ئابڵوقەیدا وشورەکانی بەتوندی بۆردومان کرد، ئەو کاتە گەڕایەوە سەر کەرکوك و سەرانەیەکی گەورەی بەسەردانیشتوانەکەیدا سەپاند. کاتێکیش ئەو لەشکرە تورکییەی بۆ ڕزگارکردنی کەرکوك نێردرابوو لەو شارە نزیکبۆوە، نادر شا لێی کشایەوەو لەگەڵ خۆشی ئەوەندەی دەسکەوت و کەل وپەلی دانیشتوان بردبوو کەزێتر بوو لەتوانای هەڵگرتنی، ئەمەش سەرباری ئەو کاڵاو ئازوقەیەی کە لەشکرەکەی پێویستی بوو. بۆیە

(١) لەدەقە عەرەبییەکە (٥٠) ساڵ نووسراوە، بەڵام ڕاستەکەی (١٥) ساڵە چونکە ئەم ڕووداوە لەساڵی ١٧٤٣ ڕوویداوەو گەشتەکەش لەساڵی ١٧٥٨ بوو.

لەشوێنیکی نزیك باشووری کـەرکوك بڕێکـی زۆری ئازوقـەو دانەوێڵـە عـەمبار کـرد و شاردیەوە. چونکە نەیتوانی لەگەڵ خۆی هەڵیبگرێ و نەشیدەویسـت بیفـەوتێنیٚ، بـەڵام هەموو ئەمانە وەکو پارویٚکی سانا کەوتنە دەست تورکەکان. لەکاتی ئابڵوقەدانی قەڵای کرکوك نزیکەی (٥٠٠) کەس لە بەرگریکاران کوژران وخەڵکەکەش تـۆقین و زۆر خـراپ تەنگەتاو کران. گۆڕی حوسێن پاشای سەرداری کەرکوکی عوسمانی دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی قەڵاکە، ناوبراو لە شەڕی دەربەند بە گوللەتۆپێکی ئێرانی برینـدار ببـوو، دواتـریش بـە شمشێری سەربازێکی ئێرانی کوژرا کاتیٚ بە برینداری بینیبـووی. بـەڵام نـادر شـا خـۆی سـزای ئـەو سـەربازەی دا وفەرمانیـدا لـە سـێدارە بـدریٚ و لاشـەی حوسـێن پاشـاش بنێردرێتەوە کەرکوك بۆئەوەی بەڕێزەوە لە گۆربنرێ. هەموو ئەو ڕوداوانەش پێش داگـیر کردنی شارەکە ڕویاندابوو.[١]

لەو شتانەی ئیڤز لەکاتی مانەوەی لە کەرکوك باسی دەکات، هاتنی موتەسەللیم[٢] و فەرماندەی هێزی یەنیچەری (انکشـاری)و سـیٚ لـە گـەورە ئەفسـەرانە بـۆماڵەکـەی. هەروەها دەڵیٚ ئەو پاشایەی کـەرکوك بـەڕیوەدەبات بـەزۆری پاشـای خـاوەن پلـەی دوو تەوغە[٣]، ئەوپاشایەش ئەوکاتە لەویٚ نەبوو بۆیە موتەسەللیم لە شـوێنی ئـەو کاروبـار بەڕیوە دەبات.

هەروەها ئیڤز دەڵیٚ گەورە زانای ئاینی (مەلا) شارەکەش سەردانی کردو ڕایکێشا ناو گفتوگۆیەکی ئاینی درێژ سەبارەت بە ئیسـلام ومەسـیحیەت و بڕوانـەهێنانی فەڵـەکان

---

(١) بۆ زانیاری زیاتر و ووردتر لەبارەی شاڵاوەکانی نادرشا بـۆ سـەر کـەرکوك وناوچـەکانی تـری کوردسـتانی باشوور بڕوانە: د. سعدي عثمان حسين، كوردستان الجنوبية في القرنين السـابع عشـر والثـامن عشـر/ دراسـة في علاقاتهـا السياسية و الادارية و الاقتصادية مع ايالتي بغداد والموصل، اربيل ٢٠٠٦، الفصل الرابع.

(٢) موتەسەللیم: پایەیەکی کارگێڕی عوسمانی بوو، بەو کەسـە دەگـوترا کەشـوێنی والـی دەگرتـەوە لـەکاتی ئامادەنەبوونی لەبەر هەر هۆیەك لەهۆیەکان. بۆیە پێشی دەگوترا (قائمقام). هەروەها بەسەرداری ئـەو شـار وناوچانەش دەگوترا کە سەربە دەسـەڵاتی ناوەنـدی ئیالـەت بـوون. وەك بەسـرا کـە لەسـەردەمی حـوکمڕانی مەمالیکەکان لەبەغدا سەر بەئیالەتی بەغدا بـوو. عبـدالرحمن بـن عبـدالله السـويدي، تـاريخ حـوادث بغـداد والبصرة، تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف، بغداد ١٩٧٨، ص٥.

(٣) لەپەراوێزی ژمارە (١) پێناسەی تەوغ کراوە.

(مەسیحیەکان) بە پێغەمبەری ئیسلام محمد (د.خ). هەروەها پێ گوتووە کە ئارامگـای دانیال پێغەمبەر لە قەلایە، بۆیـە موتەسـەللیم و سـەرۆکی کاروانەکـە و هاوەڵـەکانی، هاورێ لەگەڵ دکتۆر ئیڤز چوون بۆ سەردانی ئەو ئارامگایـەو بینـینی شـتەکانی نـاوی. کاتێك گەیشتنێ و تیایدا گەڕان وسوڕان، منداڵان لێیان کۆبوونەوە تاژمارەیـان بـوو بـە ٣٠٠- ٤٠٠ منداڵ. ئنجا دەستیانکرد بەناڕەحەتکردن و بەرد تێگرتنیان تا موتەسەللیم وئاغا لێیان خوڕینەوە. ئیڤز دەڵێ درێژی ناوچەی قـەلا دەگاتـە نزیکـەی (٢٥٠) یـاردە وپانییەکەشی نزیکەی (١٢٠) یاردە دەبێ. کەچی بەرزییەکـەی تـا لوتکـەی شـوورەکە نزیکەی (٨٠) پێ دەبێت. چونکە هیچ شوێنەوارێکی قوللـە و تۆپیـان لەقـەلا نـەبینی، بۆیە ئیڤز باوەڕی وابوو قایمییەکەی دەگەڕێتەوە بۆ شوێن وبەرزییەکەی، بەجۆرێك تـەنیا بەبەرد وتفەنگ دەتوانرێ بەرگری بکرێ. ئیڤز وهاوەڵەکانی دوودڵ بوون لەچوونە ناو ئەو مزگەوتـەی گـۆڕی دانیـال پێغەمبـەری لێبـوو، هەرچـەندە موتەسـەللیم و مەلاشـیان لەگەڵدابوو. ئەوان لەوە دەترسان ناخۆشییەکیان بێتەڕێ، چـونکە دەیـانزانی موسـڵمانان ڕێگەی کەسانی ناموسڵمان نادەن بچنە ناو مزگەوتەکانیان. بەڵام بەرپرسان تێیانگەیاندن کە ئەو قەدەغەکردنە خەڵکانی وەك ئەوان ناگرێتەوە، چونکە تـەنیا فەلـەکانی خـەڵکی ئەو وولاتە جێی مەبەستن. ئنجا ناوبراوان چوونە ژوورەوە و دوو گۆڕیـان بـینی، یـەکیان هی دانیال پێغەمبەر وئەویتر هی ئیشەعیا بوو بەو پێیەی پێیان گوترا. وەك ڕێزلێنـان و بـەخێرهێنانیش ئیمـامی مزگەوتەکـە هەنـدێ گـولاوی پرژانـدە سـەر دەموچـاو و دەستەسڕەکانیان.

ئیڤز دەڵێ مەلایەکە زۆر هەوڵی لەگەڵ لاوێکی هاوەڵیان دا کە ناوی مسـتەر پیگـۆ بوو بۆ ئەوەی ببێ بە موسڵمان، بەڵام سەرکەوتوو نەبوو.

هەروەها باس لەزۆری باڵندەی لەق لەق دەکات لەکەرکوك، دوای ئەوەی لەقەرەتەپـە لەم بارەیەوە بەدرێژی دوا. ئنجـا دەڵـێ ئـەوان هـەر لـەو کاتـەوەی ناوچـەی فوراتیـان بەجێهێشتبوو گوێبیستی دەنگی باڵندە نەببوون.

بەڵام جێی سەرسامییە کە دەبینین دکتۆر ئیڤز لەگەشـتنامەکەیدا هـیچ ئامـاژە بـۆ هەبوونی نەوت لەناوچەی کەرکوك ناکات ، جگە لەگوتەیەکی سـەرپێیی نامـەفهوم کـە لەکاتێکدا دەیڵێ کە باسی کەرکوك لەگۆڕێدا نیە. ئەمە لەکاتێکدا ژمارەیەك گەڕیـدەی

تر بەتایبەتی کارستن نیپۆر، بەڕوونی باسیان لەو لایەنە کردووە. ئەوەتا نیپۆر کە لەئاداری ساڵی ١٧٦٦- واتە تەنیا هەشت ساڵ دوای ئیڤز- بەناوچەکەدا تێدەپەڕێت، زانیاری زۆر لەبارەی نەوتی کەرکوك تۆمار دەکات و دەڵێت: "لەتوزخورماتووی نزیك یەنکیجە خوێ وقیر و کانی نەوت زۆرن، بەڵام خەڵك بایەخ بەقیری ئەو ناوچەیە نادەن چونکە سەرچاوەکانی ئەو ماددەیە لە (هیت)دا زۆرترە کە دەکەوێتە سەر فورات وخەڵك لەوێ بەزۆری بۆ ناوپۆشکردنی کەشتیەکانیان بەکاری دەهێنن، کەچی لەو ناوچەیەدا نەوت ڕەواجی هەیە کە لەجۆری ڕەشی ئاساییە وخەڵك وەك سووتەمەنی بۆ چراکانیان لەجیاتی زەیت بەکاری دەهێنن... هەرچی چرای پاشاکان و دەوڵەمەندەکانی بەغدایە ئەوا لەپەڕۆی کۆنی بەنەوتکراو پێکدێت کە ووشك دەکرێتەوە لەجیاتی چرا بەکار دەهێنرێت. هەر بەو نەوتەش کۆچەر وجووتیارە عەرەبەکان لەسەرەتای بەهار لاشەی حوشترەکانیان سواق دەدەن کاتێك تووکی دەوەرێت بۆ ئەوەی تووکی نوێی بێتەوە. هەروەها زانیم کە لەو ناوچەیە نەوتی سپی هەیە و خەڵك وەك دەرمان بۆ چارەی هەندێ نەخۆشی بەکاری دەهێنن. بەدڵنیاییەوە پێیان گوتم کە ئەگەر ئەو نەوتە بڕژێنرێتە سەری هەر کەسێك ئەوا دەچێتە ناو لەشی و وەك ئارەقە لەپێ وپلی دێتەدەر".[1]

لە (٢٩)ی حوزەیرانی ١٧٥٨ کاروانەکەی ئیڤز کەرکوکی بەجێهێشت ولەڕێگای هەولێرەوە بەرەو موسڵ هەنگاوی نا. لەبەرەبەیانی ڕۆژی دواتر گەیشتە ئاڵتون کۆپری (پردێ). دکتۆر ئیڤز دەڵێ لەکاتژمێر چوارو نیوی بەیانی بەلای گوندێکی خراپووچکەدا تێپەڕین کە لەدیوی چەپی ڕێگاکەوە درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە پردێکی نوێ. ئەو پردە لەتەنیا تاقێکی بەرز پێکدێت وبەسەر پشتی وولاغەوە سەرکەوتنی زۆر زەحمەتە. لەم دواییەدا لەکیسەی سلێمان پاشا ئەبولەیلەی والی بەغدا بنیادنراوە. پردە کۆنەکەش بەوێرانی لەنزیکی پردە نوێیەکە دەبینرا بەڵام تائەو کاتە دوو تاقی بەپێوە مابوو کە (٤٥) پێ لەقووڵایی زێیەکە بەرز بوون. کاروانەکە دوای ئەوەی لەپردەکە پەڕییەوە بۆ ئاڵتون کۆپری چوو. ناوبراو لێرەدا چەند تێبینییەك تۆمار دەکات: لەبارەی پردە کۆنەکە دەڵێ کریستیانە کۆنەکان ئەم پردەیان لەو شوێنە دروستکردووە. لەبارەی زێی بچووکیش دەڵێ ئەم زێیە لەناو جەرگەی شاخەکانی کوردستان سەرچاوە دەگرێ ودواجار دەڕژێتە ناو

---

(١) رحلة نيبور الى العراق في القرن الثامن عشر، ت:د. محمود حسين الأمين، بغداد ١٩٦٥، ص٨٣-٨٤.

دیجلەوە. هەروەها دەڵێ ئەم زێیە ماسی نایابی تێدایە کە کێشی هەندێکیان دەگاتە (٢٠٠) ڕەتل. گومان لەوەدانیە کە ئیڤز لێرە مەبەستی ماسی (البز) ە کە جۆرێکی ناسراوەو قەبارەی گەورە دەبێت وهەتا ئێستاش لەم زێیەدا زۆرە. لەڕێگای هاتنیان بۆ ئاڵتون کۆپری ئیڤز باس لەوە دەکات کە گوللەتۆپێکی بەردینی گەورەیان بینی و پێیان گوتن ئەوە یەکێکە لەو گوللەتۆپانەی کە تۆپەکانی نادرشا لەکاتی هێرشەکەیان بۆ ئەو ناوچەیە بەکاریان هێناوە. هەروەها ئاماژە بەوە دەکات کە ئەو گوندە بەناوبانگە (واتە:ئاڵتون کۆپری) لەڕووی ئابوورییەوە پشت بەو کاروانانە دەبەستێ کە بەلایدا تێدەپەڕن. لەپاڵ ئەو بەروبوومە کشتوکاڵیانەی کە بەرەمی دێنێت. بەتایبەتی شفتی نایاب و گندۆرەی بەنێوبانگ.ئنجا دەڵێ لوتکەو ناوچە شاخاویەکانی نزیك ئێرە، زۆر جار دەبنە پەناگەی ئەو جەردە وڕێگرانەی هێرش دەکەنە سەر کاروان وڕێبواری بێ چەك و ئەوانەی توانای بەرگرییان نیە.

لەکاتژمێر (٧)ی ئێوارە کاروان لەئاڵتون کۆپری کەوتەڕێ بەرەو هەولێر، لەڕێگادا پاسەوانان ناوبەناو تەقەیان دەکرد بۆ ترساندن ودوورخستنەوەی جەردەو ڕێگران. ئەمە کارێك بوو هەموو کاروانەکان دەیانکرد. لە (١)ی دوای نیوەشەو گەیشتنە (یەنی خان) واتە کاروانسەرای نوێ، بەڵام لەڕۆیشتن بەردەوام بوون تا لەکاتژمێر (٥)ی بەرەبەیان لەدوورەوە هەولێر بەدیارکەوت.

یەکەم سەرنجی ئیڤز لەبارەی هەولێر ئەوەیە کە لەوانەیە ئەو شارە پاشماوەی (ئەربێللا)ی کۆن بێت کە لەدەوروبەریدا دارای شای فارس لەبەرامبەر ئەسکەندەری مەکدۆنی شکستی خوارد ولەنیوەی شەودا دوای کۆتایی هاتنی شەڕی گۆگامبیا (گۆگمێللا) پاشەکشەی کرد بۆئەوێ. بەڵام مانەوەی دارا لە ئەربێللا درێژەی نەکێشا، چونکە بەرەو وولاتی ماد چوو بەمەبەستی کۆکردنەوەی هێزی شەڕکەری نوێ بۆ لەشکرەکەی. ڕاستەوخۆ دوای ڕۆیشتنی دارا ئەسکەندەر دەستی بەسەر هەولێردا گرت وبڕێکی زۆر کەلوپەلی شای ئێرانی تێدا دۆزییەوە، سەرباری ئازوقەی لەشکری ئێرانی و (٤٠٠) تالنت لەوەی کە دارا پێش شەڕەکە لەوێی دانابوو. یەك تالنتیش بەگوێرەی فەرهەنگەکان یەك کێش (بەعەرەبی:وەزنە) زیوە کە ئەویش دەکاتە (٣٤٠) پاوەندی ئیستەرلینی، یان یەك کێش زێڕ کە بەرامبەری نزیکەی (١٠) هەزار پاوەندە.

سەبارەت بەقـەلآی هـەولێریش ئیڤـز دەڵـێ وەك قـەلآی کـەرکوك لەسـەر گردێکـی دەستکردی بەرزی شێوە بازنەیی دروستکراوە کە چوونەناوی سـەختە. بـەلآم گوندەکـەی نزیك قەلآ — مەبەستی ئاوەدانی دامێنی قەلآیە- هەرچەندە تەنیا گوندێکی بوودەڵەیـە، کەچی بەئاشکرا گـەواهی ئـەوە دەدات کـە لەشـوێنی شـارێکی گـەورەی سـەردەمانی پێشووە. ئەویش بەتێبینی کردنی فراوانی گۆڕستانە کۆنەکە وهەندێك کەلاوە کـە تائـەو کاتە لەوێ مابوون[1].ناوبراو قـەلآی هـەولێر بـە (٢٠) پـێ بـەرزتر لەقـەلآی کـەرکوك دەقەبلێنێ. هەروەها دەڵێ ئەو شارەش کەوتەبەر شالآوی نادرشا ودوای گەمارۆدانێك کە لە (٥-٦) ڕۆژ تێنەپەڕی دەستی بەسەر داگیرا. ئنجا دەڵێ ئاوەدانییەکـەی خـوار قـەلآ لەلای باشووری ڕۆژئاوای بوو. سەرباری ئەمانە لەبارەی هەولێر باسی ئەوە دەکـات کـە ڕێبـوارانی کاروانەکـە توانییـان لـەوێ بڕێکـی تـەواو نـانی بـاش و هێلکـەو شـیریان دەستکەوێ، لەگەڵ مەڕێك وهەندێك سێوە سوورە.

لەکاتژمێر (٨)ی ئێوارەی ئەو ڕۆژە کاروانەکە هەولێری بەجێهێشـت و لەدەوروبـەری (٥) ی بەرەبەیان دوای پەڕینەوە لەزێی گەورە گەیشتە ئاسکی کەڵەك. ئیڤز دەڵـێ لـەو گوندە لەخانووێکی پاك وخۆش دابەزین و بەدرێژایی ئەو ڕۆژە لەوێ ماینەوە.هەر ئەوسا لەیەکێك لەو ئاغایانەی لەموسڵەوە هاتبوو زانییان کە پاشایەکی نوێ لە حەلەبـەوە بـۆ موسڵ هاتووە.بەو نزیکانەش کاروانە مەزنەکەی بـە (٤٠) ئـالآ و (١٠٠٠) سـەربازەوە لەموسڵەوە بەرەو حەلەب دەگەڕێتەوە. مەبەستیش لەپاشا نوێیەکە لێرە (حاجی حوسێن پاشای جەلیلی)یە کە لەکاتی ئابلوقەدانەکەی موسڵ توانیبووی سـەرکەوتووانە لـەڕووی نادرشا بوەستێ. ئەوەبوو دوای ئەوە بۆ حەلەب گوازرایەوە. دواییش لەسـاڵی ١٧٥٨ بـۆ جاری کۆتایی هێنرابۆوە موسڵ و هەر لەوێش مرد.

ئەو ئەفسەرەی کە لەگەڵ مەفرەزەیەکی سەربازی لەهەولێرەوە بۆ پاراستنی کاروانەکە ڕاسپێردرابوو، لەگەڵێدا گەیشتە کەڵەك. بەلآم ئاغای بەرپرسی کاروانەکە زەحمەتی بینی لەڕازیکردنی ئەفسەری ناوبراو بۆ ئەوەی کە بەهەـمان شـێوە بیانگەیەنێتـە موسـڵیش. گوایا ئیڤز لەگوندی کەڵەك زانیویەتی کە ئـەو ئەفسـەرە گومـانی ئـەوی لێـدەکرێ کـە پەیوەندی بەدز و ڕێگرە شـاخاویەکانەوە هـەبێت و هاوبەشـیان بێـت لـەوەی دەسـتیان

(١) لەوانەیە مەبەستی منارەی چۆلی بێت.

دەکەوێت.[1] بەڵام دوای ئەوەی بەڵێنی (٢٥) قرشیان پێدا بۆ خۆی ئەو (١٢) سەربازەی لەگەڵیدا بوون، ڕازیبوو بەم ئەرکە هەڵبستێ.ئەو پیاوەی ئەم زانیارییەی دایە ئیڤز تێیگەیاند کە ئەو جۆرە هەڵسوکەوت کردنە لەلایەن ئەو ئەفسەرەوە شتێکی سەیر نیە، چونکە ئەو و هەموو دانیشتوانی ئاسکی کەڵەك لەئێزیدییە شەیتان پەرستەکانن.[2]

بەم بۆنەیەوە ئیڤز چەند زانیارییەك لەبارەی ئێزیدیەکان تۆمار دەکات، کە لەباوکە لانزای مژدەدەری ئیتاڵیایی لەموسڵ وەریگرتبوو. ناوبراو دەڵێ ئەم خەڵکانە ڕۆژێك لەڕۆژان فەلە بوون دواتر موسڵمان بوون و ئنجا لێی هەڵگەڕاونەتەوە بۆ پەرستنی شەیتان. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا تا ئەو کاتە لەناخۆشی و تەنگانەدا هاواری مەسیح دەکەن. ئەوان دەڵێن شەیتان ئێستا ناتەبایە لەگەڵ خودای بەرز و بێ هاوتا. بەڵام ڕۆژێك لەڕۆژان واز لە خۆبەزل زانین دێنێ وملکەچی ئەو دەبێت. لەبەرئەوەی خوداش بەخشندەو میهرەبانە بۆیە هەموو تاوان وخراپەکاریەکانی شەیتان دەبوورێ. ئەو کاتەش بۆ شەیتان و شوێنکەوتووانی هەیە کە بەدڵنیاییەوە بچنە بەهەشت. دوای ئەمە ئنجا ئیڤز بەکەمێك درێژییەوە باس لەبڕوای ئێزیدیەکان بەخودی شەیتان دەکات.[3]

لەدەوروبەری نیوەی شەو کاروان لەکەڵەك جولەی کرد بەرەو موسڵ و بەئاراستەیەکی لار بەلای ڕۆژئاوادا دەڕۆیشت. لەکاتژمێر (٣) ڕووبارێکی بچووکی کەوتە پێش کە لەسنووری ئێرانەوە سەرچاوە دەگرێ و دەڕژێتە دیجلە. لەوانەیە ئیڤز مەبەستی لەمە ڕووباری خازر بێت. دوای ئەوە بە(٢) سەعات گەیشتنە گوندێکی بچووکی فەلان کە (کەرملیس) یان (گاورکۆی) پێدەڵێن. سەرداری گوندەکە بە ئیڤزی گوت گوایە ئەو گوندە ڕۆژێك لەڕۆژان لەڕووی ئاوەدانییەوە شارێکی گەورەی وەك موسڵ بووە. ئەو کاتە مەڵبەندی مەترانی کلدانی بوو، بەڵام دوای بڵاوبوونەوەی ئیسلام لەم دەڤەرانە بچووك

(١) لەگەشتنامەکان و سەرچاوەکانی سەردەمی عوسمانی زۆر جار کورد بەرێگری وجەردەیی تاوانبار دەکرێت، بۆ زانینی سەرچاوەی ئەم تاوانبار کردنە وبەرپەرچدانەوەی بڕوانە: سعدي عثمان، المصدر السابق، ص٢٨٦.

(٢) کوردە ئێزیدییەکان لەدەولەتی عوسمانیدا سەردەمانێکی زۆر بەچاوێکی نزم سەیر دەکران وهەرچی خراپەکاری وگەندەڵی هەبوو دەخرایە پاڵیان. لەم بارەیەوە بڕوانە: هەمان سەرچاوە، ص١٤٧-١٤٨.

(٣) بێگومان ئەم زانیارییانە سەرپێیین وهەڵەیان پێوەدیارە، بۆ زیاتر ئاشنا بوون لەم بارەیەوە بڕوانە: نەجم ئەلوەنی، ئاییني ئێزیدی لەنێوان چەند جەمسەری و بڕوای یەکتاپەرستیدا، هەولێر ١٩٩٩.

بۆتەوەو بایەخی کەم بۆتەوە. بۆیە تەنیا (٣٠) خێزانی تێدا ماوەتەوە کە لەوەچەی دانیشتووانی پێشوون. ئەوانە لەگەڵ فەلەکانی شوێنەکانی تری موڵکی سوڵتانی مەزن (ئیمپراتۆریای عوسمانی) ئازادی ئایینی تەواویان هەیە، بەمەرجێك هەوڵی بڵاوکردنەوەی ئایینەکەیان نەدەن وموسڵمانان وەرنەگێڕنە سەر مەسیحیەت. بۆیە هەبوونی مژدەدەرەکان هیچ سوودێکی لەم وولاتە نەما کە بەگوتەی ئیڤز هیچ موسڵمانێك تیایدا نەبۆتە فەلە لەرۆژانی کۆچییەوە.

بەرێوەچوونی دانیشتوانی کەرملیس لەسەر کشتوکاڵ وچنینی هەندێ جۆری چنراوی کەتانی زبرە. کڵێسایەکی تێدایە لەگەڵ چوار قەشە کە بۆیان هەیە ژن بێنن. لەنزیکی ئەو گوندە گردێکی دەستکرد هەیە کە لەسەردەمانی پێشوو قەڵایەکی لەسەر بووە. بەڵام لەخودی گوندەکە کە بەکۆمەڵێ زبڵ و خاشاك دەورە دراوە، پاشماوەی کڵێسایەکی کۆن هەیە. لەبارەی زمانی دانیشتووان ئیڤز تێبینی کرد کە بەکلدانی ڕەسەن وهەروەها عەرەبی و تورکی دەئاخڤن. لەنزیکی کەرملیس گۆڕی (قەددیسە باربارە) هەیە کە بەدەستی باوکی کوژرا لەئەنجامی مکوڕبوونی لەسەر ئایینی مەسیحیەت. دەڵێن گوایە کاتێك باوکی هەوڵیداوە بیکوژێ شمشێرەکەی دەستی شکاوە، بۆیە دەستیکردووە بەسوتاندن و پارچەپارچە کردنی لاشەکەی. هەروەها دەگێڕنەوە کە تۆمای قەددیسی مژدەدەری مەسیحی سەری لەنەینەواو کەرملیس داوە کاتێك پیایاندا تێپەڕیوە بەرەو دوورگەکانی هیندی ڕۆژهەڵات.

هەر لەو دەڤەرەدا ئیڤز کاریگەری ئەو گرانی وبرسێتییەی بەدیکرد، کە لەساڵی ١٧٥٧ بەهۆی هاتنی کوللۆ وبەستەڵەك کەوتبۆوە وئەو ناوچەیەی گرتبۆوە کە لەدیاربەکرەوە درێژ دەبێتەوەتا موسڵ و دەوروبەری. لەنیوەشەوی (٣)ی تەموز کاروانەکە لەکەرملیس جمی و لەبەرەبەیان گەیشتە موسڵ، دوای ئەوەی بە نەینەوا وگۆڕی یونس پێغەمبەر تێپەڕی و لەبەشێکی دیجلە لەسەر پشتی وولاغ و لەبەشەکەی تر لەسەر پردێك پەڕینەوە کە لەسەر نۆزدە بەلەم داندرابوو.

(باسی پێنجەم)

ئامێـــدی

لەگەشتنامە وسەرچاوە مێژووییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا

ئامێدی
لەگەشتنامە وسەرچاوە مێژووییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا*

پێشەکی:

ئامێدی بەحوکمی ئەوەی یەکێکە لەشارە هەرەکۆن ودێرینەکانی کوردستان وبۆ ماوەی چەند سەدەیەك پایتەختی میرنشینی بادینان بوو، لەتۆماری مێژوودا بایەخی تایبەتی خۆی هەیە.هەر بەهۆی ئەمەش تەنانەت دوای ڕووخانی ئەم میرنشینەش بۆ ماوەیەکی درێژ هەر بەناوەندی ئەو دەڤەرە ماوەتەوە کەناوی بادینانی پاراستووە. لەئەنجامی ئەمەدا لەسەرچاوە مێژووییەکاندا بەزۆری ناوی هاتووە ولەزۆربەی لایەنەوە باسی کراوە. وە هەرچەندە ژمارەیەکی کەم گەڕیدەی بیانی بە ئامێدیدا تێپەڕیون — لەبەر ئەوەی لەسەر ڕێی سەرەکی نەبووە — بەڵام بووەتە جێگەی سەرنجی ئەو گەشتیار وگەڕیدانەی کەبەناوچەکەدا گوزەریان کردووە.

ئامانجی ئێمە لەم توێژینەوەیە ئەوەیە کەهەڵکەوتی جوگرافی و بارودۆخی ئاوەدانی وهەلومەرجی کۆمەڵایەتی و دانیشتوان لەگەڵ لایەنەکانی ئابووری شاری ئامێدی و دەوروبەری بەپێی گوزارشی گەڕیدەکان وزانیارییەکانی سەرچاوە مێژووییەکانی سەدەی نۆزدەهەم بەدیار بخەین. بەڵام لەبەر ئەوەی زۆر لەو سەرچاوە نێوبراوانە کەباسی ڕووداوەکانی ناوچەکەیان کردووە بەر لەساڵی ١٨٤٢ـ کەهێشتا میرنشینی بادینان مابوو ـ هەر لەچوارچێوەی گێڕانەوەی ڕووداوە سیاسی و سەربازییەکانی میرنشینی بادینان ناوی (ئامێدی) یان هێناوە، بۆیە ئەم توێژینەوەیە هەموو سەرچاوەکان ناگرێتەوە، یان بەواتایەکی تر ئەم زانیارییانە وسەرچاوەکانیان مەبەستی ئێمە نین.

---

* ئەم باسە لەبنەڕەتدا توێژینەوەیەکی ئەکادیمییە و لە (گۆڤارا زانکۆیا دهۆك/ مرۆڤایەتی ـــ ئەکادیمی)، پەڕبەندا (١١) هژمارا (٢) کانونی یەکەم ٢٠٠٨، هاتۆتە بلاوکردنەوە.

وە لەبەرئەوەی لەسەدەی نۆزدەهەمدا وەرچەرخانێکی گرنگ وچارەنوسساز لەمێژووی دەڤەری بادینان بەگشتی وئامێدی بەتایبەتی ڕوویدا کاتێ لەساڵی ١٨٤٢ دا میرنشینی بادینان لەنێوبرا، بۆیە ئەم سەدەیە کرایە چوارچێوەی زەمەنی ئەم توێژینەوەیە. ئـەوەبوو لەدوای ئەم ڕووداوە شاری ئامێدی بایەخی ڕامیاری خۆی لەدەسـتدا وهـەروەها لـەڕووی کارگێڕی و ئاوەدانی و ئابووریشەوە بەرە بەرە لە پاشەکشـە دابـوو . ئەمـە لەلایـەك و لەلایەکی تریش لەدوای ئەم بەروارەدا سەرچاوە مێژووییەکان کە متر زانیارییان لـەبارەی ئامێدی تۆمار کردووە بەحوکمی ئەوەی لەم ماوەیەدا زۆرکەم بووە تە ناوەندی ڕووداوە سیاسی و سەربازییەکانی ناوچەکە. لە سۆنگەی ئەمەوە کارێکی بێ سـوود نیـە ئەگـەر گەڕانێك بەنێو گەشتنامەو سەرچاوە مێژوویەکانی ئەم سەدەیەدا بکەین ولەسەر سەرنج و زانیارییەکانی گەڕیدە و مێژوونووسەکانی ئەم ماوەیە لەبارەی شاری ئامێدی ڕاوەستین و لێکدانەوەیان بۆ بکەین.

دەروازە: ئامێدی بەر لەسەدەی نۆزدەهەم:

پێش ئەوەی بێینە سەر مەبەستی سەرەکی باسەکە کە سەدەی نۆزدەمە خـراپ نییـە ئەگـەر وەك دەروازەیـەك ئاوڕێـك لـەبارودۆخی ئامێـدی لـەماوەی سـەدەکانی پێشـوو بدەینەوە:

شاری ئامێدی کە نزیکەی ١٦٢ کم لە باکووری ڕۆژهـەڵاتی موسـڵەوە دوورە لـە بنەڕەتدا قەڵایەکی کۆن و دێـرینە[١].ئەم قەڵایە لە سـەر شـاخێکی سروشـتی ڕوتـەخت بنیادنراوە کە لە نێوان (٣٠٠ ـ ٤٠٠) پێ لە زەمینی دەوروبەری خـۆی بـەرزترە[٢]، وە نزیکەی (١٢٥٠) پێ لە ئاستی ڕووی دەریا بەرزە.[٣] ئامێـدی نـاوی لـە زۆربـەی

(١) جمال بابان،اصول اسماء المدن والمواقع العراقية،ط٢،بغداد١٩٨٦،ص٢١١-٢١٢. لەبارەی ناوی (ئامێـدی) وڕەگ وڕیشە مێژووییەکـەی بڕوانـە: هـەمان سەرچـاوە، ص٢١١-٢١٣; هـەروەها: أنـور المـايي، الاكـراد في بهدينان،ط٢،دهؤك ١٩٩٩،ص٤١-٤٣. شایانی باسە ئێستا ئامێدی مەڵبەندی قەزایەکە لەپارێزگای دهۆك.

(٢) انورالمايي، م . س، ص٤١.

(٣) کـاوە فريـق احمـد شـاوە لـي ئاميـدي، امـارة باديـنـان ١٧٠٠-١٨٤٢/دراسـة سياسـية اجتماعيـة ثقافية،منشورات مؤسسة موكرياني/ اربيل،مطبعة خبات- دهوك ٢٠٠٠، ص٢٥ .

سەرچاوە مێژوویەکانی سەدەکانی ناوەڕاستدا هاتووە و وەك قەڵایەکی قایم و سەختی کوردان کەڕۆڵی لەڕووداوەکانی ناوچەکەدا هەبووە باسی لێوەکراوە.[1] هەروەها لە سەرچاوەکانی سەردەمی عوسمانیش وەك پێگەی میرنشینی بادینان چەندەها جار ناوی براوەو باسی قایمی و دژواری کراوە.[2]

شەرەفخانی بەدلیسی کاتێ باسی میرنشینی بادینان دەکات لە بارەی قەڵای ئامێدیدا دەڵێ: " ئەم قەڵایە لەگەڵ شارەکە دەکەوێتە سەر شاخێکی بەردی بازنەیی کە بەرزییەکەی لە هەندێ لاوە بە (١٠٠) باڵ [ذراع] دەخەملێنرێ"، وە ئاماژە بە هەبوونی دوو بیری ئاو دەکات لە شارەکەداو دەڵێ :"ئاوەکانیان بۆ گەرماو و قوتابخانە و زۆر شوێنی تر بەکاردەهێنرێن، بەڵام ئاوی خواردنەوە ، دانیشتووان لەدەرەوەی شار بە پشتی وولاغ دەیهێنن "[3]. بێگومان ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کەئەم شارە لە سەدەی شازدەهەمدا تا ئەو ڕاددەیە ئاوەدان بووە کە بایەخیشیان بە خوێندن و زانست داوە، چونکە خوێندن و قوتابخانە لە ژێرسایەی ئاوەدانی و ئارامی دەبووژێنەوە. لە ڕاستیشدا هەر شەرەفخان خۆی دواتر باسی خێرخوازی و ئایین پەروەری خەڵکی ئامێدی دەکات و ئاماژە بە هەوڵی دەسەڵاتدارانی دەکات بۆ بنیادنانی قوتابخانە و مزگەوت ،کە بەئەرکی زانایان بوونەتە هۆی برەودان بە کاروباری زانستی ئایین و بڵاوبوونەوەی خوێندەواری.[4]

---

(١) بۆ نموونە بڕوانە : احمد بن علي القلقشندي (ت:٨٢١هـ/١٤١٨م)، صبح الاعشى في صناعة الانشا، بيروت ١٩٨٧،ج٤، ص٣٧٨،ج٧،ص٣٠٩; عزالدين ابن الاثير(ت:٦٣٠هـ/١٢٣٣م)، الكامل في التأريخ، دار الفكر، بيروت ١٩٧٨،ج٩،ص٣٦٣.

(٢) بۆنموونە بڕوانە: محمد سعيد المدرس،گلشن معارف (بەزمانی تورکی) ج١، استانبول ١٢٠٢هـ،ص٦٦٧; هامەر،دولت عثمانية تاريخي (بەزمانی تورکی) ،مترجمي: محمد عطا ،ج٩،أوقاف اسلامية مطبعه سي،استانبول ١٣٢٩،ص١٦; نظمي زاده مرتضى افندي،كلشن خلفا، ت: موسى كاظم نورس، مطبعة الاداب ـ النجف ١٩٧١،ص٢٩٧.

(٣) شرف خان البدليسي،شرفنامه،ت:محمد جميل الملا احمد الروزبياني،ط٢،منشورات مؤسسة موكرياني،مطبعة وزارة التربية ـ اربيل٢٠٠١،ص٢٥٤.

(٤) م . ن، ص٢٥٤.

وه سەبارەت بە سەرچاوەکانی ئاو لە ئامێدی گەڕیدەی عوسمانی (ئەولیا چەلەبی) لە ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەهەمدا ئاماژە بە هەبوونی دوو سەرچاوەی گەورە دەکات لە نێو ئەم قەڵایەدا و دەڵێ: "ئەم دوو ئاوە لـە کێوەکـانی (پەشـیش) دێنـەدەرو بـەژێر پـردی (قوبخان) [لەڕاستیدا(قوبەهان) ـە] دادەڕۆن و تێکەڵی شەت دەبن".[1] ئەمەش مانـای ئەوەیە کە ئەم دووئاوە کانی و سەرچاوەن و لەنێو قەڵای ئامێدیدا هەبوون . لەکاتێکـدا (تاڤەرنیێ)ی گەڕیدەی فەرەنسی ـ کە لە هەمان مـاوەدا سـەردانی شـارەکەی کـردووە ـ زانیارییەکی پێچەوانی ئەمانەمان دەداتێ و دوای ئـەوەی دەڵـێ: " ئامێـدی شـارێکی خۆشە ...و دەکەوێتە سەر شـاخێکی بـەرز کـەناتوانرێ بـە کـەمتر لـە سـەعاتێك بـۆ لوتکەکەی سەرکەوی"، ئاماژە بەوە دەکات کە " لەنیوەی ڕێگادا لەنێو بەردان دا سـێ یان چوار کانی هەڵدەقوڵێ ، کە خەڵکەکە بەمەڕومالاَتەکانیانەوە دێنە سەریان و هەموو بەیانییەك کوندەکانیان لێی پڕدەکەن ، چونکە ئاو لە شارەکەدانیە".[2] لێـرەدا دەتـوانین بڵێین زانیاریەکانی (تاڤەرنیێ) زیاتر لەڕاسـتیەوە نزیکـە، لەبـەر ئـەوەی ئـەم گەریدەیـە بەپێچەوانەی شەرەفخان و ئەولیاچەلەبی خۆی سەردانی ئامێدی کردووە . ئەمە لەلایەك ولەلایەکی تریش دەبینین ڕۆژهەلاَتناسێکی تر کە ناوی (هنـری فیڵد)ــە لەسـەرەتاکانی سەدەی بیستەم باسی ئەوە دەکات کە ئامێدی ئاوی کەمە و هیچ بیرێك لەناوشـارەکەدا نییە کەبتوانرێ سوود لە ئاوەکەی وەربگیرێ . وە ئەویش دەڵـێ ئامێـدی پشـت بـەدوو کانی یان سەرچاوە دەبەستێ کە لە نیوەی ڕێگـای سـەرکەوتنی قەڵاکـە دایـە.[3] بـەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ڕێی تێ دەچێ لەسـەردەمی (شـەرەفخان) بـیری ئـاو لـەناو ئامێدیـدا هەبووبێ و ئەوکانیاوانەی (ئەولیا چەلەبی) یش باسی کردوون دیارە مەبەستی ئەوە بـوو لەقەدی قەڵای ئامێدیدا هەڵقوڵاون نەك لەنێوشارەکەدا.

---

(١) ئەولیا چەلەبی، کورد لەمێژووی دراوسێکانیدا(یان ـ سـیاحەتنامەی ئـەولیا چـەلەبی) و: ناکـام، بەغـدا ١٩٨٨، ل٥٧.

(٢) جان باتیست تافرنییە،العراق فی القرن السابع عشرکما رآه الرحالة الفرنسي تافرنییە،ت: بشیر فرنسیس وکورکیس عواد، مطبعة المعارف، بغداد ١٩٤٤، ص١١٧.

(٣) د.بـدرخان السـندي ، المجتمـع الكـردي في المنظـور الاستشـراقي، منشـورات دار ئـاراس ،مطبعـة وزارة التربیة،اربیل ٢٠٠٢، ص٤٩٠.

لەبارەی ئاستی ئاوەدانی شاری ئامێدیش (تاڤەرنیێ)ی فەرەنسی ـ کە لەناوەڕاستی سەدەی حەڤدەهەمدا هاتۆتە شارەکە ـ دەڵێ: " ئامێدی شارۆچکەیەکی نە گەورە و نە بچووکە" بەڵام ئەوە زیاد دەکات کە: "قەیسەرییەکی گەورەی لەناوەڕاستدایە چەندین دوکانی تێدایە کە هەموو جۆرەکانی بازرگانان لەخۆ دەگرێ".[1] بێگومان هەبوونی ئەم بازاڕ و قەییسەرییە گەورەیە لە لایەك بەڵگەیە لە سەر ئاوەدانی شارەکە، بەوپێیەی دوکان و بازاڕی گەورە بێ کڕیار و دانیشتوانی زۆر هەبوونی نابێت . لەلایەکی تریش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە ئامێدی ڕۆڵی مەڵبەندێکی بازرگانی بینیوە بۆ ناوچەکانی دەوروبەری هەروەکو دواتر ئاماژەی پێ دەکەین .

ئەو بایەخە ئابوورییەی ئامێدی بۆتە جێگەی سەرنجی گەریدەیەکی بیانی تریش کە نزیکەی سەدەیەك دوای (تاڤەرنیێ) هاتۆتە ناوچەکە ، ئەویش (نیپۆر)ی بەرەچەڵەك ئەڵمانی و بەڕەگەزنامە دانیمارکییە کە لە ساڵی ١٧٦٦ لەچوارچێوەی گەشتێکی زانستی بەکوردستاندا تێپەڕی. ناوبراو لە بارەی میری ئامێدیدا دەڵێ : "بڕێکی زۆر بەروبووم لە ناوچەکەیدا هاوردە [استیراد] دەکرێ و هەروەها چەندین کانی قورقوشم و ئاسن هەیە کە هەڵدەستێ بە دەرهێنانی و سوود لێ وەرگرتنی ".[2] دیارە (نیپۆر) بەهەمان شێوە ئاگاداری بایەخە ستراتیژییەکەی شارەکەش بووە، بۆیە لەم بوارەیەوە دەنووسێ:"قەڵایەکی قایمە ودەکەوێتە سەر شاخێکی زۆر ڕك، ڕێگەکانیشی سەختن و ناتوانرێ دەستی بەسەر دابگیرێ ".[3]

ئەگەر گەڕیدە و گەشتیارە بیانییەکان بەم شێوە یە گرنگی و بایەخی هەمەلایەنەی شاری (ئامێدی) یان بۆ دەرکەوتبێ، شتێکی ئاساییە کە نووسیار و مێژوونووسانی ناوچەکە زیاتر هەستیان بەمە کردبێ، ئەوەتا (محمد امين العمري ١٧٣٨ ـ١٧٨٨) کە زانا و مێژوونوسێکی خەڵکی موسڵ بوو لە بارەی ئامێدیەوە دەنووسێ : "قەڵایەکی

---

(١) العراق في القرن السابع عشر... ، ص١١٧ـ١١٨.

(٢) كارستن نيبور، رحلة نيبور الى العراق في القرن الثامن عشر ،ت: د.محمود حسين الامين، بغداد ١٩٦٥، ص٧٦ .

(٣) م . ن ،ص ٧٥ـ٧٦.

قایمە ، سەختە ، مەزنە ، سەری دەگاتە کەشکەلانی فەلەك ..."هەروەها بەزۆری خێرو بێری ناوچەکەدا هەڵدەدات.[1]

لە پاڵ ئەمانە دەبێ ئەوەش بزانین کەشاری ئامێدی لەهەموو ئەو ماوەیەی لێرەدا مەبەستمانە بێ کێشەو هەمیشە لەپەرەسەندندا نەبوو ، بەڵکو هەندێ جار تووشی کارەساتی سروشتی دەبۆوە، وەك بلاْوبوونەوەی پەتای (تاعون ـ ڕشانەوە) لەشارەکەدا لە ساڵی (١٧٧٨ز) کەخەڵکێکی زۆری لەناوبرد.[2] یان ڕووبەڕووی هێرشی والیەکانی دەوروبەر و کێشەو ململانێی ناوخۆیی نێوان بنەماڵەی دەسەڵاتداری بادینان دەبۆوە.[3] بێگومان هەمووئەم کێشەو کارەساتانە کاریگەرییان بەسەر شارەکە و ڕەوشی پەرەسەندنی بەجێ دەهێشت.

ئامێدی بەپێی گەشتنامە و سەرچاوەکانی سەدەی نۆزدەهەم:

سەرچاوە مێژووییەکانی سەدەی نۆزدەهەم ئەگەر هەمووشیان نەبێ هەندێکیان زانیاری هەمەلایەنەیان لەمەڕ ئامێدی فەراهەم کردووە.بەتایبەتی ساڵنامەکانی موسڵی عوسمانی[4] کە لەپاڵ هەلومەرجی سیاسی وکارگێڕی لایەنەکانی جوگرافی وئابووری

(١) محمد امين بن خيرالله الخطيب العمري، منهل الاولياء ومشرب الاصفياء من سادات الموصل الحدباء، ج١، تحقيق: سعيد الديوه جي،مطبعة الجمهورية، الموصل ١٩٦٧، ص٦٧ .

(٢) ياسين بن خيرالله الخطيب العمري ، زبدة الاثار الجلية في الحوادث الارضية ، انتخب زبدته: د.داود الجلبي، تحقيق: عماد عبدالسلام رؤوف، مطبعة الآداب، النجف ١٩٧٤، ص١٤٥.

(٣) هەر بۆ نموونە بڕوانە : م . ن، ص٩٤ هەروەها: ياسين بن خيرالله الخطيب العمري، غرائب الاثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر،مطبعة ام الربيعين، الموصل ١٩٤٠ ،ص١٩ ، ٤٧ـ٤٨، رسول حاوي الكركوكلي،دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء، ت: موسى كاظم نورس،مطبعة كرم ،بيروت (د.ت)، ص٩٣.

(٤) ساڵنامە: زاراوەیەکی عوسمانی لێکدراوە لە هەردوو ووشەی (ساڵ) و(نامە) پێکهاتووە، کە لەکوردیشدا هەمان مانا دەبەخشێ واتە (نامە یان ڕاپۆرتی ساڵانە). دەوڵەتی عوسمانی یەکەم ساڵنامەی لەساڵی ١٨٤٧ دا دەرکرد، دواتریش ویلایەتەکان بەم کارە هەڵسان،وە هەریەکەیان زانیاری گارگێڕی وئابووری وئاوەدانی وجوگرافی ومێژوویی گرنگیان لەمەڕ ویلایەتەکانیان خستەڕوو.بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ساڵنامەکانی عوسمانی بڕوانە: حسن دومان،البيبليوگرافيا والفهرس الموحد للسالنامات والنوسالات العثمانية، انقره ١٩٩٩،ص٣٩

وكۆمەڵایەتیشیان خستۆتە ڕوو. هەروەها (یاسین العمري ١٧٤٤-١٨١٦) یش لەکتێبی (غاية المرام في تاريخ محاسن بغداد دارالسلام) دا لەچوارچێوەی ژماردنی هەرێمەکانی سەر بە بەغدا، باسی ئامێدی وناوچەکانی دەوروبەری کردووە و زۆر زانیاری جوگرافی وئابووری وکۆمەڵایەتی لەبارەیان تۆمار کردووە.[١] هەروەها لەکتێبی (غرائب الاثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر) دا ڕووداوی هەمەجۆری ناوچەی بادینان دەخاتە ڕوو.[٢] وە بەحوکمی نزیکی زەمەنی وجوگرافی زانیارییەکانی ناوبراو بایەخی مێژوویی بەرچاویان هەیە. لەپاڵ ئەمانە لەهەندێ سەرچاوەی تریش دەکرێ زانیاری لەبارەی ئامێدی دەست کەوێ وەك (قاموس الاعلام)ی (شمس الدين سامی) کە فەرهەنگێکی جوگرافی مێژوویی ئێتنۆگرافی عوسمانیە لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم داندراوە. لێرەدا ناکرێ هەندێ سەرچاوەی سەدەی بیستەمیش فەرامۆش بکەین ـ وەك (عباس العزاوي ـ العمادية في مختلف العصور) وە (صديق الدملوجي ـ امارة بهدينان الكردية) ـ کەپشتیان بە زانیاری سەرچاوەکانی سەدەی نۆزدەهەم بەستووە.

سەبارەت بەگەشتنامەکانیش کە بۆچوون و سەرنجی گرنگیان لەبارەی لایەنە جۆراو جۆرەکانی تایبەت بە ئامێدی و ژیان و چالاکی دانیشتووانی نووسیوە. لەنێو ئەوانەی بایەخی سەرەکییان بۆ ئەم توێژینەوەیە هەیە دەبێ سەرەتا ئاماژە بە گەشتنامەکەی (کلۆدیۆس جیمس ریچ) بکەین کەلە ساڵی ١٨٢٠ دا لە بەغداوە گەشتێکی بۆ باشووری کوردستان کرد، ناوبراو هەرچەندە سەری لە بادینان نەداوە بەڵام لەڕێگەی خەڵکی سلێمانی هەندێ زانیاری گرنگی لەبارەی ئامێدی و میرنشینی بادینان تۆمار کردووە.[٣] لەم زانیارییانەش گرنگتر ئەوەیە کە گەڕیدەیەکی فەرەنسی بەناوی (هێنری بێندەر) بۆی

ومابعدها.شایانی باسە ویلایەتی موسڵ پێنج ساڵنامەی دەرکرد ،کەئێمە لەم باسەدا مەبەستمان تەنیا ئەمانەیە.

(١) بڕوانە: یاسین العمري، غاية المرام في تاريخ محاسن بغداد دارالسلام، مطبعة دار البصري ، بغداد ١٩٦٨،ص٩٢ ومابعدها.

(٢) بۆ نموونە بڕوانە: یاسین العمري، غرائب الاثر ، صفحات ٢٣،٣٦،٣٧،٤٨،٧٠،٨٠.

(٣) بڕوانە: کلودیوس جیمس ریچ، گەشتی ریچ بۆ کوردستان ١٨٢٠، و:محەمەد حەمە باقی، چ١، ئێران- تەورێز ١٩٩٢،ل٦٧-٧٠.

بەجێ هێشتووین، چونکە ناوبراو لەساڵی ١٨٩٥ دا لەڕێگای هەکارییەوە هاتۆتە شاری ئامێدی و سەرنجی ووردی لەبارەی باری ئاوەدانی شارەکە و دانیشتوان و هەندێ نەریت و چالاکییان تۆمارکردووە.[1] ئەم گەڕیدەیە شایەتحاڵێکی گرنگە لەسەر ئەو هەلومەرجەی کە ئامێدی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا تێیدا بووە ، بۆیە بە بەراورد کردنی زانیارییەکانی ئەم گەڕیدەیە لەگەڵ بارودۆخی شارەکە لەنیوەی یەکەمی سەدەی ناوبراودا هێلی بەیانی یان ڕەوشی پەرەسەندنی ئامێدیمان بۆ بەدیار دەکەوێت ودەزانین ئایا سەر بەرەو هەوراز یان نشێوە. هەر بۆ ئەم مەبەستەش سوود لەزانیارییەکانی هەردوو برا (دەبلیو. ئەی. وێگرام) و (ئێدگار. تی. ئەی. وێگرام) وەردەگیرێ. چونکە ئەم دوو برا ئینگلیزە لەسەرەتای سەدەی بیستەم ـ واتە چەند ساڵێك دوای بێندەر ـ بۆ مەبەستی (ئایینی / موژدەدەری) گەشتێکیان بەکوردستاندا کرد و یەکێکیان سێ مانگ و ئەوی تریان بۆ ماوەی دە ساڵ لەوێ ماوەتەوە . بۆیە شارەزاییەکی باشیان لەبارەی ناوچەکەو دانیشتوانی پەیدا کردووە و لە کتێبێکدا تۆماریان کردووە.[2] بێجگە لەم گەشتنامانە لێرەدا سوود لە زانیاری وگوزارشەکانی گەڕیدە و ڕۆژهەڵاتناسانی تریش دەبینرێ کە لەشوێنی خۆیان ئاماژەیان پێدەکرێ.

وە بۆ ئەوەی بتوانین زانیاری و هەروەها تێبینی وسەرنجەکان بەڕێکی بخەینە ڕوو، وە بەمەبەستی دەست کەوتنی دەرەنجامی مێژوویی ڕاست و دروست هەڵسەنگاندن وتوێژینەوەی پێویستیان بۆ بکرێ، واپێویست دەکات بەپێی ئەم بابەتانەی دادێ پۆلین بکرێن:

أ- هەڵکەوت و بایەخی جوگرافی ــ ستراتیژی :

هەرچەندە ئاشکرایە کە هۆکاری سەربازی و ئامانجی بەرگری کاریگەریان لەسەر بنیادنانی قەڵای ئامێدیدا هەبوو، بەڵام هەڵکەوت و شوێنەکەی لەبایەخی ستراتیژی -

---

(١) بڕوانە: هێنری بێندەر،سەفەرنامەی هێنری بێندەر/کوردستان ،میزۆپۆتامیا ،ئێران،و: ئەبوبەکر خۆشناو،سلێمانی ٢٠٠٦، ل ٢٥٢ و دواتر.

(٢) بڕوانە: دبليو. أي.ويگرام و أدگار. تي. أي. ويگرام، مهد البشرية / الحياة في شرق كردستان، ت: جرجيس فتح الله، ط٣، منشورات دار ئاراس، اربيل ٢٠٠١ ص٦-٧.

ئابووری بەدوور نەبوو.لەبەر ئەوەی ئەم قەڵایە کەوتبووە سەرووی دۆڵێکی بەرەز و باغ وەك لەسەرچاوەکانی عوسمانی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا هاتووە[1] و (هێنری بێندەر) گەڕیدەی فەرەنسیش کە لە هەمان ماوە بەوێدا هاتووە ئەمە دووپات دەکاتەوە.[2] بۆیە وەك ناوەندێك وابوو بۆ کۆکردنەوەی بەروبوومە کشتوکاڵییەکانی ناوچەکانی دەوروبەری. ئەوەتا (تاڤەرنیێ) لەناوەڕاستی سەدەی حەڤدەمدا [3] تێبینی ئەوەی کردووە کە "زۆربەی خەڵکی وولاتی ئاشوور [مەبەستی کوردستانە] توتن و مازووی خۆیان دەهێننە ئەوێ ".[4] بێگومان ئەم کۆکردنەوەیەش بەشێك بوو لە پرۆسەی هەناردنی ئەم بەروبوومانە بۆ دەڤەرو وولاتانی دەوروبەر وەك پێشتر لە گوزارشەکانی (نیپۆر) بۆمان بەدیارکەوت.[5] لەپاڵ ئەمەش ئامێدی کەوتبووە سەر ڕێگایەکی بازرگانی کە جوگرافی ناسێکی عێراقی ناوی دەنێ :"ئەو پێچە قۆقزەی نێوان ڕەواندز و جزیرەی بۆتان".[6] لەناوەڕاستی سەدەی حەڤدەهەمدا (تاڤەرنیێ)ی فەرەنسی ئاماژەی بەم ڕێگایە داوە و خۆشی لە (حەلەب)ەوە بۆ تەوریز پێیدا تێپەڕیوە.[7]

بێگومان بایەخی قەڵای ئامێدی لەڕووی سەربازییەوە لایەنێکی زیاتر بەرچاو و گرنگ بوو بۆیە سەرنجی مێژوونووس و گەڕیدەکانی زۆرتر ڕاکێشاوە و زۆربەیان بەسەختی و قایمی قەڵاکەیاندا هەڵداوە و ستایشی شوێنەکەیان کردووە ; ئەوەتا (یاسین عومەری)

---

(١) شمس الدين سامي ،قاموس الاعلام ،ج٤،مهران مطبعه سي،استانبول ١٣١٠،ص٣٢٠٦; موصل ولايتي سالنامة رسميسيدر ١٣٢٥ هـ، عزتلو صفوت بك معرفتيلة ترتيب و دردنجي دفعة اول رق ، موصل مطبعة سنده طبع اولنمشدر، ص ١٩٦.

(٢) بڕوانە: سەفەرنامەی هێنری بێندەر، ل٢٥٩.

(٣) لەپێناو زیاتر ڕوونکردنەوەی باسەکە ناچارین هەندێ جار پەنا ببەینە بەر زانیاری سەرچاوە وگەشتنامەکانی سەدەکانی پێشتر.

(٤) العراق في القرن السابع عشر... ، ص١١٧.

(٥) بگەڕێوە بۆبابەتی (ئامێدی بەر لەسەدەی نۆزدەهەم) لەم یوێژینەوەیەدا .

(٦) د.ابراهيم شريف ،الموقع الجغرافي للعراق وأثره في تأريخه العام حتى الفتح الاسلامي،ج٢ ،بغداد (د.ت) ،ص١١٣.

(٧) العراق في ألقرن السابع عشر... ، ص١١٩.

که مێژوونووسێکی شاری موسل بوو لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا شاری ئامێدی بە "بنکەی وولاتی کوردان" دادەنێ وئاماژە بە بەرزی وسەختی قەلاکە وقایمی شورەکەی دەکات و دەلێ "بە بەرزییەکەی دەگاتە ئاسمان".[1] هەروەها ڕۆژهەلاتناسێکی ئیتالی بەناوی (جۆزیبی کامبانیلی ١٧٦٢-١٨٣٥) زۆر زانستیانە تر لەمەڕ بایەخی سەربازی قەلای ئامێدیدا دەدوێ ودەنووسێ: "بەچەند تۆپێکی کەمی قەبارە بچووك کە واپێدەچێ گواستنەوەیان بۆ ئەوێ ئەستەم بێ، دەتوانێ خۆی بپارێزێ لەدژی هەر لەشکرێکی ئاسیاوی بەهێز. هێنانی ئەم تۆپانەش بۆ شارەکە لەلایەن باران پاشا وە[مەبەستی بارام پاشایە ١٧١٤-١٧٦٨]بوو".[2] لەڕاستیشدا ڕووداوە مێژووییەکان تاڕاددەیەکی زۆر دروستی ئەم بۆچوونەیان سەلماندووە، بەجۆرێك میرانی بادینان بەهۆی قایمی قەلای ئامێدی وسەختی لەبەرامبەر دوژمندا توانیویانە چەندین جار خۆڕاگریی لەبەردەم شالاو وهێرشەکانی دوژمنانیاندا بکەن.[3] دیارە ئەم ڕۆژهەلاتناسە نێوبراوە ئاگاداری هەندێ ڕووداوی لەم جۆرە بووە بۆیە دەلێ: "حەفت وەزیر وپاشایانی تری دەوروبەر چەند جارێك هەولیانداوە دەستی بەسەر دابگرن، بەلام بێ هودە بووە".[4] شایانی باسە هاوولاتییەکی هاوولاتییەکی تری ئیتالی کەناوی (دۆمنیکۆ لانزا) یە، لەیاداشتەکانیدا بۆچوونێکی هاوشێوە لەسالی ١٧٦٩ لەبارەی قایمی قەلای ئامێدی وخۆڕاگریی لەبەرامبەر هێرش وپیلانەکانی دەسەلاتدارانی عوسمانی دەخاتە ڕوو.[5] دەبێ هەر ئەمەش وای لەگەڕیدە

---

(١) غاية المرام، ص٩٢.

(٢) ميريلا غاليتي ، التراث الكردي في مؤلفات الايطاليين، ت: د.يوسف حبي، (گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق- دەستەی کورد)، مج(٨) ١٩٨١،ص٢٨١-٢٨٢.

(٣) بۆ نموونە بڕوانە: ياسين العمري، زبدة الاثار،ص٩٤ هەروەها: غرائب الاثر، ص١٠٨; انور المايي، م . س،ص١٣٩-١٤٠.

(٤) ميريلا غاليتي ، م . س ،ص٢٨١.

(٥) دومنيكو لانزا، الموصل في القرن الثامن عشر حسب مذكرات دومنيكو لانزا، ت: القس روفائيل بيداود،ط٢، الموصل ١٩٥٣،ص٦٢.

وشوێنەوارناسی ئینگلیزی (هنری لایارد) کردبێ کە قەلاّی ئامێدی بە "کلیلی کوردستان" لەقەلّەم بدات.[1]

لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە وسەرەتای سەدەی بیستەمیش گەڕیدە وگەشتیارەکان ئاماژەیان بەسەختی وقایمی قەلاّی ئامێدی وگرنگی شوێنەکەی کردووە، بەلاّم لەگوزارشەکانیان زیاتر واهەست دەکەی کە ئەوان مەبەستیان سەردەمانی ڕابردووە نەك ئەو کاتەی ئەوان تێیدان. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کەئامێدی لەڕووی سیاسی وسەربازییەوە دوای ڕووخانی میرنشینی بادینان بایەخی جارانی نەماوە.ئەوەتا (هێنری بێندەر) ی فەرەنسی کە لەساڵی ١٨٩٥دا هاتۆتە ئامێدی دوای ئەوەی ئاماژە بەوە دەکات کەشارەکە لەسەر پانکێکی نزیکەی ٣٠٠-٤٠٠مەتر بەرز هەلّکەوتووە، لەوەسفی قایمی قەلاّکەدا دەلّێت: "ئیدی شار کە لەچاو بارودۆخە خراپەکەی ئێستایدا،پێشان قەلاّیەکی بەبایەخ بووە...پانکەکە بەدیوارێکی پتەو دەورە دراوە.تەنیا لەسێ دەروازە[2] ڕێگای بۆ دەچێ...هاتنی دوژمن بۆ گرتنی شار زۆر دژوار بووە. دەرگایەکی تاق-ئاسا بەدەرگایەکی پتەوی ئاسنی ژەنگ گرتوو، چەند پاسەوانێکی کلۆل، دەروازەی شار پێك دێنن".[3]

هەردوو برا (وێگرام) یش لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا کەباسی ئامێدی دەکەن دەلّێن: "شارۆچکەیەکە لەسەر بانێکی تەنیای گەورە هەلّکەوتووە،... دەبێ قەلاّیەکی قایم بووبێت کەمێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژانی ئاشوریەکان... ئەو شوورانەی کەسروشت پێیداوە هەمیشە بۆ پاراستنی بەس بوون، هیچ هۆیەکی بەرگری ناوێ جگە لەپارێزگاری کردنی هەردوو دەروازەکەی".[4]

---

(١) جليلي جليل وآخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، ت: د.عبدي حاجي،ط١،دار الرازي للطباعة والنشر،بيروت ١٩٩٢،ص١٣.

(٢) جێگەی سەرنجە هەندێ سەرچاوە ئاماژە بەسێ دەروازە وهەندێکی تر باسی دوو دەروازە دەکەن وەك دواتریش دەبینین ، بەلاّم لەڕاستیدا قەلاّی ئامێدی دوو دەروازەی هەبوو وەك ئێستاش هەر وایە.

(٣) سەفەرنامەی هێنری بێندەر، ل٢٥٢.

(٤) مهد البشرية...،ص٢٦٦.

پێش ئەوەی ئەم بابەتە تەواو بکەین، خاڵێك هەیە دەبێ باسی بکەین کەتایبەتـە بـە ئاووهەوای ئامێدی وزۆربەی ئەو سەرچاوانەی پشتمان پێ بەستوون ئاماژەی پێ دەکەن، ئەویش بەرزی پلەی گەرمای شارەکەیە لەهاویناندا، کە وادەکات دانیشـتوان لەزۆربـەی کاتەکانی ئـەم وەرزەدا پـەنا ببەنـە بـەر شـوێنە بـەرز وپـڕ لەسـابات وڕەز وباخـەکانی دەوروبەری ئامێدی، کەدیارە شوێنی حەوانەوەی فێنکیان بۆ خەڵکەکە دابـین دەکـرد.[1] ئەوەتا (ریچ) لەم بارەیەوە دەڵێ: "ئامێدی لەهاوینانـدا هەواکـەی گەرمـە ونادروسـتە، بۆیە ئەچن بۆ ئەو هاوینە هەوارانەی کە نزیکەی دوو سەعات ونیوێـك لەشـارەوە دوورە وئەکەونە سەر ئەو بەرزاییانەی بەدرێژایی هاوین بەفریان پێوەیە. میر لەم کوێسـتانانەدا خانووی خۆی هەیە، کەخەڵکی تریش ساباتی تیا هەڵئەدەن".[2]

ب- بارودۆخی ئاوەدانی و دانیشتوان:

بەر لەوەی باسی ئاوەدانی ئامێدی بکەین دەبێ ئەوە بزانین کە ئـەم شـارە دەرفـەتی فراوانبوونی سنووردارە بەحوکمی ئەوەی ڕووبەرو پانتایی ئەم شاخەی شـارەکەی لەسـەر بنیاد نراوە دیاری کراو وجێگیرە.سەرەڕای ئەمەش دەتـوانین بڵـێین لـەماوەی سـەردەمی میرنشینی بادیناندا ـ بەتایبەتی لەسەدەی هەژدەم ودواتر ـ لەڕووی ئاوەدانی و ژمـارەی دانیشتوانەوە ئامێدی بە یەکێك لەو مەڵبەندانە ئەژمار دەکرا کەبەپێوەری ئەو سەردەمە دەتوانرا ناوی (شار) یان لێ بنرێـت لەکوردسـتاندا.هەر بۆیـە مێژوونووسـێکی عیراقـی لەنامەی دکـــتۆراکەیدا —کەباسـی ژیـانی کۆمەڵایـەتی عـیراق دەکـات لەسـەردەمی مەمالیکەکاندا(١٧٤٩ـ١٨٣١)- لەنێو شـارەکانی کوردسـتانی عیراقـی ئێسـتا تـەنیا (ئامێدی وهەولێر وکەرکوك وسلێمانی و زاخۆ وبەدرە وخانەقین ومەنـدەلی وئـاکرێ) بـە شایستەی ئەوە دادەنێ کەپێیان بگوترێت (شار).[3] لەڕاسـتیدا گوزارشـەکانی (ریـچ) ی

---

(١) بڕوانە: ياسين العمري، غاية المرام، ص٩٢; شمس الدين سامي، م . س ، ج٤،ص٣٢٠٦; هێنـری بێنـدەر، س . پ ، ل٢٥٢.

(٢) گەشتی ریچ...، ل١٦٩-١٧٠.

(٣) عماد عبدالسلام رؤوف، الحياة الاجتماعية في العراق ابان عهد المماليك ١٧٤٩-١٨٣١،اطروحة دكتوراه، كلية الاداب جامعة القاهرة ١٩٧٦،ص٣٣.

بەریتانیش لەساڵی ١٨٢٠دا سەبارەت بە دانیشتوانی ئامێدی بەڵگەی ئەوە بەدەستەوە دەدەن، ئەوەتا دەڵێ ئامێدی: "نزیکەی (١٠٠٠) هەزار ماڵی موسڵمان و(٢٠٠) دووسەد ماڵی جوولەکەو (٥٠) پەنجا ماڵە کریستیان و،هەندێ خانەوادەی (یاقوبی) و (ئەرمەنی) تێدایە".[١] ئەگەر هەر ماڵێك بە(٥-٦) کەس دابنێین ئەوا بۆمان دەردەکەوێ کە ئەو کاتە شارەکە زیاتر لە (٧) هەزار سەر دانیشتوانی لەخۆ دەگرت. لەکاتێکدا هەر لەو ماوەیەدا شاری سلێمانی نزیکەی (٥) هەزار وکەرکوکیش نزیکەی (١٠) هەزار کەسی تێدابوو.[٢]ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کەئامێدی ئەو کاتە شارێکی ئاوەدان بووە.

بێجگە لە ئامێدی کە مەڵبەندی دەڤەری بادینان بوو دیارە دەڤەرەکەش بە گشتی لە ڕووی دانیشتوانەوە قەرەباڵغ و ئاوەدان بووە . ئەوەتا لەسەدەی حەڤدەهەمدا (تاڤەرنیێ)ی گەڕیدەی فەرەنسی لە بارەی توانای سەربازی میری بادینان دەڵێ : "دەتوانێ هەشت تا دە هەزار سەرباز کۆبکاتەوە ، وەهێزێك لە پیادە کە زیاتر بێ لەوەی لای هەربەگێکی تر هەیە ، ئەمەش لەبەر قەرەباڵغی ناوچەکەی بەدانیشتوان".[٣] دیارە لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمیش ئەم دەڤەرە هەر وابووە ، چونکە (فرایزەر) ی گەڕیدەی ئینگلیزی لە گەشتنامەکەیدا بەپێی گوتەی (دکتۆر ڕۆس) ـ کە ئەویش پشتی بەگوزارشی خەڵکی دەڤەرەکە بەستووە ـ دەڵێ بادینان نزیکەی دوازدەهەزار گوندی تێدایە وە لەهەر گوندێکیشدا ٢٠٠ـ٣٠٠ سەر دانیشتوان هەن.[٤]

دانیشتوانی بادینان کەبەم شێوەیە لەڕووی ژمارەوە زۆربوون لەهەمان کاتدا لەڕووی ڕەگەز و ئاینیشەوە هەمەجۆر بوون. چونکە لەپاڵ کوردە موسڵمانەکان کوردی ئێزیدی و

---

(١) گەشتی ریچ...، پەراوێزی ل١٦٧.

(٢) عماد عبدالسلام، م . س ، ص٣٥.

(٣) العراق في ألقرن السابع عشر... ،ص١١٨.

(٤) جيمس بيلي فريزر، رحلة فريزر الى العراق في ١٨٣٤،ت:حعفر الخياط،ط١،مطبعة المعارف،بغداد ١٩٦٤، ص١٣. بێگومان ئەم ژمارەیە هەرەمەکییەو زێدەڕۆیی زۆری پێوە دیارە، لەگەڵ ئەمەشدا بەڵگەی ئاوەدانی دەڤەرەکە بە دەستەوە دەدات.

جولەکە و کریستیان و هەروەها ئەرمەنیشی لە خۆدەگرت[1].وەئەم فرە ڕەگەزی و ئایینی یە تاڕاددەیەکی زۆر لەخودی شاری ئامێدیش ڕەنگی دابۆوە وەك لە گوزارشە رابردوەکەی (ڕیچ) لەمەڕدانیشتوانی ئامێدی بەدیار دەکەوێت. بەلاّم وەك هەر لەوگوزارشە دەردەکەوێ جوولەکەکان ڕێژەیەکی دیاری دانیشتوانی ئامێدیان پێك دەهێنا لەوماوە یە نێوبراوەدا کەنزیکەی پێنج یەکی کۆی دانیشتوانی شارەکە دە بوو . دیارە لە گوند و دێهاتەکانی دەڤەرەکەش بە گشتی ژمارەی جولەکەکان کەم نەبوو. شایانی باسە جوولەکەکانش بەکوردی ئاخاوتنیان دەکرد ئەگەرچی هەندێ ووشەی (عیبری) شیان بەکاردەهێنا.[2]

دوای ڕووخانی میرنشینی بادینان وبەتایبەتی لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم بارودۆخ بەم شێوەیە نەمایەوە وبەڵکو لەدواکەوتنیش دابوو.هۆکاری ئەم دواکەوتنەش دەگەڕێتەوە بۆ دەزگاکانی دەولەتی عوسمانی کە لەدوای ڕووخانی میرنشینی بادینان لەدەڤەرەکەدا دامەزران، ئەم دەزگایانەی گەندەڵی کارگێڕی و ستەمکاری وناسەقامگیرییان لەگەڵ خۆیان بۆ دەڤەرەکە هێنا.(صدیق الدملوجی) کە لەکۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانی خۆی فەرمانبەر بوو لەم ناوچانە زۆر بەجوانی ئەم بارودۆخە لێکدەداتەوە کاتێ دەڵێ: "ئەم وولاّتەی دەکەوێتە دەستی بیانییەوە چاوەڕێی ئەوەی لێناکرێ کار بۆ پەرەسەندن وئاوەدانکردنەوە بکات، بەڵکو لەپێناو بەهێزکردنی دەسەلاّتی خۆی، بەشێوەیەکی ستەمکارانە حوکمی دەکات وتووشی کاولکاری دەکات".[3] بێگومان ئەم هۆکارەش کاریگەری لە کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتوانی ئامێدی و هەروەها دابەزینی ئاستی ئاوەدانی شارەکە بەدیار کەوت.

لەئەنجامی ئەمەدا دەبینین لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا برایان (ویگرام) لەبارەی ئامێدییەوە دەڵێن: "ئەم شارۆچکەیە ئێستا تەنیا کۆمەڵێك خانووی خراپە وقەبارەکەی

---

(١) جلیلي جلیل ، م . س ،ص١٣.

(٢) بڕوانە : صدیق الدملوجي،امارة بهدینان الكردیة أو امارة العمادیة، ط٢،مراجعة وتقدیم: د.عبدالفتاح علي یحیی، اربیل ١٩٩٩، ص١٣٦ـ ١٣٧.

(٣) م . ن ، ص٧٩ هەروەها ٦٧-٧٩.

لەقــەبارەی گونــدێکی گــەورە زیــاتر نییــە".[١] گوتــەکانی (هێنــری بێنــدەر) یــش کەدەگەڕێتەوە بۆساڵی ١٨٩٥ هەر واپیشان دەدات، ناوبراو کاتێ سەردانی ئامێدی کـرد دەنووسێ: "شار، جگە لەگردێکی گچکەی وێران کەدانیشتوانە کلۆڵـەکانی بەدبەختانـە دەژین، شتێکی دیکە نییە". دواتریش لەبەرامبەر ئـەم وێرانییـەی بەرچـاوی دەکـەوێت خۆی پێ ڕاناگیرێت و دەڵێت : "ئەگـەر شـاریان بەهـەزاران تـۆپیش بۆردوومـان کردبـا هێشتا وەك بارودۆخی ئێستای خراپ نەدەبوو، جاربەجار چاومان بە کۆڵێتێـك دەکـەوێ کە پەناگەی خێزانە هەژارەکانن".[٢] بەهەمان شێوە ساڵنامەی موسڵی سـاڵی ١٣١٠ك (١٨٩٢-١٨٩٣ز) ئاماژە بەکەلاوە و وێرانـەی زۆر دەکـات لـەنێو ئامێدیـدا ودەڵێـت ئەمانە پاشماوەی ئەو سەردەمەن کاتێ شار ئەوەندە ئاوەدان بوو کە (٥٠٠٠) ماڵی لەخۆ دەگرت.بەڵام ئێستا تەنیا (١٦٠) خـانوو ئاوەدانـە وئـەوانی تـریش وێرانـەن، تەنانـەت بارەگای حکومەتیش لایەکی کەلاوەیەولایەکی ئاوەدانە.[٣] هەروەها لە ساڵنامەی ساڵی ١٣١٢ك(١٨٩٤-١٨٩٥ز) یش باسـی ئـەو شـوێنەوارانە کـراوە کەبەڵگـەی ئـاوەدانی پێشــووی ئامێــدین. بــەڵام ژمــارەی خــانووە ئاوەدانــەکان بەنزیکــەی (٢٠٠) خــانوو قەبلێنراوە.[٤] وەئەگەر ژمارەی ئەندامانی هەر ماڵێك بە(١٠) کەسیش دابنێین ئەوا کۆی گشتی دانیشتوانی ئامێدی لە (٢٠٠٠) سەر تێپەڕ ناکـات، لەکاتێکـدا لەهـەمان ئـەو ماوەیەدا لەکتێبی (قاموس الاعلام) دا ژمارەی دانیشتوانی ئەم شارە بە (٥٠٠٠) کەس لەقەڵەم دراوە.[٥] بەڵام دیارە ئەم ژمارەیەی دوایی زۆر وورد نییە، چونکە نزیکـەی (١٠)

---

(١) مهد البشرية...،ص٢٦٦.

(٢) سەفەرنامەی هێنری بێندەر...، ل٢٥٣-٢٥٤.

(٣) سالنامۀ موصل ١٣١٠هـ،مكتوبي ولايت سعادتلو حسن توفيـق افنـدي معرفتيلـة ترتيـب اولنمشـدر ، ص١٧٥. شایانی باسە (هێنـری بێنـدەر) یـش خراپـی بـاری تـەلاری حکومـەت دووپـات دەکاتەوە.بڕوانـە: سەفەرنامەی هێنری بێندەر...،ل٢٥٣.

(٤) سالنامەء ولايت موصل ١٣١٢هـ، مكتوبي ولايت سعادتلو صادق افنـدي معرفتيلـه ترتيـب اولنمشـدر، موصل ولايتي مطبعه سنده باصلمشدر، ص٢٧٦.

(٥) شمـس الـدين سـامي، م . س ، ج٤،ص٣٢٠٦.هـەروەها بڕوانـە: فەیسـەل دەبـاغ (وەرگێڕان)،کوردسـتان لەچاپکراوە عوسمانلییەکاندا، بڵاوکراوەکانی دەزگای ئاراس ، چ١، هەولێر ٢٠٠٤، ل١١٠.

ساڵ دواتریش هێشتا دانیشتوانی ئامێدی نەگەیشتوونەتە ئەم ژمارەیە، ئەوەتا ساڵنامەی موسڵی ساڵی ١٣٢٥ك (١٩٠٧-١٩٠٨ز) ژمارەی خانووەکان بە (٤٠٠-٥٠٠) خانوو وە کۆی گشتی دانیشتوان بە (٤٦٠٦) کەس دادەنێ.[١]

سەبارەت بە ڕەگەزەکانی دانیشتوان لە ئامێدی جیاوازییەکی بەرچاو دەبینرێ لە نێوان ئەم ساڵنامەی دوایی وکتێبی (قاموس الاعلام) کە لە ساڵی ١٣١٤ك (١٨٩٦ ـ ١٨٩٧ز) دا دەرچووە . ئەمەی دوایی دەڵێ نیوەی (٥٠٠٠) سەرەکەی دانیشتوان کوردی موسڵمانن و نیوەکەی تریش بریتییە لە (١٩٠٠) جولەکە و (٦٠٠) کلدانی.[٢] لەکاتێکدا لەساڵنامەی نێوبراودا ـ کە نزیکەی دەساڵ دواتر دەرچووە ـ ڕێژەکە بەم شێوەیە: (٣٨٦٣) موسڵمان و (٦٥٦) کریستیانی کلدانی و (٨٧) جولەکە.[٣] لەبەر ئەوەی لەم ماوەیەدا ئاماژەی ترمان لەبەر دەستدا نییە بۆیە نازانرێ تاچ ئاستێك ئەم زانیارییانە جێگەی باوەڕن، بەڵام ئەگەر ڕاست بێ دەتوانین بڵێین ـ لەماوەی ئەم (١٠)ساڵەدا ـ گۆڕانێکی گەورە وناچوون یەك لەڕێژەی ڕەگەزەکانی دانیشتوانی ئامێدی ڕوویداوە، بەجۆرێك موسڵمانەکان بەڕێژەی ٥٠٪ زیاد بووینە ،ولەبەرامبەریشدا لە(١٩٠٠) جولەکە تەنیا (٨٧) کەسیان لێ ماوە ،وە ڕێژەی کلدانەکانیش لەچاو خۆی زۆر نەگۆڕاوە بەڵام بە بەراورد لەگەڵ ڕێژەی جولەکە نزیکەی ٧٥٠٪ زیاتر بووە ،لەکاتێکدا پێشتر کلدانەکان نزیکەی ٣\١ ی جولەکەکان بوون لەم شارەدا. لەڕاستیدا ئامارەکەی (قاموس الاعلام) سەبارەت بەژمارەی جولەکەکان لە ئامێدیدا ئەگەر زێدە ڕۆییشی تێدا کرابێ، بەڵام دەبێ تاڕادەیەك لەڕاستییەوە نزیك بێ، چونکە (هێنری بێندەر) کە لەساڵی ١٨٩٥ دێتە شارەکە تێبینی زۆریی ژمارەی جولەکەکان دەکات ودەڵێت: "سەرەوەی شار جگە لە جووان کە بەشی زۆری دانیشتوان پێك دێنن کەسی دیکەی لێناژی".[٤] بەڵام نازانرێ لەبەرچی لەم چەند ساڵەی دواتردا ژمارەیان بەم شێوەیە کەم بۆتەوە.هەرچۆنێك بێت دیارە جولەکەکان بەهۆی پێکەوە ژیانیان لەگەڵ

(١) موصل ولايتي سالنامة رسميسيدر ١٣٢٥ هـ ،ص١٩٦.

(٢) شمس الدين سامي، س . پ ،ج٤، ص٣٢٠٦ .

(٣) موصل ولايتي سالنامة رسميسيدر ١٣٢٥ هـ ، ص١٩٦.

(٤) سەفەرنامەی هێنری بێندەر...، ل٢٥٤.

کورده موسڵمانەکان پەیوەندی زۆریان لەگەڵیاندا پەیدا کردبوو "بەڵام ئەم پەیوەندییە لەرێی شووکردنی ژنە جووەکان بە موسڵمانان دروست بووە" وەك (هێنری بێندەر) ئاماژەی پێ دەکات.[١]

بۆ ئەوەی لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا ئاستی ئاوەدانی وژمارەی دانیشتوانی ناوچەکانی سەر بەئامێدی بزانین دەبێ رەوشی کارگێڕی ئامێدی بەدیار بخەین کە ئەویش بەم شێوەیە بوو; دوای رووخانی میرنشینی بادینان ئەم شارە بووە پاشکۆی ئەیالەتی موسڵ، دوای ئەمەش لەساڵی ١٨٤٩ کرایە قەزایەك لەلیوای هەکاری سەر بە ویلایەتی وان، ئنجا لەساڵی ١٨٦٩ گەڕایەوە سەر موسڵ ودواتریش لەساڵانی ١٨٨٣ تا ١٣١٠ك (١٨٩٢-١٨٩٣ز) سەر بە لیوای هەکاری بوو لەویلایەتی وان.[٢] لەم ماوەیەدا لەپێنج ناحیە پێك دەهات [٣] (٣٦٦) گوند و(٢٣٩٤٠)سەر دانیشتوانی لەخۆ دەگرت.[٤] ئەوانیش بەم شێوەیە دابەش دەبوون: (٨٦٠) توركی عوسمانی، (١٣٦٨٠) كوردی موسڵمان، (٣٠٠٠) کریستیانی نەستوری، (٣٠٠٠) کریستیانی کلدانی، (١٩٠٠) جولەکە، (١٥٠٠)کوردی ئێزیدی.[٥] لەم بەروارەی دواییشەوە تاکۆتایی سەردەمی عوسمانی مەڵبەندی قەزایەك بوو سەر بە لیوای ناوەند لەویلایەتی موسڵدا. [٦]وە بەپێی ساڵنامەی ساڵی ١٣١٢ ك (١٨٩٤ـ١٨٩٥ ز) قەزای ئامێدی لەسێ ناحیە پێك دەهات کە بریتی بوون لە ناحیەکانی ئامێدی و داودیە و بەرواری باڵا، بە هەموو

---

(١) هـ . س ، ل٢٥٤.

(٢) عباس العزاوي، العمادية في مختلف العصور، تحقيق: حمدي عبدالمجيد السلفي وعبدالكريم فندي، ط١، مطبعة وزارة الثقافة، هةولێر١٩٩٨،ص١٨.

(٣) ئەم ناحیانە دەبێ ئەمانە بووبن: ناحیەی ئامێدی(ناوەند)، بەرواری باڵا، بەرواری ژێر، نێروە، رێکان. بڕوانە: هـ . س ، ل١٨.

(٤) شمس الدين سامى، م . س ،ج٤،ص٣٢٠٦ .

(٥) فەیسەڵ دەباغ، س . پ، ل١١١.

(٦) عباس العزاوي، م . س ، ص١٨; هەروەها بڕوانە: سالنامةء موصل ١٣١٠هـ،ص١٧٥; سالنامەء ولايت موصل ١٣١٢هـ،ص٢٧٦; موصل ولايتي سالنامة رسميسيدر ١٣٢٥ هـ، ص١٩٦.

قەزایەکەش (١٢٨٢٢) موسڵمان و (١٠٠٧) کریستیانی کاسۆلیکی و (٢٨) کریستیانی پرۆتستانت و (٢٢١) جولەکەی لەخۆ دەگرت.[1]

هەرسەبارەت بە دانیشتوانی ئامێدی و دەڤەری بادینان بەگشتی دەبێ ئاماژە بە هەڵوێستی نادۆستانەی مێژوونووسێکی سەدەی نۆزدەهەم بکەین کەجێگەی سەرنج و لەسەر ڕاوەستانە . ئەویش (یاسین عومەری) یە بەتایبەتی لەکتێبی (غرائب الاثر) دا کە هێرشێکی توند دەکاتە سەرخەڵکی بادینان بەگشتی وتەنانەت هەموو چیانشینەکانیش، وە چەندین کارو ڕەفتاری نابەجێیان دەخاتە پاڵ وچەندەها پەندی دروستکراو وهۆنراوەی گاڵتەجاڕی بۆ ئەم مەبەستە دەخاتە ڕوو.[2] شایانی باسە (صدیق الدملوجی) ئەم هەڵوێستەی گەڕاندۆتەوە بۆ خۆڕەپێشکردنی (یاسین عومەری) لەبنامالەی جەلیلیەکانی دەسەڵاتداری موسڵ کەماوەیەك پەیوەندیان لەگەڵ میرنشینی بادینان ئاڵۆز ودژوار بوو، دیارە ناوبراو هەوڵی داوە لە ڕێگەی دژایەتی کردنی دوژمنانی جەلیلیەکان ڕێز وبەخشیشی ئەمانەی دوایی بۆ خۆی دەستەبەر بکات و لە ژێر سایەی ئەواندا بحەسێتەوە.[3]

ج- لایەنی ئابووری:

شاری ئامێدی بەناوچەکانی دەوروبەرییەوە لەڕووی ئابووریشەوە بایەخی کەم نەبوو، ئەمەش بە هۆی بڕشتی بەروبوومی کشتوکاڵی ڕەز وباخەکانی ودەوڵەمەندی بەسامانی کانزایی وهەروەها بایەخ وپەیوەندییە بازرگانییەکانی وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد.بێگومان ئەم گرنگی وبایەخە ئابوورییەی ئامێدی زۆر بەئاشکرا لەگەشتنامە و سەرچاوە مێژووییەکانی سەدەی نۆزدەهەم هەستی پێکراوە و ئاماژەی بۆ کراوە. هەروەکو لێرە بەدوا لەچوارچێوەی ئەم بابەتانەی خوارەوە دەیخەینە ڕوو:

---

(١) سالنامەء ولایت موصل ١٣١٢هـ، ص١٥٠، ٢٧٦.

(٢) بڕوانە : غرائب الاثر ، ص١٠٠ـ ١٠١، ١٠٨ ،غایة المرام، ص٩٧-٩٨.

(٣) امارة بهدينان...، ص٢١ـ٢٢ .

١-كار وپیشەی دانیشتوان:

سالنامەکانی موسڵی عوسمانی ئاماژە بەوە دەکەن کە زۆربەی خەڵکی ئامێدی وناوچەکانی دەوروبەری بژێوی ژیانیان لەسەر کشتوکاڵ کردن بووە.[١] خاکەکەشی بەپیت وبەرەکەت بوو.[٢] ئەمەش لەزۆری ژمارەی گوندەکان لەناوچەکانی سەر بەئامێدی بەدیار دەکەوێت، ئەوەتا هەر سالنامەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە لەخودی ناحیەی ئامێدی (٦٠) گوند هەبووە ولەناحیەی (داودیە) ی سەر بەقەزای ئامێدیش (٨٠-٩٠) گوند هەبوونە کە(٥-٦) یان وێران بوونە وئەوانی تریش ئاوەدان بوونە.[٣] بەلاّم دیارە لەبەر ئەوەی دەڤەرەکە بەگشتی ناوچەیەکی شاخاوی سەخت بوو بۆیە بەشێکی خاکی ئەم دەڤەرە بەکەلك کشتوکاڵ کردن نەدەهات وەك سەرچاوە عوسمانیەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم ئاماژەی پێ دەکەن.[٤] ئیتر بەرتەسکی زەوییە کشتوکاڵییەکان وایکردبوو کێڵگەی چاندنی دانەوێڵەی وەك گەنم وجۆ ـ کەڕووبەری فراوانیان دەوێ ـ زۆر پەیدا نەبێت وخەڵك زیاتر بایەخ بەڕەز وباغ وچاندنی داری بەبەر بدەن کە لەقەدپاڵی شاخەکان و زەوییە تەلان ولێژەکانیش ئەنجام دەدرێت.

ئاماژە و زانیاری زۆربەی سەرچاوەکان ڕاستی ئەم بۆچوونەی سەرەوە بەدیار دەخەن; ئەوەتا (محمد امین عومەری) دەڵێ ئامێدی "چەندەها گوندی ئاوەدانی هەیە، وگەورەیی و فراوانی ڕەزو باخەکانی نکوڵییان لێناکرێ".[٥] هەروەها (یاسین عومەری) براشی لەوەسفی هەندێ ناوچەی سەر بەئامێدیدا دەڵێ: "داری زۆریان تێدایە لەهەموو جۆرەکانی بەروبووم ومیوە".[٦] دیارە لەکۆتایی سەدەی نۆزدەمیش خەڵکی ئامێدی زۆربەیان خاون ڕەزو باغ بوون، لەبەر ئەوەی (هێنری بێندەر) کەلەساڵی ١٨٩٥دا دەچێتە

---

(١) سالنامەء ولایت موصل ١٣١٢هـ، ص٢٧٦.

(٢) سالنامةء موصل ١٣١٠هـ،ص١٧٥.

(٣) سالنامةء موصل ١٣١٠هـ،ص١٧٥; سالنامەء ولایت موصل ١٣١٢هـ، ص٢٧٧.

(٤) فەیسەڵ دەباغ، س ، پ، ل١١١.

(٥) منهل الاولیاء ، ج١، ص٦٧.

(٦) غایة المرام، ص٩٦.

ئەم شارە تێبینی ئەوە دەکات کە "باغەکانی زۆر دڵگیرن" و دەڵێ: "خەڵك، شاریان بەجێ هێشتووە ولەناو باغان[کات] بەسەر دەبەن".[1]

بەهۆی ئەم ڕەز وباغە زۆرەوە دەڤەری ئامێدی لەماوەی سەدەی نۆزدەهەمدا جۆرەها بەروبووم ومیوەی بەرهەم دەهێنا لەوانە(برنج وگەنم وجۆ وگەنمەشامی وبادام وگوێز وسماق وزەیتون وهەنجیر وهەنار هەرمێ وتوو وخۆخ وزەردەلوو وسێو وترێ وتووتن ولۆکە) کەناویان لەهەندێ ساڵنامەی عوسمانی [2]وکتێبی (قاموس الاعلام) دا هاتووە.[3] شایانی باسە ئەم سەرچاوەی دوایی دەڵێ ئەم بەروبوومانە زۆر باشن وتووتن ولۆکەش بەرێژەیەکی زۆر لەوێ بەرهەم دەهێنرێ.[4] هەروەها (یاسین عومەری)یش بەچاکی وبۆن خۆشی ئەو تووتنەدا هەڵدەدات کە لەزۆربەی ناوچەکانی سەر بەئامێدی دەهێنرایە بەر.[5] جێگەی سەرنجە "تووتنی ئامێدی" هەر بەم ناوەی تەنانەت لەئێرانیش بەناوبانگ و ناسراو بوو،[6] هەنگوینی ئامێدییش بەهەمان شێوە.[7] لەپاڵ هەموو ئەمانە لەهەندێ ساڵنامەی عوسمانیدا هاتووە کە خەڵکی ئامێدی کرمی ئاوریشم لەسەر داری توو پەروەردە دەکەن بۆ بەرهەمهێنانی کوتاڵی ئاوریشم ولەو ڕێیەوە ساڵانە نزیکەی (٥-١٠) هەزار قرۆشیان دەست دەکەوێت.[8]

کارامەیی ولێهاتوویی خەڵکی ئامێدی ودەوروبەری لەبواری کشتوکاڵدا لەوە بەدیار دەکەوێ کەفێری هەندێ جۆری پیشەسازی خۆراکی ببوون، وەك ووشك کردنەوەی هەندێ

---

(١) سەفەرنامەی هێنری بێندەر...، ل٢٥٢. هەروەها بڕوانە: شمس الدين سامی، م . س ،ج٤، ص٣٢٠٦ .

(٢) سالنامۀ موصل ١٣١٠هـ،ص١٧٥; سالنامەء ولايت موصل ١٣١٢هـ،٢٧٦.

(٣) شمس الدين سامي، م . س ، ج٤،ص٣٢٠٦ .

(٤) م . ن، ج٤، ص٣٢٠٦، هەروەها بڕوانە: عباس العزاوي، م . س ، ص١٨.

(٥) غاية المرام، ص٩٤.

(٦) يعقوب سركيس،مباحث عراقية /في الجغرافية والتأريخ والآثار وخطط بغداد... الخ ، ق٢، شركة التجارة والطباعة المحدودة، بغداد ١٩٤٨،ص١٥٠.

(٧) عباس العزاوي، م . س ، ص١٠٧.

(٨) بۆ نموونە بڕوانە: سالنامەء ولايت موصل ١٣١٢هـ، ص٢٧٦-٢٧٧.

جۆری بەروبوومی وەك هەنجیر وترێ بـۆ پاراسـتنی وهـەناردنی بـۆ دەرەوە.[1] هـەروەها دروست کردنی هەندێ جۆری شەربەت وشیرنەمەنی وەك (یاسین عومەری) باسیان دەکات و سەرسامی خۆی بەرامبەریان دەردەبڕێت.[2]

هاوکات لەگەڵ ئەمانەدا بەشێکی خەڵکی ئامێدی بەپیشەی ترەوە خەریك بوون وەك ڕستن وچنین. ئەوەتا (هێنری بێندەر) ی فەرەنسی کاتێ لەئامێدی بوو تێبینی ئەوەی کرد کە"ئیش وکاری خەڵك ڕستن وچنینە"، باسی ئـەوەش دەکـات کـە لەکـەلێنی دەرگـای مالێك بینیویەتی ژنان بەشـێوەیەکی سـەرەتایی جـۆرە قوماشـێك دروسـت دەکـەن.[3] بێگومان کەسانێکیش هەبوون کەپیشەیان دروست کردنی ڕەژوو بـوو لـەدار بـۆ ئـەوەی بیفرۆشنە ناوچەکانی دەوروبەر وەك دواتر باسی دەکەین.

مەسەلەیەکی بەڵگەنەویستە کەپیشەی بەشێکی تری دانیشتوانی ئامێدی بازرگانی و کڕین وفرۆشتن بووبێت، لەم بارەیـەوە (هێنـری بێنـدەر) ئامـاژە بەهـەبوونی بازرگانـان وکاروانسەرا وهەروەها بازاڕێکی گچکە دەکات لەئامێدیدا ودەڵـێ: "لەبەرانبـەر تـینی هەتاودا بەساباتی لەچروو دروست کراو پارێزراوە".[4] هەر سەبارەت بە بازاڕ لە (قاموس (قاموس الاعلام) دا هاتووە کە لەئامێدی (٨٠) دوکان هـەبوو.[5] بێگومـان هـەبوونی کاروانسەراش بەڵگەی ئەوەیە کەبازرگانانی دەرەوە ڕوویان لەم شارە کردووە بەمەبەستی بازرگانی.

هەر سەبارەت بە بازرگانی زۆربەی سەرچـاوەکانی سـەدەی نۆزدەهـەم ئامـاژە بـەوە دەکەن کە ئامێدی و ناوچەکانی دەوروبەری چەندین بەروبوومیان بە ڕێژەیەکی لە خۆیـان زیـاتر بەرهـەم دەهێنـا ودەنێردرایـە هـەرێم و وولاتـانی دەوروبـەر. ئـەوەتا لـەکتێبی (سـیاحتنامە حـدود) ـ کـە سەرچـاوەیەکی عوسمـانی ناوەڕاسـتی سـەدەی نۆزدەمـە ـ داهاتووە کە بەروبوومـەکانی ئـاکرێ و ئامێـدی دەفرۆشـرێتە هۆزەکـان لـە ڕەوانـدز و

(١) بڕوانە: شمس الدین سامی، س . پ ،ج٤،ص٣٢٠٦ .هەروەها: فەیسەڵ دەباغ، س . پ، ل١١١.

(٢) غایة المرام، ص٩٤.

(٣) سەفەرنامەی هێنری بێندەر...، ل٢٥٤، ٢٥٥.

(٤) هـ . س، ل٢٥٥.

(٥) شمس الدین سامی، م . س ،ج٤، ص٣٢٠٦.

دەوروبەری.[1] هەروەها (شمس الـدين سـامی) يـش بـاس لـەوە دەكـات كـە زۆربـەی بەروبوومەكانی ئامێدی بۆ (باشـقەلا) دەنێـردرێ لـە هـەرێمی هـەكاری.[2] بەتايبـەتی هەنجيری ووشككراوە و مێوژ و توتن و برنج و جۆ.[3]

بێگومان كارێكی ئاسايی بوو كە بەشـێكی گرنگـی بەروبوومـەكانی دەڤەرەكـە لـە بازاڕەكانی موسليش ساغ بكرێتەوە، بەتايبەتی كە گەڕيدە بيانييەكانيش ئامـاژە بـەوە دەكەن كەئەم شارە تاڕاددەيەكی زۆر پشت بە بەرهەمە كشتوكاڵی و ئاژەڵييەكانی ناوچە شاخاويەكانی دەوروبەری دەبەستێت.[4] لـەم بارەيـەوە (ياسـين عومـەری) باسـی ئـەوە دەكات كە جۆرەها بەروبوومی وەك برنج و مازوو و لۆكە و هەنار و هەنگوين و گـەزۆ و حەلوا لە دەڤەری بادينانەوە بۆ شاری موسڵ دەهـات.[5] تەنانـەت دەتـوانين بڵـێين لـەم ماوەيەدا كاری ئاسنگەر وزێڕنگـەرانی موسـڵ پشـتی بـە خـەڵووزی دەڤـەری بادينـان بەستبوو ئەوەتا لـە دوا سـاڵەكانی سـەدەی هەژدەهـەم بـە هـۆی بـەرپابوونی كێشـەی ناوەخۆيی لە دەڤەری بادينان و كەمبوونەوەی هاتووچۆ لە نێوان موسـڵ و ئـەم دەڤـەرە نرخی دار وخەڵووز لە موسڵ گران بووبـە جۆرێـك كـاری ئاسـنگەران و زێڕنگـەران لـەم شارەدا وەستا.[6]

سەرباری ئەمانەی باسكران هەندێ بەرهەمی دەڤەری ئامێدی دەنێردرايـە وولاتـانی دەوروبەريش بەتايبەتی ڕوسيا و ئێران كەهاوسێی دەوڵەتی عوسمانی بـوون ، بـۆ نموونـە (شمس الدين سامی) باسی ئـەوە دەكـات كـە مێـوژی ئامێـدی دەگەيشـتە ڕوسـيا.[7]

---

(١) بەڕاگواستن لە: عباس العزاوي، م . س ، ص١٠٧.

(٢) قاموس الاعلام، ج٤ ،ص٣٢٠٦ .

(٣) فەيسەڵ دەباغ، س . پ، ل١١١.

(٤) الاب لويس ساكو (تعريب)، الموصل حسب رحلة بادجر ، مجلة (بين النهرين) ع(٩ـ١٠) س (٣) ١٩٧٥، ص٦٥-٦٦; دومنيكو لانزا، م . س ، ص٦٣.

(٩٥٠) غاية المرام، ص٩٦.

(٦) غرائب الاثر،ص٤٨.

(٧) شمس الدين سامي، م . س ،ج٤،ص٣٢٠٦.

هەروەها لەم چەند لاپەرەی پێشوودا ئاماژەمان بەوە کرد کە تووتن وهەنگوینی ئامێدی زۆر بەناوبانگ و بەرەواج بوون لە ئێران .

٢- سامانی سروشتی:

بەهەمان شێوە گەشتنامە وسەرچاوەکانی سەدەی نۆزدەم سەرنجی سامانە سروشتییەکانی دەڤەری ئامێدییان داوە وئاماژەیان پێکردووە. لەم بارەیەوە (یاسین عومەری) دەڵێت لەناوچەکانی سەر بە ئامێدی بەتایبەتی لە (هەرور) کانزاکانی زەرنیخ وئاسن وشەمێ یان مۆم هەیە کە ئەو ناوی دەنێ (مومیا).[١] سەرچاوە عوسمانیەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدەمیش باس لەوە دەکەن کە ناوچەی ئامێدی "بەچەند جۆرە کانزایەکی دەگمەن دەوڵەمەندە".[٢] ئەوەتا لەساڵنامەکانی موسڵی ساڵانی ١٣١٠ك و١٣١٢ك وئەوانی تریشدا هاتووە که لەم دەڤەرە کانزاکانی (مس وکبریت وئاسن و قورقوشم وهی تریش) هەن.[٣] ئەمە لەپاڵ خەڵووزی بەردی کە برایان(وێگرام) ئاماژە بەهەبوونی دەکەن لەشاخەکانی نزیك ئامێدی ودەڵێن: "چەندەها چین لەخەڵووزی بەردی چاك لەزۆربەی ئەم ناوچانە درێژ دەبێتەوە".[٤] هەر ئەو شاخانە بەدارستانی چڕ داپۆشرابوون[٥] کە جۆرەها بەروبوومی سروشتی وەك بەڕوو وگێوژ ومازوویان بەرهەم دەهێنا.[٦] هەروەها لەسەر گەڵای دارەکانیش گەزۆ پەیدا دەبوو وەك (هێنری بێندەر)

---

(١) غاية المرام، ص٩٣.

(٢) فەیسەڵ دەباغ، س . پ، ل١١١.

(٣) سالنامەء موصل ١٣١٠هـ،١٧٦ ; سالنامەء ولايت موصل ١٣١٢هـ،٢٧٨.

(٤) مهد البشرية...، ص٢٦٦.

(٥) شمس الدين سامي، م . س ،ج٤،ص٣٢٠٦.

(٦) هێنری بێندەر، س . پ، ل ٢٥٠،٢٤٥-٢٥١. دبليو. أي.ويگرام و أدگار. تي. أي. ويگرام، م . س ، ص٢٦٥. شایانی باسە ئەم سەرچاوەی دوایی تەنیا باسی بەڕوو دەکات بەڵام مەبەستی مازووە چونکە دەڵێ بۆ بۆیەکردنی جل وبەرگ بەکاردێ.

ئاماژەی پێدەکات.[1] بێگومان دارەکانیش لەلایەن خەڵکی دەڤەرەکە چ بۆ ئامادەکردنی ڕەژوو یان وەکو خۆی بۆ چەندین مەبەست بەکار دەهات.

جێگەی سەرنجە ئەم کانزایانە تائەو سەردەمە بەشێوەیەکی ئەوتۆ سوودیان لێ نەبینرابوو کەباس بکرێ،[2] هەرچەندە ساڵنامەکانی موسڵ باسی ئەوە دەکەن کە بەهۆی نەبوونی پارەی پێویست ئەم کانزایانە دەرنەهێنراون[3] بەڵام لەڕاستیدا ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ دواکەوتوویی دەولەتی عوسمانی بەپێوەری ئەو سەردەمە هەروەها کەمتەرخەمی بەرپرسانی ئەم دەولەتە هەروەك برایان (وێگرام) هەستیان بەمە کردووە.[4] تەنانەت سەردارە عوسمانییەکەی ئامێدیش لەساڵی ١٨٩٥ دا لەبەرامبەر (هێنری بێندەر) دان بەم مەسەلەیە دادەنێ وئاماژە بەوە دەکات کە لای سەرۆکەکانی هەولی داوە وپێی ڕاگەیاندوون کە دەرهێنانی ئەم کانزایانە بۆ دەولەت زۆر بەسوودە، بەڵام وەك خۆی دەڵێ : "وەرامیان داوەتەوە کەئەم کارە لەشانی ئەو دانییە ولەمەبەدوا نابێ خۆ لەم جۆرە ئیشانە هەڵقورتێنێ".[5]

دەرەنجــــام:

ئامێدی کەشارێکی دێرینی کوردستانە ولەشێوەی قەڵایەکی سروشتی هەڵکەوتووە، بۆ چەندین سەدە ناوەندی میرنشینی بادینان بوو.بۆیە لە گەشتنامەو سەرچاوە مێژووییەکان وەبەتایبەتی ئەوانەی سەدەی نۆزدەهەم ـ کەمەبەستی ئەم باسەن ـ زۆر ناوی هاتووە ولە چەندین لایەنەوە باسی کراوە:

لەڕووی هەڵکەوت و بایەخی ستراتیژی و ئابوورییەوە گەشتنامە وسەرچاوەکان ئاماژەیان بەوە داوە کە قەڵای ئامێدی لەنێو دۆڵێکی پڕ دارستان و ڕەزو باغ

---

(١) سەفەرنامەی هێنری بێندەر...،ل٢٥٠.

(٢) برایان (وێگرام) تێبینی کانێکیان کرد کە لەشێوەی درزێك بوو پانییەکەی شەش پێ دەبوو وەدەڵێن لەماوەکانی ڕابردوودا خەڵووزی بەردی لێ دەرهێنراوە.بڕوانە: مهد البشرية..، ص٢٦٦.

(٣) بڕوانە: سالنامۀ موصل ١٣١٠هـ،١٧٦ ; سالنامەء ولایت موصل ١٣١٢هـ،٢٧٨.

(٤) مهد البشرية...، ص٢٦٦.

(٥) سەفەرنامەی هێنری بێندەر...، ل٢٥٦-٢٥٧.

هەڵكـەوتووە، ئەمــەش وایكردبـوو ببێتـە ناوەنـدێك بـۆ كۆكردنـەوەی بەروبومــەكانی ناوچەكانی دەوروبەری . هەروەها كەوتبووە سەر ڕێگایەكی بازرگـانی نێـوان ڕەوانـدز و جەزیرەی بۆتان. لەلایەكی تر زۆربەی گەڕیدە ومێژوونووسەكان ئاماژەیان بەبایەخی ئـەم قەڵایە داوە بۆ مەبەستی بەرگری و خۆڕاگریی كردن لەبەرامبـەر شـاڵاوی هێرشـبەراندا. بەڵام لەگوزارشی سەرچاوەكان دەردەكەوێ كە ئامێدی دوای ڕووخانی میرنشینی بادینـان لە ساڵی ١٨٤٢ دا ئەم گرنگییەی جارانی نەماوە .

سەبارەت بە دانیشتوان وباری ئاوەدانیش لەڕێی زانیـاری گەڕیـدە ومێژوونووسـەكان زانیمان كەئامێدی لە نیوەی یەكەمی سەدەی نۆزدە دا شارێكی ئاوەدان و گەشاوە بـوو، وە نزیكەی (٧) هەزار سەر دانیشتوانی لەخۆدەگرت ، وەبۆمان بەدیاركەوت كە لـەڕیزی شارەكانی تری كوردستان دابوو لەڕووی فراوانـی و قـەبارەی دانیشـتوانەوە. بـەڵام دوای ڕووخانی میرنشـینی بادینـان ژمـارەی دانیشـتوانی بـەرە بـەرە لەكەمبوونـەوە دابـوو لەبەرامبەریشدا كەلاوە وخانووە وێرانەكان لەزیادبوون دابوون.

وەتایبەت بەلایەنی ئابووریش دەبینین گەڕیدەو مێژوونووسەكان باسی ئەوە دەكەن كە خەڵكی ئامێدی و دەوروبەری بۆ بژێوی ژیانیان پشـتیان بەكشـتوكاڵ كـردن دەبەسـت و زیاتریش بایەخیان بە ڕەزو باغ دەدا، لە ئـەنجامی ئەمــەدا دەیـانتوانی چـەندین جـۆری میوەو بەروبووم بەڕێژەیەكی زۆر بەرهەم بێنن و بۆ ناوچەكانی دەوروبەر و تەنانەت ڕوسیا و ئێرانیش بنێرن ، وەك تووتن و هەنگوین و هەنجیر و مێوژ و سماق و هی تـر. هـەروەها بەشێكی دانیشتوان خەریكی بازرگانی و هەندێكی تریش پیشەگری بـوون وەبەتایبـەتی جۆرە قوماشێكیان دروست دەكرد. لەپاڵ هەموو ئەمانە سەرچـاوەكان ئاماژەیـان بـەوە كردووە كە دەڤەری ئامێدی بەهەندێ سامانی سروشتی دەولەمەند بوو، بەتایبەتی ئاسن و مس و قورقوشم وبەرهەمەكانی دارستان.

سەرچاوەکانی باسی پێنجەم

یەکەم: چاپکراوی حکومی:

١- سالنامەء موصل ١٣١٠هـ، مکتوبي ولایت سعادتلو حسن توفیق افندي معرفتیله ترتیب اولنمشدر.

٢- سالنامەء ولایت موصل ١٣١٢هـ، مکتوبي ولایت سعادتلو صادق افندي معرفتیله ترتیب اولنمشدر، موصل ولایتي مطبعه سنده باصلمشدر.

٣- موصل ولایتي سالنامة رسمیسیدر ١٣٢٥ هـ، عزتلو صفوت بك معرفتیله ترتیب و دردنجي دفعه اوله رق ، موصل مطبعه سنده طبع اولنمشدر.

دووەم: گەشتنامەکان:

أ – بەزمانی کوردی:

٤- ئەولیا چەلەبی، کورد لەمێژووی دراوسێکانیدا(یان ـ سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی) و: ناکام، بەغدا ١٩٨٨.

٥- کلودیوس جیمس ریچ، گەشتی ریچ بۆ کوردستان ١٨٢٠، و:محەمەد حەمە باقی ،چ١، ئێران- تەورێز ١٩٩٢.

٦- هێنری بێندەر، سەفەرنامەی هێنری بایندەر/کوردستان، میزۆپۆتامیا،ئێران، و: ئەبوبەکر خۆشناو، سلێمانی ٢٠٠٦.

ب- بەزمانی عەرەبی:

٧- جان باتیست تافرنییە، العراق في القرن السابع عشركما رآه الرحالة الفرنسي تافرنییه،ت: بشير فرنسيس وكوركيس عواد، مطبعة المعارف، بغداد ١٩٤٤.

٨- جيمس بيلي فريزر، رحلة فريزر الى العراق في ١٨٣٤،ت:جعفر الخياط،ط١،مطبعة المعارف، بغداد ١٩٦٤.

٩- دبليو. أي.ويگرام و أدگار. تي. أي. ويگرام، مهد البشرية / الحياة في شرق كردستان، ت:جرجيس فتح الله،ط٣،منشورات دار ئاراس،اربيل ٢٠٠١.

١٠- دومنيكو لانزا، الموصل في القرن الثامن عشر حسب مذكرات دومنيكو لانزا، ت: القس روفائيل بيداود،ط٢، الموصل ١٩٥٣.

١١- كارستن نيبور، رحلة نيبور الى العراق في القرن الثامن عشر ،ت: د.محمود حسين الامين، بغداد ١٩٦٥.

سێیەم: نامەی دکتۆرا:

١٢- عماد عبدالسلام رؤووف، الحياة الاجتماعية في العراق ابان عهد المماليك ١٧٤٩-١٨٣١،اطروحة دكتوراه، كلية الاداب جامعة القاهرة ١٩٧٦.

چوارەم: کتێب:ـ

أ- بەزمانی تورکی:

١٣- حسن دومان، البيبليوطرافيا والفهرس الموحد للسالنامات والنوسالات العثمانية،انقرة ١٩٩٩.

١٤- شمس الدين سامي، قاموس الاعلام ،ج٤،مهران مطبعه سي،استانبول ١٣١٠.

١٥- محمد سعيد المدرس، گلشن معارف ،ج١، استانبول ١٢٠٢هـ.

١٦- هامر،دولت عثمانية تاريخي،مترجمي: محمد عطا ،ج٩،أوقاف اسلامية مطبعةسي، استانبول ١٣٢٩.

ب-بەزمانی کوردی:

١٧- فەیسەل دەباغ (وەرگێڕان)،کوردستان لەچاپکراوە عوسمانلییەکاندا، بڵاوکراوەکانی دەزگای ئاراس ، چ١ ،هەولێر ٢٠٠٤.

ج- بەزمانی عەرەبی:

١٨- د.ابراهيم شريف ، الموقع الجغرافي للعراق وأثره في تأريخه العام حتى الفتح الاسلامي،ج٢ ،بغداد (د.ت).

١٩- احمد بن علي القلقشندي (توفي:٨٢١هـ/١٤١٨م)، صبح الاعشى في صناعة الانشا، بيروت ١٩٨٧،ج٤،ج٧.

٢٠- أنور المايي، الاكراد في بهدينان،ط٢،دهوك ١٩٩٩.

٢١- د.بدرخان السندي ، المجتمع الكردي في المنظور الاستشراقي، منشورات دار ئاراس ،مطبعة وزارة التربية، اربيل ٢٠٠٢.

٢٢-جليلي جليل ،م.س. لازاريف، م.أ. حسرتيان، شاكر و محويان، أولغا جيغالينا، الحركة الكردية في العصر الحديث، ت: د.عبدي حاجي،ط١،دار الرازي للطباعة والنشر،بيروت ١٩٩٢.

٢٣- جمال بابان،اصول اسماء المدن والمواقع العراقية،ط٢،بغداد.١٩٨٦

٢٤- رسول حاوي الكركوكلي،دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء، ت: موسى كاظم نورس،مطبعة كرم ،بيروت (د.ت).

٢٥- شرف خان البدليسي،شرفنامة،ت:محمد جميل الملا احمد الروزبياني،ط٢،منشورات مؤسسة موكرياني،مطبعة وزارة التربية ـ اربيل.٢٠٠١

٢٦- صديق الدملوجي،امارة بهدينان الكردية أو امارة العمادية، ط٢،مراجعة وتقديم: د.عبدالفتاح علي يحيى،اربيل ١٩٩٩.

٢٧- عباس العزاوي، العمادية في مختلف العصور، تحقيق: حمدي عبدالمجيد السلفي وعبدالكريم فندي، ط١، مطبعة وزارة الثقافة، هەولێر١٩٩٨.

٢٨- عزالدين ابن الاثير(توفي:٦٣٠هـ/١٢٣٣م)،الكامل في التأريخ، دار الفكر، بيروت ١٩٧٨،ج.٩

٢٩- كاوه فريق احمد شاوه لي ئاميدي، امارة بادينان ١٧٠٠-١٨٤٢/دراسة سياسية اجتماعية ثقافية،منشورات مؤسسة موكرياني/ اربيل،مطبعة خبات- دهوك ٢٠٠٠.

٣٠- محمد امين بن خيرالله الخطيب العمري، منهل الاولياء ومشرب الاصفياء من سادات الموصل الحدباء، ج١، تحقيق: سعيد الديوةجي،مطبعة الجمهورية، الموصل ١٩٦٧.

٣١- نظمي زاده مرتضى افندي،كلشن خلفا، ت: موسى كاظم نورس، مطبعة الاداب ـ النجف ١٩٧١.

٣٢- ياسين بن خيرالله الخطيب العمري ، زبدة الاثار الجلية في الحوادث الارضية ، انتخب زبدته: د.داود الجلبي، تحقيق: عماد عبدالسلام رؤوف،مطبعة الآداب، النجف ١٩٧٤.

٣٣- ـــــــــــــــ، غاية المرام في تاريخ محاسن بغداد دارالسلام،مطبعة دار البصري ،بغداد ١٩٦٨.

٣٤- ـــــــــــــــــــــــ،غرائب الاثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر،مطبعة ام الربيعين، الموصل ١٩٤٠.

٣٥- يعقوب سركيس،مباحث عراقية /في الجغرافية والتأريخ والآثار وخطط بغداد... الخ، ق٢، شركة التجارة والطباعة المحدودة، بغداد ١٩٤٨.

پێنــجەم: گۆڤــار:

٣٦- ميريلا غاليتي ، التراث الكردي في مؤلفات الايطاليين، ت: د.يوسف حيي، (گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق- دەستەی کورد، مج(٨) ١٩٨١.

٣٧- لويس ساكو (تعريب)، الموصل حسب رحلة بادجر ، مجلة (بين النهرين) ع(٩-١٠) س (٣) ١٩٧٥.

ملخص البحث

آميدي في كتب الرحلات ومصادر القرن التاسع عشر

ان قلعة آميدي(العمادية) قد ورد اسمها كثيراً في المصادر التأريخية ، وتناولها معظم الرحالة الاجانب الذين سافروا عبر المنطقة ، وذلك لعراقتها وبقائها عاصمةً لامارة بادينان طوال قرون عدة. رغم ان الهدف الدفاعي كان يمثل عاملاً فاعلاً في بناء تلك القلعة ، الا ان موقعها لايخلو من الاهمية الجغرافية – الاستراتيجية. وكان ذلك من الجوانب المهمة التي جلب انظار المؤرخين والرحالة ، فأعجبوا بمناعة قلعة آميدي وموقعها . ففي هذا الصدد يذكر احد الرحالة : (تتمكن هذه القلعة من خلال بضعة مدافع صغيرة الحجم من الصمود تجاه اية قوة آسيوية كبيرة). ولكن بعد سقوط امارة بادينان تراجعت اهمية هذه القلعة من الناحيتين السياسية والعسكرية. وفيما يتعلق بألناحية العمرانية فيمكن القول بأنه خلال عهد الامارة كانت آميدي تعد من المراكز الحضرية التي يمكن اطلاق صفة المدينة عليها في كردستان. ووفقاً لمعلومات المقيم البريطاني (ريج) نستنتج بانها كانت تضم في عام ١٨٢٠ حوالي (٧٠٠٠) نسمة. ولكن في اواخر القرن التاسع عشر لم تكن تحتو الا على (٥٠٠٠) شخص وفقاً لبعض المصادر العثمانية . وكانت لمدينة آميدي ومناطقها المجاورة اهمية اقتصادية ملحوظة ايضاً، اذ تشير المصادر العثمانية العائدة لنهاية القرن التاسع عشر الى غنى المنطقة بانواع عدة من المعادن (كالنحاس والكبريت والحديد والرصاص والفحم الحجري) كما لاحظ الرحالة ان معظم اهالي المنطقة كانوا يمتلكون البساتين وكانوا يصدرون انواعاً من محاصيلهم الزراعية الى المناطق والبلدان المجاورة .

Abstract

Amedi in the historical sources and traveler books in 19th century

Amedi is one of the oldest citadel in Kurdistan, and it was for centuries capital of Badinan Emirate, for this reason its name mention in historical sources, and many foreign travelers interested in this citadel. Its clear that the building of Amedi was for the military purpose in the beginning, but also this citadel had a strategically and economical role. This fact was made many of travelers interested in this citadel and praised its defendable position. But after the fallen of Badinan emirate, this citadel lost its military and political role in Kurdistan.

In the other side Amedis population was large in 19th century, for this reason we can say Amedi was not a castle but it was a citadel. According to the (K.J.Rich) s information, we can concludes that more than (7000) people are leaved in Amedi in 1820. But after the fallen of the emirate this number are decline to (5000) according to Ottoman sources. In the economic side the historical sources improved that region of Amedi was very important. According to the Ottoman sources in the end of 19th century this region was rich with some kind of metals like (copper, iron, lead, sulphur, charcoal). Also we can see that most of Amedis people had a groves, and they are export some kind of fruits to the adjacent regions and countries.

(باسی شەشەم)

دەڤەری ماردین لەچەند کتێبێکی (یاسین عومەری) دا

دەڤەری ماردین لەچەند کتێبێکی (یاسین عومەری) دا*
توێژینەوەیەکی مێژوویی شرۆڤەکاری بەراووردکارییە

پێشـــەکی:

دەڤەری ماردین بەدرێژایی چوار سـەدەی حـوکمڕانی عوسمـانی چـەندین هـەوراز و نشێوی بەخۆوەبینی و بەپێی سەنگ و ڕۆڵی خۆی چەندین لاپەڕەی لەمێژوودا نەخشـاند. هەندێ لەو لاپەڕانەی مێژووی ماردین لەلایـەن مێژوونووسـە عیراقییـەکانی سـەردەمی عوسمـانی تۆمـارکراون. بەتایبـەتی یاسـین عومـەری (١٧٤٥- ١٨١٦)، کـە کتێبـە مێژووییەکانی لەم لایەنەوە دەوڵەمەند و پڕلـەزانیارین. بـەجۆریك دەتـوانین بڵـێین ئـەم کتێبانە بەسەرچاوەی ڕەسەن و بەبایەخ دادەنرێن بۆ مێژووی دەڤـەری مـاردین. چـونکە لەلایەك ئەم مێژوونووسە هاوچـەرخی قۆنـاغێکی مێـژوویی ئـەم دەڤەرەیـە کـەپڕ بـوو لەڕووداو وگۆڕانکـاری. لەلایـەکی تـریش نیشـتەجێی موسـڵ بـوو کـە وەك ئاشـکرایە لەماردینەوە نزیکە.

لـەم توێژینەوەیـە هەوڵـدەدەین ئـەم زانیارییانـەی کەتایبـەتن بەمێـژووی مـاردین لەسـەردەمی عوسمانیـدا لەکتێبـەکانی عومەریـدا دەستنیشـان بکـەین، بەتایبـەتی لەکتێبەکانی: (الآثار الجلية في الحوادث الارضية) و (غرائـب الأثـر في حـوادث ربـع القـرن الثالـث عشـر) و (غايـة المـرام في تـأريخ محاسـن بغـداد دارالسـلام)، کـە لـەم بارەیـەوە بەکەلکن. ئنجا ئەم زانیارییانە بەپێی پەیوەندییان بەلایەنەکانی ئاوەدانی و کـارگێڕی و سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایـەتی، دەخەینـەڕوو. بۆئـەوەی شـیکردنەوەیان بـۆ بکـەین.

---

* نووسەر بەم باسە بەشداری لەسیمپۆزیەمێکی نێودەولەتی کرد لەبارەی (میدیات)، کە لەڕۆژانی ٧-٢٠١١/١٠/٩ لەکوردستانی باکور (تورکیا) بەسترا. دواتریش وەکو توێژینەوەیەکی ئەکادیمی، بەپێی نووسراوی ژمارە ١٣٨ لەڕێکەوتی ٢٠١١/١١/٢١ لەگۆڤاری (ئەکادیمی) وەرگیرا بۆ بڵاوکردنەوە.

هەروەها بەراووردیان بکەین لەگەڵ زانیارییەکانی سەرچاوە مێژووییەکانی تر، بەتایبەتی سەرچاوە عیراقییەکانی هاوچەرخی عومەری وەك (دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء- رسول حاوي الكركوكلي) و(مطالع السعود بطيب اخبار الوالي داوود- عثمان بن سند البصري). هەندێ جاریش پەنا دەبەینەبەر گوزارشی گەشتیار و گەڕیدە بیانییەکانی وەك (ئۆلیڤیێ) و (ابي طالب خان) کە لەم ماوەیەدا سەردانی ناوچەکەیان کردووە. بێگومان سەیری هەندێ ژێدەری نوێش دەکەین بەتایبەتی (اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث- لونكريك). لەکۆتاییدا مەبەستمان ئەوەیە لەڕێگای ساغکردنەوەی ئەم زانیارییانەوە بارودۆخی ئەو سەردەمەی ماردین وێنا بکەینەوە، ئەویش لەگۆشەنیگای مێژوونووسێکی عیراق موسڵییەوە.

دەروازە: سەرنجێکی گشتی لەبارەی دەڤەری ماردین:

شاری ماردین کە دەکەوێتە (٩٠) کیلۆمەتری باشوری ڕۆژهەڵاتی دیاربەکر، لەدامێنی باشوری چیای قەرەداغ (یان: قەرەجەداغ)دا هەڵکەوتووە. بەشی هەرە زۆری شارەکە لەسەر تەپۆلکەیەکی گەورەدا بنیادنراوەو بەرەو باشور بەسەر دەشتێکی پان وبەریندا دەڕوانی. بەشەکەی تریشی لەخوار ئەم تەپۆلکە دایە. قەڵایەکی قایم و پتەو لای سەرەوەی شارەکە هەیە.[1] قایمی شاری ماردین وقەڵاکەی بووەتە جێگەی سەرنجی گەڕیدەو گەشتیارەکان و بەشێوەی جیاجیا باسی کراوە. گەڕیدەی عوسمانی (ئەولیا چەلەبی) لەناوەڕاستی سەدەی حەڤدەمدا زۆر بەم قەڵایەدا هەڵدەدا و دەڵێ: "ئەم قەڵایە ئەوەندە بەرزە کەدیواری بورجەکانی ژوور هەورەکان دەکەون بۆیە هەتا لای نیوەڕۆ کەهەورەکان نەڕەونەوە لەخوارەوەڕا لای ژوورووی نابیندرێ. من لەگەشتەکانی خۆمدا گەلێك قەڵای بەرزو گەورەو بەناوبانگم دیوە بەڵام هیچیان ناگەنە ئەم قەڵای ماردینە...بەئاشکرا دەتوانم بڵێم گرتنی ئەم قەڵایە لەتوانینی بەشەردا نیە مەگەر دانیشتوانی لەتاوی برسێتی خۆیان بەدەستەوە بدەن".[2] هەروەها گەڕیدەی هیندی

---

(١) شمس الدين سامي، قاموس الاعلام ، مج٦، مهران مطبعه سي، استانبول ١٣١٦رومي (١٨٩٨م)، ص٤٠٩٢.

(٢) کورد لەمێژووی دراوسێکانیدا(یان ـ سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی) و: ناکام، بەغدا ١٩٨٨، ل٧٣.

بەرەچەڵەك فارسی (ئەبو تالیب خان)یش لەساڵی ١٨٠٢دا دەنووسێ: "ماردین لەقەدپاڵی شاخێکی رك هەڵکەوتووە، و شورەیەکی تۆکمەو پتەو دەوری داوە. لەترۆپکی بەرزاییەکە قەڵایەکی قایم هەیە...، لەبەرئەوەی بۆ گەیشتن پێی پێویست بەسەرکەوتنی تاشەبەردو برینی رێگەی تەسك ودژوار دەکا، بۆیە بەسەختترین قەڵا قایمەکانی ئەم بەشەی زەوی دادەنرێ".[1]

راستی ئەم گوتەیەی سەرەوە لەرووداوە مێژووییەکاندا دەبینین، ئەوەتا لەسەروبەندی ململانێی عوسمانی- سەفەوی، عوسمانیەکان دوای سەرکەوتنیان لەشەری چالدێرانی ساڵی ١٥١٤ هەوڵیاندا هەژموونی خۆیان بەسەر رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ و ناوچە کوردیەکاندا بسەپێنن.[2] لەم چوارچێوەیەدا هێزە سەربازیەکانی عوسمانی لەگەڵ هێزەکانی میرە کوردەکان لەساڵی ١٥١٥دا توانییان بەشێوەیەکی ئاشتییانە بچنە نێو شاری ماردینەوە. بەڵام هێزێکی سەفەوی لەنێو قەڵای ماردیندا خۆی قایمکرد و قەڵاکەی بەدەستەوە نەدا. خەسرەو پاشای فەرماندەی عوسمانی بۆ ماوەی ساڵێك ئابلوقەی ئەم قەڵایەی دا، بەڵام ئابلوقەدراوان بەردەوام بوون لەبەرگری. تاسولتان سەلیمی یەکەم (١٥١٢- ١٥٢٠) دوای داگیرکردنی شام لەساڵی ١٥١٦ لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی محەمەد بێقلی پاشا هەنارد و دوای شەرێکی خوێناوی ئنجا قەڵاکە کەوتە دەست عوسمانییەکان.[3]

ماردین کە ئەم هەڵکەوتە نایابەی هەیە، لەهەمان کاتیشدا لەرووی دانیشتوانەوە بارێکی تایبەتی هەیە. ئەوەتا شاری ماردین وهەروەها هەموو دەڤەرەکەش لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەمدا لەرووی ئایین و ئاینزاوە گروپی جۆراوجۆری دانیشتوانی لەخۆدەگرت. کەبریتی بوون لەموسڵمان وکریستیان وجولەکەو ئێزیدی. بەهەمان شێوە

---

(١) رحلة ابي طالب خان الى العراق واوربا، ت: مصطفى جواد، دار الوراق للنشر، ط١، بغداد ٢٠٠٧، ص٢٤٥.

(٢) لەبارەی ئەم رووداوانە بروانە: د. سعدي عثمان هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان (١٥١٤-١٨٥١)، مؤسسة موكرياني- اربيل، مطبعة خاني، دهوك ٢٠٠٨، ص٣٥-٥٨.

(٣) هامەر، دولت عثمانية تاريخي، مترجمي: محمد عطا، ج٤، استانبول ١٣٣٠ رومي، ص١٦١-١٦٢، ١٦٧.

نەتەوەی جیاوازیشی تێدا ئاکنجی بووە، بەتایبەتی کورد وتورك وعەرەب و چەرکەس وئەرمەنی وکلدانی وئاسوری وجولەکەو قەرەج.[(١)] دیارە لەسەدەکانی پێشتریش ئەم هەلومەرجە لەئارادابووە، چونکە لەناوەڕاستی سەدەی حەڤدەمدا ئەولیاچەلەبی سەبارەت بەدەسەلاتداری دەڤەرەکە دەڵێ: "پیاوی دڵنەرم و لەسەرخۆ بۆ ئێرە دەست نادا، چونکو لاییێکی کوردە پرچنەکانن [مەبەستی ئێزیدیەکانە] ولاییێکی دی کوردەکانی (شقاقی) و(ئاشدی) یە ودەشتەکانیشی خێڵی (کوچبوو)ی تورکمانی تێدایە، نەختێ لەولاتر هۆزی عەرەبی (تەی) کۆچەر هەن...".[(٢)] لەکۆتایی سەدەی هەژدەمیش (ئۆلیڤیێ) لەبارەی دانیشتوانی ماردین دەنووسێ: " نزیکەی سێ هەزار کورد وپێنج هەزار یان شەش هەزار عەرەب وتورکی تێدایە، لەگەڵ هەزارو پێنج سەد ئەرمەنی یەعقوبی. نزیکەی هەمان ژمارەش لەنەستوریەکان (کلدانەکان)...هەروەها لەماردین نزیکەی بیست مالباتی جولەکە هەیە، کەرمەلیەکانیش دێرێکیان لەوێدا هەیە".[(٣)] گەڕیدەو ڕۆژهەلاتناسانی تریش ئاماژە بەم تێکەلاوی ڕەگەزییەی دەڤەری ماردین دەکەن.[(٤)]

لەلایەکی تر ماردین بایەخێکی بەرچاوی هەبوو لەڕووی ئابورییەوە بەتایبەتی بەهۆی بەپیتی خاکەکەی وفرەیی بەروبوومە کشتوکاڵییەکانی. سەردەمانێك پیشەسازیشی لەئاستێکی باشدا بوو.[(٥)] هەروەها کەوتبووە سەر ڕێگایەکی بازرگانی سەرەکی کەڕۆژئاوای ئەنادۆڵ و وولاتی شامی بەکوردستان وعیراق گرێدەدا.[(٦)] زۆر

---

(١) شمس الدين سامي، م .س، مج٦، ص٤٠٩٢، ٤٠٩٣.

(٢) سیاحەتنامە، ل٧٢.

(٣) رحلة اوليفييه الى العراق١٧٩٤-١٧٩٦، ت: د.يوسف حبي، بغداد ١٩٨٨، ص٢٧.

(٤) بڕوانە: ابي طالب خان، م . س، ص٢٤٥-٢٤٦، ستيفن همسلي لونكريك،اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث،ت:جعفر الخياط، دار الرافدين للنشر، ط٥، بيروت ٢٠٠٤،ص٢٥٢.

(٥) اوليفييه، م . س، ص٢٨، شمس الدين سامي، م .س، مج٦، ص٤٠٩٣.

(٦) ستيفن لونكريك، م .س ، ص١٥-١٦، د.سعدي عثمان حسين، كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر/ دراسة في علاقتها الادارية والسياسية والاقتصادية مع ايالتي بغداد والموصل، مطبعة سيما، السليمانية ٢٠٠٦، ص٣٥٨.

لەکاروانە بازرگانییەکان وگەڕیدەو گەشتیارەکان بەڕێگای دیاربەکر- ماردین- موسڵەوە دەهاتنە کوردستانی باشور وشارەکانی عیراق.[1]

ماردین دوای ئەوەی بوو بە بەشێك لەئیمبراتۆریای عوسمانی –وەکو پێشتر باسمانکرد- دەسەڵاتی عوسمانی تێدا دامەزرا. ئەولیاچەلەبی دەڵێ سوڵتان سلێمانی قانونی (١٥٢٠-١٥٦٦) لەهەڵمەتەکەی ساڵی ١٥٣٤ بەرەو بەغدا، ماردینی کردە (سەنجەق)[2] وبارەگای بەگ.[3] بەپێی دەستنووسێکی مێژووییش ماردین لەسەرەتای حوکمڕانی عوسمانیدا سەربە ویلایەتی[4] دیاربەکر بوو، بەڵام لەکاتێکی نادیار خراوەتەسەر بەغدا. ئنجا دووبارە لەساڵی ١٦٤٨ بەدیاربەکر گرێدراوەتەوە.[5] بەڵام کەسەیری هەندێ لیستی سەنجەقەکانی ئیالەتی دیاربەکر دەکەین لەم ماوەیەدا، ناوی ماردین نابینین ولەجیاتی ئەو سەنجەقی نسێبین هەیە کە لەنزیك ماردینە.[6] کەواتە نسێبین مەڵبەندی سەنجەق بوو، لەوانەیە ماردینیش سەربەم سەنجەقە بووبێ لەم ماوەیەدا. یان ماردین لەڕووی کارگێڕییەوە هەلومەرجێکی تایبەتی هەبووە. ئەمەش

---

(١) بڕوانە: اولیفییە، م . س، ص٣٠-٤٢، جعفر الخیاط، مشاهدات جون أشر في العراق، فصل ضمن کتاب (رحالة اوربیون في العراق)، دار الوراق للنشر، لندن ٢٠٠٧، ص١٢٤.

(٢) سەنجەق: واتە لیوا ، لەدەولەتی عوسمانی هەر ئیالەتێك دابەش دەبوو بۆ چەند سەنجەقێك، کە سەنجەق بەگ بەڕێوەی دەبرد.

(٣) سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی، ل٧٢.

(٤) ویلایەت: گەورەترین یەکەی کارگێڕی بوو لەدەولەتی عوسمانیدا، بەرلەساڵی ١٥٩١ ودوای ساڵی ١٨٦٤ بەکاردەهات. لەماوەی نێوان ئەم دووساڵەش زاراوەی ئیالەت بەکاردەهێنرا. ئێمەش لەبەکارهێنانی ئەم دوو زاراوەیە لەتوێژینەوەکەدا ڕەچاوی ئەمەمان کردووە.

(٥) عبدالسلام الماردیني، تأریخ ماردین (مخطوط)، ورقة ١٣٨-١٣٩. نقلاً عن:
عبدالعزیز سلیمان نوار، داود باشا والي بغداد، دار الکاتب العربي للطباعة والنشر، القاهرة ١٩٦٨،ص١٥٢.

(٦) بڕوانە: ئەولیاچەلەبی، س .پ، ل٣٦، هەروەها:
Ayni Ali Efendi (Defteri Hakani Emini-1018/1609): Osmanli Imparatorlugunda Eyalet Taksimati, Toprak Dagitmi ve Bunlarin Mali Gucleri, Bu gunkudile Ceviren:Hadiye Tuncer, Gursoy Basmevi- Ankara 1964,s.13-14.

لەڕاستی بەدوور نیە، چونکە دواتر هەر بایەخ و هەڵکەوتەی نایابی شارەکە وادەکا کە سەردارەکەی پلەی (وەیۆدە — voyvoda) ی هەبێ وتەنانەت لەکۆتاییەکانی سەدەی هەژدەمدا دەبینین دەسەڵاتی بەسەر ناوچەکانی دەوروبەری (لەنێویاندا: نسێبین و ناوچەی کوردە ئێزیدیەکانیش) ڕادەگا.[١] (وەیۆدە) دەسەڵاتدارێکە پلەکەی لەموتەسەللیم[٢] بەرزترەو لەپاشای پلە دوو نزمترە، بەزۆری حوکمڕانی هەرێمێکی بچووك یان شارێکی دەکرد کەبەشێك نەبوو لەهیچ ویلایەتێکدا، هەندێ جار ڕاستەوخۆ سەربە پایتەخت بوو. (وەیۆدە) هەموو جیاوکەکانی پاشای پلە دووی هەبوو بەڵام لەڕووی جۆرەوە لەو کەمتر بوو.[٣] (لۆنکریك) وەیۆدە بە"حکومەتێکی سەربەخۆ" دادەنێ.[٤] دیارە مەبەستی ئەوەیە کە سەربەهیچ ویلایەتێك نەبوو.(ئۆلیڤیێ)ش ئاماژەیەکی لەم جۆرە دەدا کاتێ دەڵێ "ئەم شارە پێشتر سەردارێکی هەبوو کەسوڵتان ساڵانە دایدەنا، بەڵام ئەمڕۆ [واتە ساڵی ١٧٩٤] سەربە پاشای بەغدایەو ئەو موتەسەللیمی بۆ دادەنێ".[٥]

سەرەتای ئەم پاشکۆیەتییەی ماردین بۆ بەغدا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی حەسەن پاشای والی بەغدا (١٧٠٤- ١٧٢٣). ئەم والییە کە لەهەوڵی فراوانکردنی دەسەڵاتی دابوو، بەبایەخەوە سەیری ماردینی دەکرد. بەو پێیەی وێستگەیەکی گرنگە لەسەر ڕێگای هاتوچۆی نێوان بەغدا و ئەستانبۆڵ. هەروەها دەکرێت ببێتە بنکەیەك بۆ لێدان وکۆنترۆڵکردنی کوردە

---

(١) اولیفییە، م . س، ص٣١، عبدالعزیز سلیمان نوار، م . س، ص١٥١. شایانی باسە لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەمدا ماردین یەکێك بوو لەم سێ سەنجەقەی کەویلایەتی دیاربەکریان پێکدەهێنا و ئەم سەنجەقە پێنج قەزای هەبوو کەبریتی بوون لە:ماردین، نسێبین، جەزیرە، میدیات، عەونییە. شمس الدین سامی، م .س، مج٦، ص٤٠٩٣.

(٢) موتەسەللیم: ئەو کەسەیە کەجێگەی والی دەگرێتەوە لەکاتی ئامادەنەبوونی، هەروەها بەسەرداری شارە سەرەکیەکانیش دەگوترا کە ڕاستەوخۆ سەربەویلایەت بوون، لەبەرئەوەی دەسەڵاتیان لەخودی والی وەردەگرت. بۆ نمونە سەرداری بەسرا پێی دەگوترا (موتەسەللیم) کاتێ سەربە ئیالەتی بەغدا بوو.

(٣) عبدالعزیز سلیمان نوار، م . س، ص١٥١.

(٤) اربعة قرون...، ص١٥٨.

(٥) رحلة اولیفییە...، ص٢٧.

ئێزیدییە هەمیشە یاخییەکانی دەڤەری شنگار.[1] لەئەنجامدا توانی ماردین بخاتەژێر هەژمونی ئیالەتەکەی.[2] هەروەها لەسەردەمی ئەحمەد پاشای کوڕی حەسەن پاشا دا (١٧٢٣- ١٧٤٧) ماردین هەر سەربە بەغدا بوو.[3] بۆیە وەیۆدەی ماردین لەساڵی ١٧٣١ لەسەروبەندی شالاّوی دەولەتی عوسمانی بۆ ئێران، لەژێر فەرمانی والی بەغدا دابوو.[4]

دیارە ئەم پەرەسەندنەی دەسەلاّتی بەغدا لەلایەك پەیوەندی بەتواناو کەسایەتی حەسەن پاشاو ئەحمەد پاشاوە هەبوو، لەلایەکی تریش گەرموگوڕبوونی ململانێی عوسمانی- ئێرانی لەم ماوەیەدا وای پێویست کردبوو بەرەیەکی بەهێز لەسنووری ڕۆژهەلاّتی دەولەتدا پێکبهێنرێ. بۆیە دەسەلاّتدارانی دەولەت دوای مردنی ئەحمەد پاشا لەساڵی ١٧٤٧دا ماردین لەئیالەتی بەغدا دادەبڕن وخۆیان سەرداری بۆ دادەنێن.[5] بەلاّم بەلاّم لەسەردەمانی والیەکانی دواتری بەغدا بەتایبەتی سلێمان پاشای گەورە (١٧٨٠- ١٨٠٢) دووبارە دەبێتەوە پاشکۆی بەغدا لەڕووی کارگێڕییەوە.[6] تا لەساڵی ١٨٣٥ بەیەکجاری لێی دادەبڕێ.[7] دیارە پاشکۆیەتی ماردین بۆ بەغدا لەجیاتی دیاربەکر زۆر جێگەی سەرسوڕمان بووە بۆ هەندێ گەڕیدەی بیانی، لەبەرئەوەی دووری نێوان بەغداو ماردین زۆر زیاترە بەبەراوورد لەگەڵ ماردین ودیاربەکر.[8] لەکاتێکدا دیاربەکریش ناوەندی ئیالەتێکی گرنگی عوسمانی بوو بایەخیشی لەبەغدا کەمتر نەبوو.

---

(١) عبدالعزيز سليمان نوار، م . س، ص١٥٢، سعدي عثمان ، كوردستان الجنوبية...، ص١١٠-١١١.

(٢) جبرائيل حنوش اصفر، منتجع المرتاد في تاريخ بغداد/ او مختصر المستفاد في تأريخ بغداد، (مخطوط) دار صدام للمخطوطات، برقم ١١٠٤، ص١٢٨-١٢٩، ستيفن لونكريك، م .س ، ص١٥٨.

(٣) ريجارد كوك، بغداد مدينة السلام، ت: فؤاد جميل والدكتور مصطفى جواد، ط١، بغداد ١٩٦٧، ج٢، ص٦٩، سعدي عثمان ، كوردستان الجنوبية...، ص١١١.

(٤) ستيفن لونكريك، م .س ، ص١٦٩.

(٥) م .ن ، ص١٩٧.

(٦) سليمان فائق بك، تاريخ المماليك "الكوله مند " في بغداد، ت: محمد نجيب ارمنازي، مطبعة المعارف، بغداد ١٩٦١، ص٨٦، سعدي عثمان، كوردستان الجنوبية...، ص١١٢.

(٧) ستيفن لونكريك، م .س ، ص٢٤٢.

(٨) اوليفييه، م .س، ص٢٧.

یاسین عومەری و نووسینەکانی:

لەماوەی ساڵانی ١٧٢٦-١٨٣٤دا بنەماڵەی جەلیلییەکان دەسەڵاتی موسڵیان قۆرخ کردبوو، بەجۆرێك کە لەکاتی وەرگرتنی پۆستی والی موسڵ و بەبێ ئەویش هەر خۆیان حوکمڕانی ڕاستەقینەی شارەکە بوون.[١] لەژێر سایەی ئەم بنەماڵەیەدا باری ڕۆشنبیری وزانست لەموسڵ برەوی پێدرا وبەهاندان وبەخششی جەلیلییەکان چەندین زانا وئەدیب ومێژوونووس دەرکەوتن ودەیان کتێب لەبوارە جۆربەجۆرەکانی زانستی ئەو سەردەمە نووسران و وەرگێڕدران.[٢]

لەم هەلومەرجەدا عومەریەکان وەك بنەماڵەیەکی زانا وئەدەبدۆست لەشارەکەدا بەدیارکەوتن و لەنێو ئەم بنەماڵەیەشدا یاسین کوڕی خەیروڵلای خەتیبی عومەری لەهەموویان زیاتر ناوبانگی پەیداکرد. بەوپێیەی یەکێك بوو لەنووسەرە هەرەبەرهەمدارەکانی سەردەمی خۆی.[٣] یاسین عومەری لەکۆتایی تەموزی ١٧٤٥ لەموسڵ لەدایکبووە. هەر لەوێ دەستی بەخوێندن کردووەو لەکۆتاییدا لەسەر دەستی زانای بەناوبانگی ئەو سەردەمەی شارەکەی (عەبدولقادر ئەربیلی) زانستی فیقهی خوێندووەو لەتەمەنی ٤٦ ساڵیدا ئیجازەی زانستی وەرگرتووە.یاسین خاوەن ڕۆشنبیرییەکی فراوان بووە ئەگەرچی بیرکردنەوەی زۆر قووڵ نەبووە. لە زۆربەی ماوەی تەمەنیدا بژێوی ژیانی لەنووسین ودانان پەیداکردووە. لەڕێگای ئەوەی کە کتێب و نووسینەکانی دەکردە دیاری بۆ دەسەڵاتدار وپیاوە دیارەکانی موسڵ تا لەبەرامبەردا پاداشت وەرگرێ.بەمەش توانیویەتی زۆربەی کاتی بۆ زانست ونووسین تەرخان بکا. ناوبراو وەك زانا و نووسەرانی سەردەمی خۆی تەنیا لەیەك بواردا نووسین ودانانی نەبووە،

---

(١) سەبارەت بەڕەچەڵەکی جەلیلییەکان و ماوەی حوکمڕانییان لەموسڵ بڕوانە: عماد عبدالسلام رؤوف، الموصل فی العهد العیمانی/ فتره الحکم المحلی ١١٣٩-١٢٤٩هـ/ ١٧٢٦-١٨٣٤م، النجف ١٩٧٥.

(٢) سهيل قاشا، الموصل في العهد الجليلي ١١٣٩-١٢٥٠هـ/ ١٧٢٦-١٨٣٤، التنوير للطباعة والنشر، ط١، ط١، بيروت ٢٠١٠، ص٣٠٢-٣٠٣.

(3) Percy Kemp, Mosuli Sketches of Ottoman history, Middle Eastern Studies, vol.17, no.3, (jul.1981) , p310.

بەڵکو لەپاڵ مێژوونووسین، لەبوارەکانی ئەدەب وشیعرو ئایین و باوەڕ و تەسەوف و تەنانەت پزیشکش بەرهەمی هەبووە.[1]

سەرەڕای ئەوەش یاسین عومەری زیاتر وەك مێژوونووس دەرکەوتووەو ناوبانگی پەیداکردووە. چونکە لەم بوارەدا نزیکەی حەڤدە کتێبی هەیە، کەبۆ چەندین شێوازی مێژوونووسی پۆلین دەکرێن: لەنێویاندا کتێبی بیۆگرافی (تراجم) هەیە، وەك:(السيف المهند في مناقب من سمي احمد) و (الروضة الفيحاء في تواريخ النساء). هەروەها لەبارەی مێژووی بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانیشی نووسیوە، وەك: (عنوان الاعيان في ذكر تواريخ ملوك الزمان). هەندێکیشیان مێژووی هەواڵێن (التأريخ الاخباري) بەتایبەتی (غرائب الأثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر). ژمارەیەك لەکتێبەکانیشی لەشێوەی کرۆنۆلۆژیان واتە تۆماری ڕووداوگەلی ساڵەکانن، وەك: (الدرّ المكنون في المآثر الماضية من القرون) و (الآثار الجلية في الحوادث الارضية). هەروەها لەنووسینی مێژووی ناوچەییش بەرهەمی هەیە، وەك: (غاية المرام في تاريخ محاسن بغداد دار السلام) و(منية الادباء في تأريخ الموصل الحدباء).[2]

لەلایەکی تر ئەوەی یاسین عومەری لەمێژوونووسانی سەردەمی خۆی (بەتایبەتی عیراقییەکان) جیادەکاتەوە ئەوەیە کە ئەو تەنیا مێژووی ئەیالەتێك یان دەسەڵاتدارێکی نەنووسیوە، بەڵکو ئەو هەوڵیداوە مێژووی هەموو ناوچەو وولاتانی دەوروبەر تۆمار بکا. هەروەها کتێبەکانی تەنیا بایەخ بەشەڕ وڕووداوە سیاسییەکان نادەن، بەڵکو ئەو زانیاری لەبارەی ڕەوشی ئابوری و کۆمەڵایەتی وتەندروستی و زانستی ولایەنی تر دەخاتەڕوو.[3] سەرچاوەی زانیارییەکانی عومەری بۆ ڕووداوەکانی پێش سەردەمی خۆی بریتیە لەکتێبەکانی مێژوونووسانی پێشوو. بەڵام بۆ ڕووداوەکانی سەردەمی خۆی زیاتر

(١) بيرسي كيمب، الموصل والمؤرخون الموصليون في العهد الجليلي/١٧٢٦- ١٨٣٤، ت: محب احمد الجليلي و غانم العكيلي، مركز دراسات الموصل، جامعة الموصل ٢٠٠٧، ص١٥٢-١٥٣، لەبارەی ناوی هەندێ لە کتێبەکانی بڕوانە هەمان سەرچاوەو لاپەڕە.

(٢) م . ن، ص١٥٣-١٥٧.

(٣) بۆ نمونە بڕوانە: ياسين بن خيرالله الخطيب العمري، غرائب الاثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر،مطبعة ام الربيعين، الموصل ١٩٤٠ ،ص١٩، ٢١، ٢٣، ٢٧، ٤٨، ١٠٢.

پشتی به بینینـەکانی خـۆی وگێڕانـەوەی هاوچـەرخەکانی بەسـتووە. هەرچـەندە خـۆی لەموسڵ وناوچەکانی دەوروبـەری زیـاتری نـەبینیوە، بـەڵام سـۆراخی ناوچـەکانی تـری لەبازرگان و ڕێبوار و کاروانچییەکان دەستکەوتووە. بێگومان سەیری بەرهـەمی هەنـدێ لەمێژوونووسەکانی هاوچەرخی خۆشی کردووە.[1]

بەڵام ئەوەی وەك خاڵێکی نێگەتیڤ لەسەر عومەری تۆمار دەکرێ ئەوەیـە کـە ئـەو وەك "مێژوونووسی دەربار" وابوو.[2] بۆیە بێ لایەنانە ڕووداو وپێشهاتەکانی نەنووسیوە. ئەو لەبەرئەوەی لەژێرسایەی جەلیلییەکان دەژیا وسـوودی لەبەخشـش وچـاودێری ئـەوان دەبینی، هەوڵیدەدا خۆی لەوان ڕەپێش بکا وبەدڵی ئەوان بنووسێ. ئەمەش هەندێ جـار وای لێدەکرد کە لەڕاستی دووربکەوێتەوەو بەخراپ لەسەر دوژمن ونەیارانی جەلیلییەکان بنووسێ، جاچ کەسایەتی بن یـان گـروپ وقـەوارەی سیاسـی و نەتـەوەیی. وەك ئـەوەی زۆرجار لەبەرخاتری ئەوان هێـرش دەکاتەسـەر میرەکـانی بادینـان و خـەڵکی بادینـان. هەربەوەش ناوەستێ و هەموو کورد بەخووی نەشـیاو وەسـف دەکـات و لـەنرخیان کـەم دەکاتەوە.[3] سەرەڕای ئەمەش کتێبەکانی عومەری بەسەرچاوەی زۆر بەنرخ دادەنرێن بۆ نووسینەوەی مێژووی عـیراق بەتایبـەتی و ناوچـەکانی دەوروبـەری بەگشـتی، ئەمـەش بەهۆی دەوڵەمەندی نووسینەکانی و ئەو ووردەکارییانەی کەتێیاندا هەن.

---

(١) یاسین العمري، غاية المرام في تاريخ محاسن بغداد دارالسلام،مطبعة دار البصري ،بغداد ١٩٦٨،ص٤-٦، یاسین بن خیرالله الخطیب العمری ، منية الادباء في تـأريخ الموصـل الحدباء، تحقيـق ونشـر: سـعيد الـديوه جـي، مطبعة الهدف، الموصل ١٩٥٥،ص٥-٧.

(٢) بيرسي كيمب، م .س، ص١٥٢.

(٣) بۆنموونە بڕوانە: غايه المـرام، ص٩٧-٩٩، غرائـب الاثـر، ص٨١، ١٠٧-١٠٨، بـۆ زانیـاری زیـاتر لـەم بارەیەوە بڕوانە: صديق الدملوجي،امارة بهدينان الكردية أو امارة العمادية، ط٢،مراجعة وتقديم: د.عبدالفتاح علي يحيى،اربيـل ١٩٩٩، ص٢١-٢٧. جێگەی سەرنجە (سەدیق جەلیلی) دوای ئەوەی لەساڵی ١٩٤٠ کتـێبی (غرائـب الاثـر) ی بڵاوکردۆتـەوە، هەوڵیـداوە دانـەکانی کتێبەکـە بکێشـێتەوەو ئـەو لاپەڕانـە بـدڕێنێ کەهێرشکردنیان تێدایە بۆ سەر کورد، بەڵام زۆر سەرکەوتوو نەبووە لەم کارەیدا. بڕوانە: بيرسي كيمـب، م .س، ص١٥٧.

کتێبەکانی یاسین عومەری وەك سەرچاوە بۆ مێژووی دەڤەری ماردین:

ئەوەی لێرەدا لەنووسینەکانی عومەری پشتیان پێدەبەستین بریتین لە سێ کتێب، ئەم سێ کتێبە چاپکراون وبلاوکراونەتەوە، بەپێچەوانەی کتێبەکانی تری کەزۆربەیان دەستنووسن و لەئەرشیفی دوورەدەست پارێزراون و وابەئاسانی دەست ناکەون. هەر ئەم سێ کتێبەش زانیاری زیاتریان لەبارەی دەڤەری ماردین تێدایە و بۆ ئەم توێژینەوەیە گرنگن. ئەوانیش ئەمانەن:

١- غاية المرام في تاريخ محاسن بغداد دارالسلام: وەك لەناونیشانەکەی ڕادیارە، ئەم کتێبە بۆ مێژووی بەغدا تەرخانکراوە. بەلام کەسەیری ناوەڕۆکی دەکەین دەبینین تەنیا باسی بەغدا وناوچەکانی دەوروبەری لەخۆناگرێ، بەلکو زانیاری لەبارەی هەموو ئەو شارو ناوچانەش دەخاتەڕوو کە لەڕووی کارگێڕی و مێژووییەوە سەربە بەغدا بوون. دیارە ئەم شارەش لەو سەردەمە ناوەندی ئیالەتێکی گەورە بوو کە زۆربەی ناوچەکانی عیراقی ئێستا و هەندێ ناوچەی دەرەوەی عیراقیشی لەخۆدەگرت.[1] ئیتر عومەری ڕووداو وپێشهاتەکانی ئەم شار وناوچانە لەسەرەتای سەپاندنی دەسەلاتی عوسمانی بەسەر بەغدا (سالی١٥٣٤) تا سالی ١٢٢٠ك/ ١٨٠٥ز دەنووسێتەوە. هەروەها باسی ئاووهەواو باری ئاوەدانی وبەروبوومی ئابوری وزانا وئەدیب وناودارانیشیان دەکات.[2]

٢- الآثار الجلية في الحوادث الارضية: لەم کتێبەدا یاسین عومەری مێژووی عیراق و وولاتانی دەوروبەری بەتایبەتی ناوچەو هەرێمەکانی ئیمبراتۆریای عوسمانی وئێرانی لەسالی یەکەمی کۆچییەوە تاسالی دانانی کتێبەکە (١٧٩٤) سال بەسال نووسیوەتەوە. ناوبراو هەر تەنیا بایەخی بەلایەنی سیاسی و کردەسەربازییەکان نەداوە، بەلکو زۆربەی کارەساتە سروشتی و تەنگژە ئابورییەکانیشی تۆمارکردووە. وەك زەمین لەرزەو بلاوبوونەوەی پەتا وگرانی. بایەخی ئەم کتێبە لەوەدایە کە نووسەر خۆی شایەدحالی هەندێ لەم ڕووداوانەیە کەنووسیویەتی، بەتایبەتی ئەم کارەساتانەی دوایی.[3]

---

(١) لەبارەی سنووری دەسەلاتی ئیالەتی بەغدا بڕوانە: سعدي عثمان ، كوردستان الجنوبية...، ص١١٢-١١٣.

(٢) غاية المرام، ص٤.

(٣) ياسين بن خيرالله الخطيب العمري ، زبدة الاثار الجلية في الحوادث الارضية ، انتخب زبدتـه: د.داود الجلـبي، تحقيق: عماد عبدالسلام رؤوف،مطبعة الآداب، النجف ١٩٧٤، ص٧-١٠.

٣- غرائب الأثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر: ئەمەش لەسەر شێوەی کتێبەکەی پێشووەو بایەخی لەو کەمتر نیە. دیارە مەبەستیشی ئەوەبووە کەببێتە تەواوکەری ئەو. لەناونیشانی کتێبەکە ڕادیارە کەدەیەوێ ڕووداوەکانی ساڵانی ١٢٠٠- ١٢٢٥ك تۆماربکا، بەڵام سەرەتا وەکو زەمینەسازییەك کورتەی گرنگترین ئەو کارەساتە سروشتیانەی خستۆتەڕوو کە لەساڵی ٢٤٠ك (٨٥٤-٨٥٥ز) یەوە ڕوویانداوە. لەبەرئەوەی عومەری خۆی هاوچەرخی ڕووداوەکانی ئەم (٢٥) ساڵە بووە کەکتێبەکەی بۆ تەرخانکردووە، بۆیە ووردەکاری زۆرمان دەداتێ بەتایبەتی سەبارەت بەو ئاژاوەو نەهامەتی وکارەساتە سروشتییانەی کە لەموسڵ وناوچەکە بەگشتی ڕوویانداوە.(١)

بەسەیرکردن و ووردبوونەوە لەزانیارییەکانی ئەم کتێبانەی یاسین عومەری سەبارەت بەماردین وناوچەکانی دەوروبەری، دەتوانین لەم لایەنانەی خوارەوە چەند تێڕوانینێکمان سەبارەت بەمێژووی دەڤەری ماردین دەستکەوێ.

یەکەم: باری ئاوەدانی:

یاسین عومەری لەکتێبی (غاية المرام)دا کە باسی شارو ناوچەکانی سەر بەئیالەتی بەغدا دەکا ئاماژە بە (ماردین) یش دەکا و دەڵێ: "قەڵایەکی بەناوبانگە لەسەر شاخێك کەدەڕوانێتە شاری دنیسر وشاری دارا وشاری نسێبین، لەبەردەمیشیدا ئاوەدانییەکی گەورە هەیە کەبازاڕێك وکاروانسەراو قوتابخانە (مەدرەسە)ی زۆر لەخۆدەگرێ خانووەکانیان وەکو پلیکانە وایە خانوو لەسەر خانووە تادەگاتە قەڵاکە و دێهاتێکی زۆریشی هەیە".(٢)

ئەگەر دێری سەرەتای ئەم دەقە بەسەرپێیی بخوێنینەوە وادەزانین (عومەری) وەسفێکی ووردی ماردین دەکاو خۆی شارەکەی بینیوە. چونکە ئەولیاچەلەبیش لەناوەڕاستی سەدەی حەڤدەمدا دەڵێ: "لەبورجەکانی قەڵاوە هەتا مەودای چوار قۆناغ بەهەر چوار لای خۆیدا دەبیندرێ. لەم قەڵایەوە قەڵاکانی نەسێبین و شەنگار وچیای

(١) بڕوانە کتێبی: غرائب الاثر، صفحات متفرقة.

(٢) ص٨٦.

شەنگار ودەشتە پان و بەرینەکەی دیارە".[1] بەلاَم ئەگەر بەباشی لێی ووردبینەوە دەزانین کە (عومەری) ئەم وەسفەی لەجوگرافیناسانی سەدەکانی ڕابردوو وەرگرتووە و خۆی شوێنەکەی نەبینیوە. چونکە خۆی دەلێ کە ئەو لەموسلْ دوور نەکەوتۆتەوە.[2] هەروەها ئەو ناوی (شاری دارا) دێنێ و وادەزانێ هەرمابوو، لەکاتێکدا لەوسەردەمەدا تەنیا کەلاوە بووە، بەلاَم لەنزیکیدا گوندێکی ئاوەدان هەبوو.[3] خۆ ئەولیاچەلەبیش لەدەقەکەی پێشوودا دەلێ لەماردینەوە نسێبین وشنگار دیارن، بەلاَم ئاماژە بەهەردوو شاری دارا ودنیسر ناکات. ئەمەش لەبەرئەوەی نەمابوون.

سەبارەت بەبەشی دوایی وەسفەکەشی، دەکرێ لەو بازرگان و گەشتیارانەی وەرگرتبێ کە سەردانی ماردینیان کردووە. چونکە ئەمانە یەکێك بوون لەسەرچاوەکانی زانیارییەکانی، وەك پێشتر گوتمان. بەلاَم هەرچەندە ئەم وەسفەی عومەری بۆ شارەکە لەڕاستی نزیك بێ، ناکرێ ئەو ڕاستییە فەرامۆش بکەین کە خودی شاری ماردین لەو سەردەمەدا لەبارێکی باشدا نەبووە. ئەوەتا گەڕیدەی فەرەنسی (ئۆلیڤییێ) کەهاوچەرخی (عومەری) بوو، سەبارەت بەم لایەنە دەنووسێ: "بێگومان قەلاَو شورەکانی پێشتر لەبارێکی باشدا بوون، هەروەها دانیشتوانیشی پێشتر زۆر لەمڕۆ زۆرتر بوون. ماردین سەرەڕای فراوانی، زیاتر لەگوندێك دەچێ نەك لەشار".[4]

بێگومان ئەم ئاژاوەو شەڕانەی کە لەدەڤەرەکەدا ڕوویان دەداو هەروەها ئەو گرانی وپەتایانەی کەتێیدا بلاَودەبوونەوە کاریگەرییان هەبوو لەسەر باری ئاوەدانی شارو دەڤەرەکە، وەك دواتر بۆمان دەردەکەوێ.

(١) سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی، ل٧٣.

(٢) غاية المرام، ص٥.

(٣) شمس الدين سامي، م .س، مج٣،استانبول ١٣٠٦، ص٢٠٨١، هەروەها بڕوانە: ئەولیاچەلەبی، س . پ، ل٧٤.

(٤) رحلة اوليفييه، ص٢٧، هەروەها بڕوانە: عبدالعزيز سليمان نوار، م . س، ص١٥٢.

دووەم: لایەنی کارگێڕی:

پێشتر باسمانکرد کـە سـەرداری مـاردین نازنـاوی (وەیـۆدە)ی هـەبوو، کەپلەیـەکی کارگێڕی تایبەت بوو.هەروەها لەڕووی کارگێڕیشەوە لەزۆربەی ماوەکانی سەدەی هەژدەو نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدە ئەم سەرداره سەربە والی بەغـدا بـوو. ئـەم دوو ڕاسـتییە لەکتێبەکانی یاسین عومەریدا ڕەنگیان داوەتەوە. ئەوەتا لەچەند شـوێن نـاوی سـەرداری ماردین لەگەڵ نازناوی (وەیۆدە) دەهێنێ، بەڵام بەشـێوە عەرەبیەکـەی واتـە (ویوضـة). بێگومان ئەمەش سەرنجی ووردی عومەری دەسەلمێنێ لەبەکارهێنانی پلە کارگێڕییەکان. ئەمەش لەلایەك ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە کە لەو سەردەمانەش سـەردارەکانی مـاردین ئەم پلەو نازناوەیان هەرمابوو، لەلایەکی تریش بەم هۆیەوە ناوی هەندێ لەسـەردارەکانی مـاردین دەزانـین. بـۆ نمونـە لـەڕووداوەکانی سـاڵی ١٢٠٧ك (١٧٩٢/ ١٧٩٣ز) باسـی (وەیۆدەی ماردین عیسا ئاغـا) دەکـا.[1] هەنـدێ جـاریش نازناوەکـە لـەدوای ناوەکـە دادەنێ. وەك ئەوەی لەڕووداوەکانی ساڵی ١٢٠٥ك (١٧٩٠- ١٧٩١ز) نـاوی (ئیـبراهیم ئەفەندی وەیۆدە) دەهێنێ.[2] ئەگەر ئەمانەی ناومان هێنان (ئاغا) و (ئەفەندی) بن یەك لەدوای یەك، ئەوا هەندێکیشیان (بەگ) بوون، وەك (نەجم بـەگ) کـە لەسـاڵی ١٢٠٨ك (١٧٩٣- ١٧٩٤ز) کرایە وەیۆدەی ماردین.[3] بێگومان ئەمەش ئەوە پیشاندەدا کە ئەم سەردارانەی ماردین لەبنەڕەتدا لەئاست وپێگەی کارگێڕی و کۆمەڵایەتی جیـاواز بـوون. چونکە هەریەك لەم نازناوانە واتای تایبـەتی خۆیـان هـەبوو لـەم سـەردەمەدا.[4] نـابێ ئەوەش لەیادکەین کە دانانی سێ سـەردار لـەماردین لـەم ماوەیـە کەمـەدا —وەك لـەم ساڵانەی سەرەوەدا دیارە- بەڵگەی نائارامی ڕەوشی کارگێڕی دەڤەرەکەیە.

بەهەمان شـێوە وابەسـتەبوونی مـاردین بەئیالـەتی بەغـدا لـەڕووی کارگێڕییـەوە، لەکتێبەکانی عومەریدا بەڕوونی دیارەو لەدەم وساتی جیاجیادا ئاماژەی پێدەکرێ. هـەر

---

(١) غرائب الأثر، ص٣١.

(٢) غاية المرام، ص١٩١، زبدة لآثار، ص١٦٧.

(٣) غاية المرام، ص١٩١، غرائب الأثر، ص٣٣.

(٤) لـەم بارەیـەوە بڕوانـە: د.سـهيل صـابان، المعجـم الموسـوعي للمصـطلحات العثمانيـة التاريخيـة، مراجعة:د.عبدالرزاق محمد حسن بركات، مكتبة الملك فهد الوطنية، الرياض، ٢٠٠٠.

بۆ نمونه لەکتێبی (غایة المرام) دا کە شارو ناوچەکانی سەربە بەغدا دەژمێرێ و بەکورتی باسیان دەکا، ئاماژە بە (ماردین) یش دەکا. بەو پێیەی لەسەروبەندی دانـانی کتێبەکـە (ساڵی ١٨٠٥ز) ئەویش بەشێك بوو لەم ئیالەتە.[١] هەروەکو لەسەرچاوەی تـریش ئەمـە دووپات دەکرێتەوە.[٢]

هەژمونی کارگێڕی ئیالـەتی بەغـدا بەسـەر ماردینـدا، لەنووسـینەکانی عومەریـدا بەشێوازی جیاجیا ولەڕوداوی جۆربەجۆردا دەردەکەوێ: هەندێ جار لەهەوڵی والی بەغدا بۆ سەپاندنی سـەقامگیری لەدەڤـەری ماردینـدا خـۆی دەنـوێنێ. وەك ئـەوەی لەسـاڵی ١٢٢٥ك (١٨٠٩- ١٨١٠ز) دا هێزێکـی هـەنارد بـۆ لـەناوبردنی ئـاژاوەی هۆزەکـانی ماردین.[٣] بەڵام زۆر جاری تر ئەم هەژمون ودەسەڵاتەی والی بەغـدا لـەلابردن ودانـانی سەرداری ماردیندا بەرجەستە دەبوو. بەڵام ئـەم کردارانـە هۆکـار وشـێوازی جیاوازیـان هەبوو. هەندێ جار ئەم لابردن ودانانە لەچوارچێوەی جێگۆڕکێی دەسـەڵاتدارانی سـەربە ئیالەتەکە بوو.ئەوەتا سلێمان پاشای گـەورەی والـی بەغـدا لەسـاڵی ١٨٠١ز دا کـاتێ ویستی موتەسەللیمی بەسرا سزا بدا، بڕیاریـدا لەگـەڵ نـەجم بـەگی وەیـۆدەی مـاردین جێگۆڕکێیان پێبکا.[٤] لەشوێنێکی تردا عومەری سەرەتا باسی لێخسـتنی نـەجم بـەگ دەکا، ئنجا باسی گۆڕینـەوەی پۆسـتەکەی لەگـەڵ موتەسـەللیمی بەسـرا دەکـا. بـەڵام لەهەردوو باردا دیارە کە مەبەست سزادانی موتەسەللیمەکە بووە. چونکە تـەنیا دەسـت بەسەر سامانی ئەو داگیراوە.[٥]

لەبارێکی تردا دەبینین ئەحمەد ئاغای وەیۆدەی ماردین کەناسرابوو بە (ئـەبو دبسـی بەغـدادی) لەسـاڵی ١٢٢٣ك (١٨٠٧- ١٨٠٨ز) لەلایـەن والـی بەغـداوە لێـدەخرێ

---

(١) ص٨٦.

(٢) سليمان فائق بك، م . س، ص٣٧، ستيفن لونكريك، م . س، ص٢٧١.

(٣) غرائب الأثر، ص١٠٥.

(٤) غاية المرام، ص١٩٧.

(٥) بڕوانە: م . ن، ص١٩٧، غرائب الأثر، ص٥٧.

ولەشوێنی ئەو یەکێکی تر دادەنرێ، چونکە ناتوانێ کۆنترۆڵی ئەو ئاژاوەیە بکا کە لەماردین سەریهەڵدا.[1]

ئەمەش دەخرێتە چوارچێوەی بەرپرسیارییەتی والی بەغدا لەبەرقەرارکردنی ئاسایش لەدەڤەری ماردین، وەك دەڤەرێکی سەربە ئیالەتی بەغدا. هەر لەزانیارییەکانی عومەرییەوە دەزانین کەسەردارەکانی ماردینیش لەسزادان وبەندکردن لەلایەن والییەوە بەدوورنین. ڕووداوێکی لەم جۆرە لەساڵی ١٧٩١ لەسەروبەندی شاڵاوەکەی والی بەغدا بۆ سەرکوتکردنی بزووتنەوەی تەیمور پاشای مللی،[2] دەبینین. ئەویش خۆی لەڕووداوی لادانی ئیبراهیم ئەفەندی وەیۆدە دەبینێتەوە، کە عومەری هەرجارەی بەشێوەیەك باسی دەکا. لەکتێبی (غایة المرام) دا باس لەوە دەکا کەوالی بەغدا وەیۆدەی ناوبراوی دەستگیر کردووەو نزیکەی (٥٠) کیس[3] پارەی لێسەندووە، ئنجا لێیخستووە وعیسا ئاغای لەشوێنی ئەو داناوە.[4] بەڵام لەکتێبێکی تردا دەڵێ والی چۆتە ماردین وعیسا ئاغای کردۆتە سەرداری ئەوێ وئیبراهیم ئەفەندیشی دەستگیر کردووەو بەندکردووە بەهۆی هەندێ کار کە کردوویەتی.[5] واتە لێرە هۆکارەکەی ئاماژە پێدەکا بەڵام بەشێوەیەکی تەمومژاوی. لەشوێنێکی تریشدا لادان و بەندکردنەکەی باس دەکا بەڵام بڕە پارە دەست بەسەرداگیراوەکە دەبێتە (٢٥) هەزار قرش.[6] واتە هەمان بڕە پارە باس دەکا بەڵام بەشێوەیەکی تر، چونکە واباوبوو کە هەر کیسێك (٥٠٠) قرشی تێدابێ.[7] دیارە والی بەغدا هێشتا دەستی لەسەر ئەم وەیۆدەیە هەڵنەگرتووە، چونکە کاتێ دوو ساڵ دواتر دەچێتە موسڵ والی ناوبراو فەرمان بەوالی موسڵ دەکا کەدەستگیری بکا.

(١) غرائب الأثر، ص٨٠.

(٢) لەلاپەڕەکانی دواتر باسی ئەم بزووتنەوەیە دەکەین.

(٣) کیس: لەدەولەتی عوسمانیدا دراوی ئاقچە یان قرش بەزۆری بە کیس دەژمێردران، ناوەڕۆکی کیسێك لەسەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر و لەناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر دەگۆڕا.

(٤) ص١٩١.

(٥) زبدة الآثار، ص١٦٧.

(٦) غرائب الأثر، ص٢٤.

(٧) بڕوانە: کارستن نبیور، رحلة نیبور الى العراق في القرن١٨،ت:محمود حسین الامین، بغداد ١٩٦٥، ص١١٤.

ئەویش ئەم كارە دەكا بەڵام دواتر والی ڕازی دەكا كەئازاد بكرێ.[1] شایانی باسە هەندێ سەرچاوەی تری عیراقی هاوچەرخ كەباسی ئەم هەڵمەتەی والی بەغدا دەكەن بۆ ناوچەكە لەدژی تەیمور پاشای مللی، ئاماژە بەم كردەوانەی والی ناكەن لەهەمبەر سەرداری ناوبراوی ماردین.[2] بەڵام لۆنگریك دەڵێ وەیۆدەی ماردین گومانی لێكراوە بۆیە سزای دارایی دراوەو لێخراوە.[3] لەمەشدا بۆمان دەردەكەوێ كە عومەری بەتەنگ ئەوەبووە زانیارییەكان بەووردەكارییەوە تۆمار بكا نەك بەكورتی. لێرەش نزیكی موسڵ لەماردین لەڕووی جوگرافییەوە (بەبەراوورد لەگەڵ ناوچەكانی تری عیراق) یارمەتی داوە كە ئەو لەڕووداوەكان نزیكتر بێ و ووردەكاری زیاتری دەستكەوێ.

هەندێ جار ئەم فەرمانانەی والی بەغدا وا بەئاسانی بەسەر ماردیندا تێناپەڕێ ولەلایەن خەڵكی شارەكە بەرپەرچ دەدرێتەوە. بەمەش دەسەڵاتی كارگێڕی بەغدا بەسەر ئەم دەڤەرە دەكەوێتە ژێر پرسیارەوە. چونكە ئەم هەڵوێستەی خەڵكی ماردین ئەگەرچی بەشێكی پەیوەندی بەڕەفتاری خراپی سەردارەكەیانەوە هەبوو، بەڵام بەشێكی گرنگیشی لەدژی سەپاندنی سەردارەكانە لەلایەن والی بەغداوە. چونكە كاتێ خەڵكی ماردین لەساڵی ١٢٠٨ك (١٧٩٣- ١٧٩٤ز) بەیەك دەست لەهەمبەر زۆرداری عیسا ئاغای سەرداری شارەكەیان ڕاپەڕین وكوشتیان، دواتر سێ سەرداری تریان یەك لەدوای یەك ڕەتكردەوە كە والی بەغدا بۆ ماردین داینابوون. تەنانەت ڕێگەی هەندێكیان نەدا بچنە شارەكە وپۆستەكە وەربگرن. تا لەدوای سێ ساڵ ئنجا سەرداری چوارەم بەزەبری هێز خۆی بەسەریاندا سەپاند. عومەری ئەم ڕووداوانەی بەووردەكارییەوە تۆمار كردووەو بێلایەنانە نووسیویەتی، بەتایبەتی لەكتێبی (غرائب الێپر) دا.[4] لەكاتێكدا لەزۆربەی

---

(١) غرائب الأثر، ص٣٠.

(٢) رسول حاوي الكركوكلي، دوحة الوزراء في تأريخ وقائع بغداد الزوراء، ت: موسى كاظم نورس، مطبعة كرم، بيروت(د.ت)،ص١٩٤-١٩٥، عثمان بن سند الوائلي البصري،مطالع السعود بطيب اخبار الوالي داود/ تأريخ العراق من سنة ١١٨٨ الى سنة ١٢٤٢هـ(١٧٧٤-١٨٢٦م)، تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف وسهيلة عبدالمجيد القيسى، دار الحكمة للطباعة والنشر، الموصل ١٩٩١،ص٢٠٣-٢٠٤.

(٣) اربعة قرون، ص٢٥٣.

(٤) ص٣٣، ٣٩،٤١، هەروەها بڕوانە: غاية المرام، ص١٩١-١٩٣.

سەرچاوە عیراقیەکانی تری ئەم ماوە مێژوویيە، زانیاری ئەوتۆمان لەم بارەیەوە دەست ناکەوێ.[1]

هەر سەبارەت بەلایەنی کارگێڕی، لەزانیارییەکانی عومەری تێبینی ڕووداوێك دەکەین کەتیایدا یەکێك لەوەیۆدەکانی ماردین لەسالّی ١٢٠٧ك (١٧٩٢- ١٧٩٣ز) دا هەولّی ئەوە دەدا کەدەسەلاّتی لەدەرەوەی دەڤەرەکەی خۆی پیادە بکا، ئەویش عیسا ئاغایە (پێشتر ناومان برد) کەدەست دەخاتە نێو کاروباری ناوچەی شنگار وهێرش دەکاتە سەر کوردە ئێزیدییەکان، بەلاّم شکست دەخوا. جێگەی سەرنجە عومەی لەکتێبی (زبدة الآثار) دا ئاماژە بەوەدەکا کە لەم کردە سەربازیەدا کوردە مللیەکان بەشی سەرەکی هێزەکەی ماردینیان پێکدەهێنا. بەلاّم لەکتێبی (غرائب الأثر) دا ئەمە نابینین.[2] هەر چۆنێك بێ دیارە ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە لەم ماوەیەدا وەیۆدەی ماردین دەسەلاّتی بەسەر ئەم هۆزە گەورەیەشدا دەشکا. لەکاتێکدا ئەمانە هەمیشە بەهۆزێکی یاخیبوو لەقەلّەم دەدران.[3] لەسەرێکی ترەوە ئەمە بەلّگەیەکی ترە لەسەر ئەوەی کەمێژوونووسی ناوبراو ڕووداوەکان بەهەمان شێوە لەهەموو کتێبەکانی دووبارە ناکاتەوە. بەلّکو بەدرێژتر یان کورتتر و هەندێ جار جیاوازتر دەیانخاتەڕوو. ئەمەش پەیوەستە بەدەم وساتی نووسینی ڕووداوەکان وهەروەها ڕاددەی دلّنیابوون لەزانیارییەکان سەبارەت بەم ڕووداوانە.

سێیەم: ڕەوشی سیاسی:

هەرچەندە یاسین عومەری لەکتێبەکانی خۆیدا زانیاری هەمەلایەنەی سەبارەت بەزۆربەی ناوچەکان تۆمارکردووە، بەلاّم گومان لەوەدانیە کەزانیارییەکانی تایبەت بەلایەنی سیاسی لەهەموو لایەنەکانی تر زیاترن. ئەمە بۆ دەڤەری ماردینیش هەر ڕاستە، وەك لێرە بەدوا دەبینین:

---

(١) بۆ نموونە سەیری ئەم کتێبانەمان کرد (رسول الکرکوکلي، دوحة الوزراء / عثمان بن سند الوائلي، مطالع السعود/ سليمان فائق بك، تاريخ المماليك) بەلاّم ئەم زانیاریانەمان نەبینی.

(٢) بڕوانە: زبدة الآثار، ص١٧٢، غرائب الأثر، ص٣١.

(٣) لەم بارەیەوە بڕوانە: د. احمد عثمان أبوبكر، اكراد المللي وابراهيم باشا، بغداد ١٩٧٣.

لەڕووداوەکانی ساڵی ١١٨٨ك (١٧٧٣- ١٧٧٤ز) دا عومەری ئاماژە بەوە دەکا کەوالی بەغدا هەڵمەتێکی سەربازی ئامادەکرد لەدژی محەمەد پاشای میری بابان،[١] کە ملکەچی ئەیالەتی بەغدا نەدەبوو. والی لەگەڵ ئەم هەڵمەتە حاجی سلێمانی وەیۆدەی ماردینی هەنارد. کاتێ ئەم هێزانە بەرەو قەڵاچوالانی پێگەی میری بابان کشان، محەمەد پاشا بەرەو ئێران ڕایکرد. بەڵام دواتر بەیارمەتی سەربازییەوە لەئێران گەڕایەوەو هێزەکانی ئەیالەتی بەغدا لەشەڕێکدا ڕووبەڕووی بوونەوەو تێکیانشکاند.[٢] بەڵام لەڕاستیدا ئەم ڕووداوە هیچ پەیوەندی بەماردینەوە نیە وعومەری لێرەدا هەڵەی کردووە کە ئەم حاجی سلێمانەی بە وەیۆدەی ماردین داناوە. چونکە هەر خۆی دواتر لەکتێبێکی تردا هەڵەکە ڕاست دەکاتەوەو دەڵێ (حاجی سلێمان) کەتخودای[٣] والی بەغدایە.[٤] لەسەرچاوەی تریشدا دەبینین کەوالی ئەم هێزانەی لەگەڵ کەتخودای خۆی هەناردووە بۆ سەر محەمەد پاشای میری بابان. بەهیچ شێوەیەکیش ناوی ماردین و وەیۆدەکەی لەم ڕووداوە نایێت.[٥] لەهەندێ سەرچاوەی تردا هاتووە کە ئەم (حاجی سلێمان) ـە موتەسەللیمی بەسرا[٦] یان موتەسەللیمی پێشووی بەسرایە.[٧] بێگومان ئەمەش هیچ لەڕاستییەکە ناگۆڕێ.

ڕووداوێکی تر کە عومەری باسی دەکا وپەیوەندی بە دەڤەری ماردینەوە هەیە، بریتیە لە هەڵمەتە سەرکوتکارییەکەی سلێمان پاشای گەورەی والی بەغدا بۆ سەر هۆزی

---

(١) محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشای بابانە، لەبارەی بڕوانە: محمد امين زكي، مشاهير الكرد وكردستان، ج٢، الآثار الكاملة للمؤلف، اعداد: رفيق صالح، السليمانية ٢٠٠٥، ص٣٧٠-٣٧١.

(٢) زبدة الآثار، ص١٣٨. لەبارەی ئەم ڕووداوە بڕوانە: سعدي عثمان ، كوردستان الجنوبية...، ص٣١٧-٣١٨.

(٣) کەتخودا: جێگر و یاریدەدەری والی بوو لەویلایەتدا.

(٤) غاية المرام، ص١٨٥.

(٥) بڕوانە: ستيفن لونكريك، م . س، ص٢١٦.

(٦) حسين ناظم بيگ، تاريخ الامارة البابانية،ت: شكور مصطفى و محمد الملا عبدالكريم المدرس، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل ٢٠٠١، ص١٢٥.

(٧) رسول الكركوكلي، م . س، ص١٤٨.

مللی که لەژێر سەرکردایەتی تەیمور پاشای مللی دابوون. بەو پێیەی ئەم هۆزە لەدەوروبەری ماردین لەناوچەکانی تورعابدین (میدیات) و قەرەجەداغ دادەنیشتن.[١] ئەم هەڵمەتە کە لەڕووداوەکانی ساڵی ١٢٠٥ك (١٧٩٠-١٧٩١ز) یە لەکتێبی (غایە المرام) بەکورتی و لەهەردوو کتێبی (زبدة الآثار) و (غرائب الأثر) دا بەدرێژتر دەخرێتە ڕوو. عومەری ناوی سەرۆکی هۆزی مللی بە "تەمەر پاشای مللی"[٢] و "تەمەر پاشای میری مللی" دەهێنێ.[٣] ئەمەش لەبەرئەوەیە کە ناوی (تەیمور) لەنێو کوردانی ناوچەکە بە (تەمەر) بانگدەکرا. بەڵام لەسەرچاوە عیراقییەکانی تر بە (تەیمور) نووسراوە.[٤] سەبارەت بەهۆکارەکانی هەڵمەتەکەش بۆ سەر ئەم هۆزە، عومەری جارێك دەڵێ "دەستوەشاندنەکانی تەمەر پاشا زیاد ببوو".[٥] جارێکی تریش دەڵێ "هێز و دەسەڵاتی دەسەڵاتی مەزن ببوو".[٦] لەهەردوو باریشدا هەر ڕاستە چونکە ئەم هۆزە لەژێر سەرکردایەتی تەیمور پاشا، لەم ماوەیەدا هێز و توانای زیادی کردبوو بەجۆرێك ملکەچی والی و دەسەڵاتدارانی ناوچەکە نەدەبوون ومەترسیان لەسەر دەسەڵاتی دەولەت لەو دەڤەرانە دروستکردبوو.[٧]

عومەری باس لەوە دەکا کە ئەم هەڵمەتەی والی بەغدا لەسەر فەرمانی خودی سوڵتان سەلیمی سێیەم (١٧٨٩- ١٨٠٧) بووە.[٨] ئەمە لەسەرچاوەی تریشدا دووپات

---

(١) سعدي عثمان، كوردستان والامبراطورية...، ص١٤٦، هەروەها بڕوانە: ستيفن لونكريك، م . س، ص٢٥٢، عبدالعزيز سليمان نوار، م . س، ص١٥٢.

(٢) غاية المرام، ص١٩١، زبدة الآثار، ص١٦٤.

(٣) غرائب الأثر، ص٢٣.

(٤) رسول الكركوكلي، م . س، ص١٩٤، عثمان بن سند البصري، م . س، ص٢٠٣.

(٥) غاية المرام، ص١٩١.

(٦) غرائب الأثر، ص٢٣.

(٧) رسول الكركوكلي، م . س، ص١٩٤- ١٩٥، ستيفن لونكريك، م . س، ص٢٥٣، سعدي عثمان، كوردستان والامبراطورية...، ص١٤٧.

(٨) غرائب الأثر، ص٢٣.

دەكرێتەوە.[1] بەڵام عومەری ئەوەش زیاد دەكا كە لەهەمان كاتدا سوڵتان والی ئۆرفەی ڕاسپاردووە كەبەشداری لەم هەڵمەتەدا بكات.[2] بەڵام والی بەغدا هەر بەوە نەوەستاوەو هێزێكی زۆرتری لەمیر ودەسەڵاتداران وهۆزەكانی ژێر دەسەڵاتی كۆكردۆتەوە كەنزیكەی (٣٠) هەزار جەنگاوەر دەبوون. ئنجا بەرەو دەڤەری ماردین كەوتۆتەڕێ.[3] لەیەكێ لەكتێبەكانیدا عومەری ناوی ئەو میرو دەسەڵاتدارانەش دەهێنێ كە هاتونەتە پاڵ هەڵمەتەكە. ئەوانیش: عەبدولڕەحمان پاشا و ئیبراهیم پاشای بابان، فەتاح پاشای سەرداری زەهاو، سەرۆكی هۆزی مونتەفیك لەخوارووی عیراق، لەگەڵ والی موسڵ بوون.[4] ئەمە لەكاتێكدایە كەسەرچاوەكانی تر نەك هەر ئەم ناوانەمان نادەنێ، بەڵكو ژمارەی بەشداربووانی هەڵمەتەكەشمان بۆ ئاشكرا ناكەن. تەنیا باس لەزۆری ژمارەی ئەو هێزانە دەكەن كە والی بەغدا كۆیكردونەتەوە بۆ ئەم هەڵمەتە.[5] بەڵام لەجیاتی ئەوە هەندێ لەسەرچاوەكان باس لەوە دەكەن كەتەیمور پاشا (١٥) هەزار شەڕكەری هەبووە كەئامادەی بەرگری بوون.[6] هەرچۆنێك بێ ئەم زانیارییانە بەڵگەن لەسەر گەورەیی ئەو مەترسییەی كە مللیەكان بۆ دەولەتی عوسمانییان دروستكردبوو.

بەپێی زانیارییەكانی (عومەری) تەیمور پاشا توانای بەرەنگاریی هێزە هێرشبەرەكانی لەخۆڕانەدیتوە و ڕایكردووە. لەئەنجامدا ئەم هێزانەی هێرشیان هێنابوو بۆ دەڤەرەكە كەوتوونەتە وێزەی پاشماوەی هۆزی مللی ودەستیان لێنەپاراستوون. دوای شەڕو كوشتارێكی زۆر، تالانێكی گەورەیان لێكردوون. دوای ئەوە والی بەغدا چووە ماردین وكاروباری ئەم دەڤەرانەی ڕێكخستەوەو ئیبراهیم ئاغای برای تەیمور پاشای كردە سەرۆكی هۆزی مللی و هەندێ دەسەڵاتداری ناوچەكەشی سزادا ئنجا گەڕایەوە بەغدا.[7]

---

(١) عثمان بن سند البصري، م . س، ص٢٠٣، رسول الكركوكلي، م . س، ص١٩٤.

(٢) غرائب الأثر، ص٢٣-٢٤.

(٣) م . ن، ص٢٣-٢٤، غاية المرام، ص١٩١.

(٤) زبدة الآثار، ص١٦٤-١٦٥.

(٥) عثمان بن سند البصري، م . س، ص٢٠٣، رسول الكركوكلي، م . س، ص١٩٥.

(٦) رسول الكركوكلي، م . س، ص١٩٥، عباس العزاوي، تأريخ العراق بين احتلالين، مج٦، شركة التجارة والطباعة المحدودة، بغداد ١٩٥٤،ص١١٠.

بەغدا.[1] لێرەدا پێدەچێ عومەری مەبەستی بووبێ باسی ئەم ڕووداوە لەکورتی ببڕێنێتەوە.[2] یان هەر ئەوەندە زانیارییەی دەستکەوتووە. چونکە لەسەرچاوەیەکی تری نزیك لەڕووداوەکان بۆمان دەردەکەوێ کە تەیمور پاشا سەرەڕای خۆدزینەوەی هەندێ لەلایەنگرانی، دوای ئەوەی چەند جارێك لەنزیك ئۆرفە شەڕی لەگەڵ هێزەکانی دوژمنی کردووە، ئنجا لەکۆتاییدا ناچاری ڕاکردن و ڕەڤین بووە.[3] بەڵام لەسەرێکی ترەوە عومەری هەندێ ژمارەمان لەبارەی تاڵانەکان دەداتێ وباسی هەزاران مەڕومالاّت دەکا کەسەربازان لەهۆزی مللییان بردووە. بەڵام ئەم ژمارانە لەهەموو کتێبەکانی وەکو یەك نین. هەروەها دواتر زانیاری زۆر لەبارەی چارەنووسی تەیمور پاشا و جموجۆڵەکانی لەناوچەکە تۆمار دەکا.[4] کە بۆ توێژینەوەکەی ئێمە گرنگی ئەوتۆیان نیە.

بێگومان ئەم ڕووداوە زیانی گیانی ومادی زۆری بەدەڤەری ماردین و دانیشتووانەکەی گەیاندووە. سەرەڕای ئەمەش نەبووەتە هۆی گێڕانەوەی سەقامگیری بۆ دەڤەرەکە. بەڵکو بەپێچەوانە، دوای چەند ساڵێکی کەم لەم ڕووداوە ڕەوشی ئاسایش خراپتر تێکچووەو ئاژاوە شاری ماردینیشی گرتۆتەوە، بەجۆرێك دەسەڵاتدارانی ناوچەکەش وابەئاسانی ڕەوشەکەیان پێ هێمن ناکرێتەوە.لەئەنجامدا دەڤەرەکە کاولکاری ونەهامەتی زیاتر بەخۆوە دەبینی.[5] یاسین عومەریش کە لەموسڵ دادەنیشت نزیك بوو لەم ڕووداوانە، بۆیە جیا لەمێژوونووسە عیراقییەکانی تر زانیاری باشی دەستکەوتووەو ساڵ بەساڵ بەووردی لەکتێبەکانی تۆماری کردووە، وەك لێرە بەدوا دەبینین.

دیارە عیسا ئاغا، کە لەسەروبەندی شاڵاوەکەی سەر هۆزی مللی لەلایەن سلێمان پاشای گەورەی والی بەغداوە کرابووە وەیۆدەی ماردین، ڕۆڵی هەبوو لەبەرپابوونی ئەم بارگرژییە. چونکە لەلایەك لەسەردەمی ئەودا ڕەوشی ماردین تێکچوو، لەلایەکی تریش

---

(١) غرائب الأثر، ص٢٤، زبدة الآثار، ص١٦٦-١٦٧، غاية المرام، ص١٩١.

(٢) هەندێ سەرچاوەی تریش وا بەکورتی باسی ڕووداوەکە دەکەن، بڕوانە: عثمان بن سند البصري، م . س، ص٢٠٣، ستيفن لونكريك، م . س، ص٢٥٣.

(٣) بۆ درێژەی ئەم ڕووداوانە بڕوانە: رسول الكركوكلي، م . س، ص١٩٥.

(٤) بڕوانە: غرائب الأثر، ص٢٤، ٢٥، ٣٣-٣٤، زبدة الآثار، ص١٦٧-١٦٩، غاية المرام، ص١٩١، ١٩٢.

(٥) لەم بارەیەوە بڕوانە: عبدالعزيز سليمان نوار، م . س، ص١٥٢-١٥٣.

ئەو سیاسەتێکی خراپی لەناوچەکە پەیڕەودەکرد. یەکێك لەهەنگاوە چەوتەکانی (کە لەلاپەڕەکانی پێشوو باسمانکرد) ئەوەبوو لەساڵی ١٢٠٧ك (١٧٩٢-١٧٩٣ز) هەوڵیدا لاسایی والی موسڵ بکاتەوەو ئەویش لەسەر حیسابی کوردە ئێزیدییەکان دەستکەوت و تالآنی دەستکەوێ. بەڵام کاتێ هێرشی کردەسەر باکوری چیای شنگار، ئێزیدییەکان بەرەنگاری بوونەوەو چواردە کەسیان لەهێزەکانی کوشت و ناچاریان کرد بگەڕێتەوە بۆ ئەو شوێنەی لێی هاتووە.[1]

ئەم وەیۆدەیە سوودی لەهەڵەکانی خۆی وەرنەگرت، بۆیە لەساڵی دواتر تووشی کارەساتێکی گەورەتر بوو، ئەمجارەیان سەری خۆشی لەسەر دانا. عومەری لەڕووداوەکانی ساڵی ١٢٠٨ك (١٧٩٣-١٧٩٤ز) باسی ئەوەدەکا کە "ستەم و زۆرداری عیسا ئاغای وەیۆدەی ماردین و یوسف ئاغا مەهمەدی میری کورد[2] زیادی کرد بۆیە خەڵکی ماردین لەدژیان وەستان و هەردووکیان کوشت. ئنجا بۆ والی بەغدایان نووسی وسکالآیان لەدژی عیسا ئاغا کرد. ئەویش داواکەیانی قبوڵکرد و نەجم بەگی برای عیسا ئاغای کردە سەرداری ماردین. بەڵام دوای ماوەیەك شەڕیان لەگەڵ ئەویشدا کرد و لەماردین بەدەریان نا. دوای ئەوە میر ساری محەمەد ئاغای کردە سەرداریان".[3] عومەری ئەم ڕووداوە لەشوێنێکی تر بەکورتتر دەنووسێ.[4]

لۆنگریك ئەم ڕووداوە دەخاتە چوارچێوەی ململانێی گروپ و کەسایەتیەکانی شاری ماردین و دەڵێ هەر ئەم ئاژاوەیە وایکرد کە لەساڵی ١٧٩٦ سەرکردەی تفەنگداران (تفەنگچی باشی) لەشارەکە ڕابکات.[5] بەڵام دەکرێ گوتەکانی عومەری بەڕاستتر بزانین بزانین کاتێ بەئاشکرا دەڵێ ئەم ئاژاوەیە بەهۆی ستەم و زۆرداری دەسەڵاتدارانی ماردینەوە بەرپابووە، وەك لەدێرەکانی پێشوو ئاماژەمان پێدا. چونکە ئەو هاوچەرخی ئەم ڕووداوانەیەو لەڕووی جوگرافیشەوە لێیان نزیك بوو. لەوانەیە ئەو زانیارییەکانی

---

(١) زبدة الآثار، ص١٧٢، غرائب الأثر، ص٣١.

(٢) دیارە سەرۆك هۆزێکی کوردە، چونکە عومەری ووشەی (میر) بۆ سەرۆك هۆز بەکاردێنێ.

(٣) غرائب الأثر، ص٣٣.

(٤) غاية المرام، ص١٩١.

(٥) اربعة قرون، ص٢٥٣.

لەکەسانی نزیکتریش وەرگرتبێ، چونکە یەکێ لەسەرچاوەکانی زانیارییەکانی ئەو بازرگان وڕێبوارانە بوو کە هاموشۆی موسڵیان دەکرد. بێگومان هاموشۆکردنیش لەنێوان ماردین و موسڵ گەرموگوڕ بوو.

سەبارەت بەڕاکردنی تفەنگچی باشی ماردینیش، عومەری هەواڵی ووردمان دەداتێ کاتێ لەڕووداوەکانی ساڵی ١٢١٠ك (١٧٩٥-١٧٩٦ز) باسی ئەوە دەکا کە ئەم کەسایەتیە بەهۆی زۆرداری و ستەمکردنی لەخەڵك پەنای بردۆتەبەر ئیبراهیم ئاغای مللی. بەڵام وەیۆدەی ماردین (ساری محەمەد ئاغا) بەفێڵ بانگی کردۆتە (قۆچ حەسار)ی نزیك ماردین و لەوێ کوشتوویەتی وسەری بۆ بەغدا هەناردووە. دیارە وەیۆدەی ناوبراویش لەلایەن خەڵکی ماردینەوە نەویستراو بووە بۆیە کە گەڕاوەتەوە بارەگای خۆی، ئەویشیان دەرکردووە.[1] لۆنگریك دەڵێ دوای ئەمە یەکێ لەپاڵێوراوانی جەماوەری هەڵچوو لەشوێنی ئەو داندراوە.[2] بەڵام پێناچێ ئەمە تەواو ڕاست بێ، چونکە بەپێی گوتەی عومەری سەرەتا لەویش یاخیبوون، بەڵام دواتر لەگەڵیدا ڕێککەوتوون. کەچی دوای مانگێك بەرپرسان ئەم سەردارەیان لێخستووەو نەجم بەگیان لەجیاتی ئەو داناوە. بەمەش سەرلەنوێ نائارامی دەستیپێکردۆتەوە. چونکە ئەم سەردارە نوێیە هەرچەندە یارمەتی سەربازی لەموسڵ و هۆزی (تەی) عەرەبی لەلایەن والی بەغدا بۆ دابینکراوە، بەڵام نەیتوانی بەسەر بەرگریی خەڵکی ماردین زاڵبێ وبچێتە نێو شارەکە. دواتر هێزێکی بابانیش بەهانای نەجم بەگەوە هاتووە ئنجا لەساڵی دواتر دوای درێژەکێشانی ئابلوقەی سەر ماردین، خەڵکەکە بەناچاری دەروازەی شارەکەیان لەبەردەم سەرداری ناوبراو والاکردووە. ئەویش هێشتا وازی لە دڵڕەقی نەهێناوەو دوای چوونە نێو شارەکە، سێ کەسی لێیان کوتووەو هەڵواسیوە.[3] پێدەچێ ئەم دڵڕەقییەی نەجم بەگ بەرامبەر خەڵکی ماردین بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە عیسا ئاغای برای لەلایەن ئەوانەوە کوژرابوو.

---

(١) غرائب الأثر، ص٣٩، غاية المرام، ص١٩٣. لەم کتێبەی دووەمیان ڕووداوەکە بەکورتی باسکراوە.

(٢) اربعة قرون، ص٢٥٣.

(٣) غرائب الأثر، ص٣٩، ٤٠، ٤١. دیسان لەکتێبی (غاية المرام) دا ئەم ڕووداوانە بەکورتی باسکراون. بڕوانە: ص١٩٣.

ئەم ڕووداوەی پێشوو سیاسەتی چەوتی والی بەغدا لەهەمبەر ماردین پیشاندەداو ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە ئەویش ڕۆڵی هەبوو لە نائارامبوونی دەڤەرەکە. چونکە کاتێ خەڵکی شارەکە هیچ کێشەیەکیان لەگەڵ سەردارەکەیان (عەلی بەگ) نەبوو، ئەو ئەم سەردارەی لێخست و نەجم بەگی لەشوێنی دانا، کەپێشتر لەلایەن خەڵکی ماردین ڕەتکرابۆوە. کاتێکیش ئەمەی دوایی خەریکبوو بەهەر شێوازێك بێ پێگەی خۆی لەوێ بەهێز دەکرد، والی بڕیاریدا لەگەڵ موتەسەللیمی بەسرا جێگۆڕکێیان پێبکات، وەك پێشتر باسمانکرد. یاسین عومەری جیا لەمێژوونووسە عیراقییەکانی تر ئەم ڕووداوەی نووسیوە کە لەساڵی ١٢١٦ك (١٨٠١- ١٨٠٢ز) بووە. هەروەها ئەوەشی بۆ تۆمارکردووین کە ئەم بڕیارە مەترسی لای نەجم بەگ دروستکردووە بۆیە ئەم کەسەی کەئەم بڕیارەی لەبەغداوە بۆ هێناوە لەگەڵ سەرۆکی هۆزی تەی بەندکردووەو خۆشی بەماڵ ومنداڵیەوە بۆ لای یەکێ لەهۆزەکان ڕایکردووە. بەڵام دواتر پەنای بۆ والی موسڵ بردووەو بەتکای ئەو والی بەغدا لێی خۆشبووەو بانگی کردۆتە بەغدا. لەئەنجامدا عەبدوللا ئاغای موتەسەللیمی بەسرا کراوە بەسەرداری ماردین[1] و نەجم بەگیش بووە بە موتەسەللیمی بەسرا.[2]

لەڕووداوەکانی ساڵی ١٢٢٣ك (١٨٠٧- ١٨٠٨ز) عومەری بەدرێژی باسی ئەوە دەکا کە ماردین بەدەست هەندێ خەڵکی ئاژاوەچی شارەکەو هۆزەکانی دەوروبەر تووشی تاڵان و کاولکارییەکی یەکجار زۆر بووە. لەئەنجامدا وەیۆدەی ماردین لەلایەن سلێمان پاشای بچووکی والی بەغدا (١٨٠٨-١٨١٠) گۆڕدراوەو (٦٠) کەس لەئاژاوەچییان کوژراون ئنجا بارودۆخ هێمن بۆتەوە.[3] هەر ئەم والییەی بەغدا لەساڵی دواتر خۆی ئاژاوەیەکی زۆری لەم دەڤەرە ناوەتەوە.کاتێ بەبیانووی بەرقەرارکردنی ئاسایش هەڵمەتێکی سەربازی دەباتەسەر ناوچەکانی باکوری ئیالەتەکەی. عومەری بەووردی هەواڵی ئەم هەڵمەتەی نووسیوەو لەسەرەتادا دەڵێ: "سلێمان پاشای والی بەغدا بڕیاریدا بەرەو ماردین بچێ وفەرمانی بەهێزەکاندا لەپێش ئەودا بڕۆن بۆ ڕاستکردنەوەی ڕژێمی

---

(١) غرائب الأثر، ص٥٧.

(٢) غاية المرام، ص١٩٧.

(٣) غرائب الأثر، ص٧٩-٨٠.

ئەم وولاتە".[1] بەلاّم هەندێ سەرچاوەی تر ڕاشکاوانەتر دەڵـێن والـی بـۆ تـەمبێکردنی هۆزە عەرەبیەکانی (آل الظفیر و عنزة) و کوردە ئێزیدییەکان ئەم هەڵمەتەی بردووە.[2]

دەڤەری ماردین بووە پێگەی سەرەکی ئەم هەڵمەتەو والی هێزەکانی کۆیەو کـەرکوك وموسـڵ و هـەولێر ومەنـدەلی وزەهـاب وتکریـت وهـۆزە عەرەبیـەکانی لـەم دەڤـەرە کۆکردەوەو بەشێکی گرنگی پێکدادانەکانیش هەر لەوێ ڕوویاندا. لەئەنجامدا گوندەکانی ماردین تووشی تالاّنکردن بوون. سـلێمان پاشـا هـەر بـەوە نەوەسـتا و لەدرێـژەی ئـەم هەڵمەتەدا دەستدرێژی کردەسەر ناوچەکانی سەربە ئیالەتی دیاربەکریش. بۆیە سکالاّکان لەدژی زێدە بـوون و دواتـر لەسـاڵی ١٨١٠ لەپۆسـتەکەی خـرا. سـەبارەت بـەهۆکاری لێخسـتنەکەی، عومـەری ئامـاژە بـەکردەوەکانی والـی نـاوبراو دەکـا کـەبریتین لـە: "ستەمکاری وگەندەڵی وپەرتـەوازەکردنی خـەڵك لەدیاربـەکرو موسـڵ و مـاردین".[3] کەواتــە ئــەم دەســتدرێژییانەی کــە کراونەتــە ســەر دەڤــەری مــاردین یــەکێك بــووە لەهۆکارەکانی لێخرانی ئەم والییە. شایانی باسە هەندێ سەرچاوەی تریش ئامـاژە بـەوە دەکەن کە دەڤەری ماردین ناوەندی زۆربەی ڕووداوەکانی ئەم هەڵمەتە بووە.[4]

هەرچەندە زۆری نەبرد ئەم هەڵمەتەی والی بەغدا تەواو بـوو، بـەلاّم نەهامەتیـەکانی دەڤەری ماردین هەر کۆتایی نەهات. مەسەلەیەکی بەڵگەنەویستە کە توندوتیژی دەبێتە هۆی توندوتیژی زیاتر. چونکە ئەو خەڵکانەی کەسامان وهۆیەکانی بـەردەوامی ژیانیـان بەتالاّن دەچێ، ناچارن ئەوانیش بۆ پەیداکردنی بژێوی خۆیان خـەڵکی تـر تـالاّن بکـەن. لەئەنجامی ئەمەدا لەماوەی دوای هەڵمەتە سەربازیەکە دەبینین دەڤەری ماردین بەدەست شالاّوی تالاّنکاری ودەسـتدرێژی هۆزەکـان دەنـاڵێنێ. عومـەری لـەڕووداوەکانی سـاڵی ١٢٢٥ك (١٨١٠ز) ئەم بارودۆخەی دەڤەری ماردین وێنا دەکات وئاماژە بەکاردانـەوەی نادروستی والـی بەغـدا دەکـا لەهەمبەریـدا. چـونکە دەڵـێ والـی نـاوبراو (بەرلـەوەی لەپۆستەکەی بخرێ) هێزێکی لەگـەڵ دەروێـش ئاغـای کـوڕی حـاجی سـلێمانی وەیـۆدە

(١) م . ن ، ص٨٧.

(٢) عثمان بن سند البصري، م . س، ص٢٦٩-٢٧٠، رسول الكركوكلي، م . س، ص٢٤٥.

(٣) بۆ درێژەی ئەم ڕووداوانە بڕوانە: غرائب الأثر، ص٨٧-٨٩، ١٠٦.

(٤) عثمان بن سند البصري، م . س، ص٢٧٠، ستيفن لونكريك، م . س، ص٢٧١.

ناردووه بۆ دەڤەرەکە کە لەچەند هۆزێکی عەرەبی پێکهاتبوو. ئەم هۆزانە بوێری ئەوەیان نەبووە لەماردین نزیك ببنەوە بەڵام لەدەوروبەری نسێبین دەستیانکرد بەکۆکردنەوەی پارە وسامان لەهۆزەکانی ئەم ناوە.[١]

لەئەنجامی ئەم تاڵانی و ڕێگرییانە، ڕێگای نێوان ماردین و موسڵ کە شادەمارێکی بازرگانی بوو لەناوچەکە، بەتەواوی لەمەترسی دابوو. بەتایبەتی لەدەست کوردە ئێزیدییەکانی دەڤەری شنگار، کەچەندین باندی چەتەگەرییان لەم ڕێگایە بڵاوببۆوە.[٢] بۆیە بازرگان وگەشتیارەکان بەبێ کاروانێکی گەورە بەم ڕێگایەدا نەدەڕۆیشتن. بەم شێوەیەش هەر دەستیان لەسەر دڵیان بوو، چونکە ڕووداوی ڕووتکردنەوەیان لەم ڕێگایە بیستبوو.[٣] عومەریش نمونەیەکمان لەم بارەیەوە دەداتێ کاتێ لەڕووداوەکانی ساڵی ١٢٢٥ك (١٨١٠- ١٨١١ز) دەنووسێ: "کاروانێك لەشاری حەلەبەوە هات وکاتێ لەماردین نزیکبۆوە ڕێگرانی خەڵکی شنگار لێی پەیدابوون وکاروانەکەیان تاڵانکرد وخەڵکەکە بایی سەد هەزار قرش جگە لەحوشتر وئەسپ و وولاغی لەدەستدا".[٤] هەموو ئەم ڕووداوانە بەڵگەن لەسەر بێ توانایی بەرپرسانی دەڤەرەکە لەهەمبەر تێکچوونی ڕەوشی ئاسایش وبڵاوبوونەوەی نائارامی، کەڕەنگدانەوەی خراپی بەسەر سەرجەم بوارەکانی ژیانی دانیشتوان هەبوو.

چوارەم: بارودۆخی ئابوری وکۆمەڵایەتی:

بێجگە لەهەندێ کارەساتی ئابوری و تەندروستی، عومەری لەکتێبەکانی خۆی زانیاری تری ئەوتۆ نادا کە تایبەت بێ بەبارودۆخی ئابوری و کۆمەڵایەتی دەڤەری ماردین. بۆ نمونە ئەو باسی دابونەریت وهەروەها ژمارەو گروپەکانی دانیشتوان و کارو پیشەی خەڵك و بابەتی لەم جۆرە ناکا. بەڵام لەنێو ڕووداوەکانی تردا کەباسیان دەکا، ئاماژەی باش لەبارەی ڕەوشی ئابوری وکۆمەڵایەتی دەڤەرەکە دەستدەکەوێ.

---

(١) غرائب الأثر، ص١٠٥.

(٢) ستيفن لونكريك، م . س، ص٢٩١.

(٣) بڕوانە: ابي طالب خان، م . س، ص٢٤٦، ٢٤٧، اوليفييه، م . س، ص٣٢.

(٤) غرائب الأثر، ص١٢١.

لەلاپەڕەکانی پێشوو بینیمان کەبەهۆی شەڕوشالاوەکانی والی ودەسەلاتدارانی عوسمانی لەناوچەکە چەندین جار دەڤەرەکە تالان وکاولکاری بەخۆوە بینی. هەر بۆ نمونە لەشالاوەکەی سلێمان پاشای گەورەی والی بەغدا بۆسەر هۆزی مللی لەسالی ١٧٩١ز، هێزە هێرشبەرەکان بەپێی گوتەی عومەری "نزیکەی دە هەزار سەر مەڕومالات ونزیکەی سێ هەزار حوشتر وچێڵ وگا" یان لەمللییەکان بەتالان بردووە.[١] بێگومان مللییەکان یەکێك بوون لەهۆزەکانی سەربە ماردین. لەهەڵمەتەکەی سلێمان پاشای بچووکیش گوندەکانی ماردین تالانکران.[٢]

بێگومان ئەم ڕووداوانە بەکارەساتی ئابوری دادەنرێن بۆ خەلکی دەڤەرەکە، چونکە کاریگەری خراپیان دەبوو لەسەر ڕەوشی ئابوری وبژێوی ژیانی دانیشتوان، وەك دواتر دەبینین. هەروەها شالاوە تالانکارییەکانی هۆزەکان وکردارەکانی چەتەگەری وڕێگری لەدەڤەرەکە، کەعومەری باسیان دەکاو لەلاپەڕەکانی پێشوو خرانەڕوو، بەلگەی ئاشکران لەسەر خراپی هەلومەرجی ئابوری وکۆمەلایەتی دەڤەرەکە لەکۆتاییەکانی سەدەی هەژدەو سەرەتاکانی سەدەی دواتر. بێگومان ئەم ڕەوشە ناسەقامگیرەی کە لەئەنجامی ئەم کردارانە دروست دەبوو، نەك تەنیا کاریگەری نەگەتیڤی لەسەر بژێوی دانیشتوان بەجێدەهێشت، بەلکو دەبووە هۆی سست بوونی چالاکیە ئابوریەکان ولەئەنجامدا لایەنی ئابوری لەدەڤەرەکە دوادەکەوت.

ئەگەر بێینەسەر ئەو ڕووداوانەی کەڕاستەوخۆ پەیوەندییان بەلایەنی ئابوری وکۆمەلایەتی دەڤەری ماردینەوە هەیە، دەبینین عومەری چەند زانیارییەکی کەم لەکتێبەکانیدا باس دەکا. بەلام ئەم زانیاریانە بایەخێکی زۆریان هەیە، لەبەرئەوەی زۆربەیان لەسەرچاوەی تردا دەست ناکەون. بەتایبەتی بەم ووردەکارییەو بەو شێوەیەی کە ئاماژەیان لەبارەی ماردین تێدابێ. ڕووداوەکانیش ئەمانەن:

لەڕووداوەکانی سالی ١١٨٣ك (١٧٦٩-١٧٧٠ز) دا ئاماژە بەوە دەکا کە بۆ ماوەی هەفتەیەك سەرماوسۆڵەکی زۆر سەخت ماردینی گرتۆتەوە، بەجۆرێك کەس نەیتوانیوە

---

(١) غاية المرام، ص١٩١.

(٢) غرائب الأثر، ص٨٨.

لەماڵەکەی دەربچێ.[1] هەرچەندە ئەو باسی ئاکامەکانی ئەم سەرماوسۆڵە ناکات، بەڵام لەوانەیە کاریگەری خراپی لەسەر بەروبوومی کشتوکاڵی دەڤەرەکە هەبووبێ.

هەروەها لەکتێبی (الآثار الجلية) دا هاتووە: کە لەساڵی ١١٨٥ك (١٧٧٠-١٧٧١ز) دا تاعونێکی گەورە ماردین ونسێبین وجزیرەی گرتۆتەوە ئنجا گەیشتۆتە موسڵ و قوربانییەکی زۆری لێکەوتۆتەوە.[2] لەکتێبی (منية الأدباء)یشدا ئاماژە بەم پەتایە دەکا، بەڵام هەر لەچوارچێوەی موسڵدا کە بابەتی سەرەکی کتێبەکەیە. بۆیە لێرەدا باسی ماردین ناکا.[3] لەهەندێ سەرچاوەی تریش زانیاری لەسەر ئەم ڕووداوە دەست دەکەوێ، بەڵام باسی ماردینی تێدا نیە.[4] شایانی باسە ئەم پەتایە دواتر تەشەنەی کردووەو تاساڵی ١٧٧٣ زۆربەی ناوچەکانی کوردستان وبەغدا وبەسراشی گرتۆتەوە. لەئەنجامدا هەزاران کەسی لەناوبردووە.[5]

لەڕووداوەکانی ساڵی ١٢١٤ك (١٧٩٩-١٨٠٠ز) ئاماژە بە تاعونێکی ترسناکتر دەکا کە لەهەندێ ناوچەی ئەنادۆڵ بڵاوبۆتەوە ئنجا بەتوندی دیاربەکر وماردین وشاری جزیرەشی گرتۆتەوە. سەبارەت بەکاریگەری ئەم پەتایە ترسناکە لەماردین، عومەری دەڵێ: "زۆرینەیان مردن وکەمینەیان مانەوە، هەرچی گوندەکانیانە ئەوا زۆر بەکەمی ڕزگاریان بوو تەنانەت مەڕوماڵات ووڵاغەکانیان بێ شوان مانەوە".[6] دواتر

---

(١) م . ن ، ص١٣.

(٢) ص١٣٢-١٣٣.

(٣) ص١٨٧.

(٤) دومنيكو لانزا، الموصل في القرن الثامن عشر حسب مذكرات دومنيكو لانزا، ت: القس روفائيل بيداود،ط٢، الموصل ١٩٥٣،ص١٣، محمد امين بن خيرالله الخطيب العمري، منهل الاولياء ومشرب الاصفياء من سادات الموصل الحدباء، ج١، تحقيق: سعيد الديوه جي،مطبعة الجمهورية، الموصل ١٩٦٧،ص١٨٦.

(٥) بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: د. سەعدی عوسمان هەروتی، تەنگژە ئابوری وتەندروستیەکانی کوردستان لەسەردەمی عوسمانیدا، (زانکۆ) گۆڤاری زانستە مرۆڤایەتیەکانی زانکۆی سەلاحەدین- هەولێر، ژ (٤٢) ٢٠٠٩، ل١٠٧.

(٦) غرائب الأثر، ص٥٤.

نەخۆشییەکە لەوێوە پەڕیوەتەوە بۆ موسڵ ولەوێ کارەساتێکی ترسناکی ناوەتەوە.[1]ئەم کارەساتە هەر بەوە نەوەستاوەو لەناوچەکانی باشوری کوردستان وهەروەها بەغدا ش بڵاوبۆتەوە.[2] شایانی باسە هەندێ سەرچاوەی تریش باسی بڵاوبوونەوەی ئەم پەتایە دەکەن لەناوچەکەدا، بەڵام زانیاریمان لەبارەی ماردین نادەنێ.[3] تەنانەت خودی یاسین عومەریش لەشوێنێکی تر باسی ئەم ڕووداوە دەکا بەڵام ئاماژە بە ماردین ناکا.[4]

بەپێی گوتەی عومەری دوای تێپەڕبوونی پێنج ساڵ بەسەر ئەم کارەساتە تەندروستییە، گرانی وقاتوقڕی چەندین ناوچەی ئیالەتەکانی ڕۆژهەڵاتی دەولەتی عوسمانی گرتۆتەوە. ئەم تەنگژە ئابورییە لەهەر ناوچەیەك هۆکاری خۆی هەبوو. سەبارەت بەماردین، عومەری هۆکارەکەی دەگێڕێتەوە بۆ خراپەکاری هۆزەکان وکەمی بەروبوومی کشتوکاڵی. بۆ (نسێبین)یش تێکچوونی ڕەوشی ئاسایش بەهۆکار دادەنێ.[5] هەر لەڕێگەی زانیارییەکانی ئەم مێژوونووسەوە دەزانین کە لەساڵی ١٢٢٤ك (١٨٠٨-١٨٠٩ز) گرانیەکی زۆر دژوار لەماردین لەئارادابوو بەجۆرێك دەستکەوتنی کەلوپەلی خۆراکی زۆر سەخت بوو. ئەمەش بەهۆی ئاژاوەو شەڕی هۆزەکان لەگەڵ یەکتر وتاڵانکردنی بەروبوومی ناوچەکە لەلایەن هێزەکانی بەغدا.[6] لەم زانیارییانەی عومەری عومەری دەردەکەوێ کە ئەم نائارامی وئاژاوانەی لەم ماوەیەدا لەدەڤەرەکە بەرپابوون کارەساتی ئابوری ترسناکیان لێکەوتۆتەوە. ئەم هەڵمەتە سەربازییەی سلێمان پاشای بچووکی والی بەغداش کە بەبیانووی گێڕانەوەی سەقامگیری کرایەسەر دەڤەرەکە، ڕەوشەکەی بەئاقارێکی خراپتردا برد.

---

(١) م . ن ، ص٥٤، منیة الادباء، ص١٩٢.

(٢) بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەم پەتایە بڕوانە: سەعدی عوسمان هەروتی، تەنگژە ئابوری و...، ل١٠٩-١١٠.

(٣) بڕوانە: کلودیوس جیمس ریج، رحلة ریج في العراق عام١٨٢٠،ت: بهاءالدین نوري، ج١، بغداد١٩٥١، ص٣١٧، رسول الکرکوکلي، م . س، ص٢١٦، ستیفن لونکریك، م . س، ص٢٥٠.

(٤) منیة الادباء، ص١٩٢.

(٥) غرائب الأثر، ص٦٨.

(٦) م . ن ، ص١٠٠.

بەر لەوەی کۆتایی بەم باسە بێنین دەبێ ئاماژە بەوە بکەین کە لەساڵانی ١٧٥٦-١٧٥٧ دا لەئەنجامی هەندێ هۆکاری سروشتی کارەساتێکی مرۆیی کەم وێنە لەناوچەکەدا ڕوویدا. ئەم کارەساتە کە خۆی لەبرسێتی وقاتوقڕییەکی ترسناکدا دەبینییەوە، لەناوچەکانی دیاربەکرەوە تا موسڵ و دەوروبەری گرتەوە.[١] کەواتە ئاساییە کە ماردینیش تووشی ئەم کارەساتە بووبێ، وەك لەهەندێ سەرچاوەدا بەڕوونی ئاماژەی پێدەدرێ.[٢] بەڵام جێگەی سەرسوڕمانە کە عومەری ڕاستەوخۆ ئاماژە بەدەڤەری ماردین ناکا، هەرچەندە لەچەند کتێبێکیدا باسی ئەم کارەساتە دەکا.[٣] بێگومان ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە بەپێی زانیارییەکانی ئەم مێژوونووسە دەڤەری ناوبراو دوور بووە لەم کارەساتە، چونکە عومەری لەسەرەتای باسکردنی ڕووداوەکە دەنووسێ: "کارەساتەکە دژوار بوو، لێقەومانەکە مەزن بوو، گرانی عەجەم وعەرەب وهەموو وولاتانی گرتەوە".[٤] کەواتە ئەو بەشێوەیەکی گشتی ئاماژەی بەناوچە تووشبووەکان داوەو لەبەر فراوانی ناوچە جوگرافییەکە بەپێویستی نەزانیوە کە شار بە شار و ناوچە بە ناوچە ناویان بهێنێ.

پوختەی توێژینەوەکە:

یاسین کوڕی خەیروللای عومەری (١٧٤٥-١٨١٦) کە خەڵکی (موسڵ) ـە، لەو مێژوونووسە عیراقییە دەگمەنانەی سەردەمی عوسمانییە، کە کتێبەکانیان گشتگیر و پڕ لە ووردەکارین. ئەم مێژوونووسە لەکتێبە مێژووییەکانی، بەتایبەتی (غرائب الأثر) و(الآثار الجلية) زانیاری زۆری لەبارەی وولات و ناوچەکانی دەوروبەر تۆمار کردووەو تەنیا بایەخی بەڕووداوەکانی موسڵ یان ئەیالەتەکانی عیراق نەداوە، هەروەکو زۆربەی

---

(١) جعفر الخياط، مشاهدات الدكتور ايفز بين بغداد وكركوك والموصل، الاقلام (مجلة) ج (١٢) س (٢) آب ١٩٦٦، بغداد، ص٤٧.

(٢) دومنيكو لانزا، م . س، ص٤٣، جعفر الخياط، صور من تأريخ العراق في العصور المظلمة، ج١، ط١، دار الكتب، بيروت ١٩٧١،ص١٦٠. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەم ڕووداوە بڕوانە هەمان دوو سەرچاوە.

(٣) زبدة الآثار، ص١١٢-١١٥، منية الادباء، ص١٨٣-١٨٤.

(٤) زبدة الآثار، ص١١٢.

مێژوونووسە عیراقیەکانی ئەم سەردەمە وایاندەکرد. لەئەنجامدا عومەری کەرەستەیەکی بەکەلکی جێهێشتووە بۆ نووسینەوەی مێژووی ئەیالەتە عوسمانیەکان لەزۆربەی لایەنەکانەوە.

ڕووداوەکانی دەڤەری (ماردین) یش جێگەی سەرنجی عومەری بوون، بەتایبەتی کە ئەم دەڤەرە لەموسڵ نزیکە و لەڕووی کارگێڕیشەوە لەم ماوەیەدا سەر بە ئیالەتی بەغدا بوو. بۆیە کتێبەکانی عومەری بەتایبەت (غاية المرام) هەندێ زانیاری تێدایە سەبارەت بەباری ئاوەدانی ماردین. هەر ئەم کتێبە لەگەڵ هەردوو کتێبی (غرائب الأثر) و(الآثار الجلية) هەواڵی زۆریان تێدایە لەبارەی ئەو گۆڕانکاریە کارگێڕییانەی کە والی بەغدا لەپۆستی سەرداری ماردین (Voyvoda) دەیکرد. هەروەها ئەو ئاژاوە ناوخۆییانەش لەخۆدەگرن کەبەهۆی ڕاپەڕینی دانیشتووان لەدژی سەرداری دەڤەرەکەیان، یان لەئەنجامی هێرشە سەربازییەکانی ئەیالەتەکانی دەوروبەر و دەستدرێژی هۆزەکان ڕوویان دەدا. عومەری باسی هەندێ کارەسات وقەیرانی ئابوری و تەندروستیش دەکا کە دەڤەری ماردینیان گرتۆتەوە لەم ماوەیەدا. بەتایبەت گرانی و بڵاوبوونەوەی پەتای تاعون. ئەمانە لەگەڵ زانیاری جۆراوجۆری تر،کەزۆربەیان لەسەرچاوەی تردا نابینرێن، هەموویان پێکەوە سیمای مێژوویی دەڤەری ماردین بەدیاردەخەن لەگۆشەنیگای مێژوونووسێکی عیراقی موسڵییەوە.

سەرچاوەکانی باسی شەشەم

یەکەم: بەڵگەنامەی بڵاوکراوە:

-Ayni Ali Efendi (Defteri Hakani Emini-1018/1609): Osmanli Imparatorlugunda Eyalet Taksimati, Toprak Dagitmi ve Bunlarin Mali Gucleri, Bu gunkudile Ceviren:Hadiye Tuncer, Gursoy Basmevi-Ankara 1964.

دووەم: دەستنووس:

- جبرائيل حنوش اصفر، منتجع المرتاد في تاريخ بغداد/ او مختصر المستفاد في تأريخ بغداد، (مخطوط) دار صدام للمخطوطات، برقم ١١٠٤.

سێیەم: کتێب:

أ- بەزمانی تورکی:-

- شمس الدين سامي، قاموس الاعلام ، مهران مطبعه سي، مج٣، استانبول ١٣٠٦، مج٦، استانبول ١٣١٦رومي.

- هامەر، دولت عثمانية تاريخي، مترجمي: محمد عطا، ج٤، استانبول ١٣٣٠ رومي.

ب- بەزمانی کوردی:-

- ئەولیا چەلەبی، کورد لەمێژووی دراوسێکانیدا(یان ـ سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی) و: ناکام، بەغدا ١٩٨٨.

-كلوديوس جيمس ريج، رحله ريج فى العراق عام١٨٢٠،ت: بهاءالدين نوري،ج١، بغداد ١٩٥١.

ج- بەزمانی عەرەبی:

- ابي طالب خان ، رحلة ابي طالب خان الى العراق واوربا، ت: مصطفى جواد، دار الوراق للنشر، ط١، بغداد ٢٠٠٧.

- اوليفييه، رحلة اوليفييه الى العراق١٧٩٤-١٧٩٦، ت: د.يوسف حيي، بغداد ١٩٨٨.

- بيرسي كيمب، الموصل والمؤرخون الموصليون في العهد الجليلي/١٧٢٦- ١٨٣٤، ت: محب احمد الجليلي و غانم العكيلي، مراجعة الترجمة: صلاح سليم علي، مركز دراسات الموصل، جامعة الموصل ٢٠٠٧.

- جعفر الخياط، صور من تأريخ العراق في العصور المظلمة، ج١، ط١، دار الكتب، بيروت ١٩٧١.

- جعفر الخياط، مشاهدات جون أشر في العراق، فصل ضمن كتاب (رحالة اوربيون في العراق)، دار الوراق للنشر، لندن ٢٠٠٧.

- حسين ناظم بيگ، تاريخ الامارة البابانية، ت: شكور مصطفى و محمد الملا عبدالكريم المدرس، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل ٢٠٠١.

- دومنيكو لانزا، الموصل في القرن الثامن عشر حسب مذكرات دومنيكو لانزا، ت: القس روفائيل بيداود،ط٢، الموصل ١٩٥٣.

- رسول حاوي الكركوكلي، دوحة الوزراء في تأريخ وقائع بغداد الزوراء، ت: موسى كاظم نورس، مطبعة كرم، بيروت(د.ت).

- ريجارد كوك، بغداد مدينة السلام، ت: فؤاد جميل والدكتور مصطفى جواد، ج٢، ط١، بغداد ١٩٦٧.

- ستيفن همسلي لونكريك،اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث،ت:جعفر الخياط، دار الرافدين للنشر، ط٥، بيروت ٢٠٠٤.

- د.سعدي عثمان حسين، كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر/ دراسة في علاقتها الادارية والسياسية والاقتصادية مع ايالتي بغداد والموصل، مطبعة سيما، السليمانية ٢٠٠٦.

- د. سعدي عثمان هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان (١٥١٤-١٨٥١)، مؤسسة موكرياني- اربيل، مطبعة خاني، دهوك ٢٠٠٨.

- سليمان فائق بك، تاريخ المماليك "الكوله مند " في بغداد، ت: محمد نجيب ارمنازي، مطبعة المعارف، بغداد ١٩٦١.

- سهيل قاشا، الموصل في العهد الجليلي ١١٣٩-١٢٥٠هـ/ ١٧٢٦-١٨٣٤، التنوير للطباعة والنشر، ط١، بيروت ٢٠١٠.

- صديق الدملوجي،امارة بهدينان الكردية أو امارة العمادية، ط٢،مراجعة وتقديم: د.عبدالفتاح علي يحيى،اربيل ١٩٩٩.

- عباس العزاوي، تأريخ العراق بين احتلالين، مج٦، شركة التجارة والطباعة المحدودة، بغداد ١٩٥٤.

- عبدالعزيز سليمان نوار، داود باشا والي بغداد، دار الكاتب العربي للطباعة والنشر، القاهرة ١٩٦٨.

- عثمان بن سند الوائلي البصري،مطالع السعود بطيب اخبار الوالي داود/ تأريخ العراق من سنة ١١٨٨ الى سنة ١٢٤٢هـ(١٧٧٤-١٨٢٦م)، تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف وسهيلة عبدالمجيد القيسي، دار الحكمة للطباعة والنشر، الموصل ١٩٩١.

- كارستن نيبور، رحلة نيبور الى العراق في القرن١٨، ت:محمود حسين الامين، بغداد ١٩٦٥.

- محمد امين بن خيرالله الخطيب العمري، منهل الاولياء ومشرب الاصفياء من سادات الموصل الحدباء، ج١، تحقيق: سعيد الديوه جي،مطبعة الجمهورية، الموصل ١٩٦٧.

- محمد امين زكي، مشاهير الكرد وكردستان، ج٢، الآثار الكاملة للمؤلف، اعداد: رفيق صالح، السليمانية ٢٠٠٥.

- ياسين بن خيرالله الخطيب العمري ، زبدة الاثار الجلية في الحوادث الارضية ، انتخب زبدته: د.داود الجلبي، تحقيق: عماد عبدالسلام رؤوف،مطبعة الآداب، النجف ١٩٧٤.

- ياسين العمري، غاية المرام في تاريخ محاسن بغداد دارالسلام،مطبعة دار البصري ،بغداد ١٩٦٨.

- ياسين بن خيرالله الخطيب العمري، غرائب الاثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر،مطبعة ام الربيعين، الموصل ١٩٤٠.

- ياسين بن خيرالله الخطيب العمرى ،منية الادباء في تأريخ الموصل الحدباء، تحقيق ونشر: سعيد الديوه جي، مطبعة الهدف، الموصل ١٩٥٥.

چوارەم: ووتار و توێژینەوە:

- د. سەعدی عوسمان هەروتی، تەنگژە ئابوری وتەندروستیەکانی کوردستان لەسەردەمی عوسمانیدا، (زانکۆ) گۆڤاری زانستە مرۆڤایەتیەکانی زانکۆی سەلاحەدین- هەولێر، ژ (٤٢) ٢٠٠٩.

- جعفر الخياط، مشاهدات الدكتور ايفز بين بغداد وكركوك والموصل، الاقلام (مجلة) ج (١٢) س (٢) آب ١٩٦٦، بغداد.

- Percy Kemp, Mosuli Sketches of Ottoman history, Middle Eastern Studies, vol.17, no.3, (jul.1981).

ملخص البحث باللغة العربية

منطقة ماردين في بعض مؤلفات ياسين العمري

يعد المؤرخ الموصلي ياسين بن خيرالله الخطيب العمري (١٧٤٥-١٨١٦) من المؤرخين العراقيين القلائل خلال العهد العثماني الذين تتميز مؤلفاتهم بالشمولية والتفصيل. اذ دوّن المؤرخ المذكور في مؤلفاته التأريخية (وخاصةً كتابيه: غرائب الاثر و الآثار الجلية) معلومات غزيرة ومفصلة احياناً عن عموم المنطقة، ولم ينحصر اهتمامه بحوادث ايالته أو الايالات العراقية وحدها كما كان يفعل أغلب المؤرخين العراقيين في ذلك العهد. ولذلك ترك لنا العمري معلومات مهمة تخدم كتابة تأريخ الايالات العثمانية من مختلف الجوانب. وخاصةً فيما يتعلق بالربع الأخير من القرن الثامن عشر والربع الاول من القرن التالي.

وحظيت أخبار منطقة ماردين بأهتمام متزايد في مؤلفات ياسين العمري، وذلك لقربها الجغرافي من الموصل، وتبعيتها الادارية لأيالة بغداد خلال الفترة المذكورة. اذ نجد في تلك المؤلفات معلومات عديدة عن التبدلات الادارية العديدة التي كان والي بغداد يجريها في منصب حاكم ماردين والذي كان يعرف بـ (ويوضة voyvoda). وهو مصطلح اداري عثماني ذو اصل ايطالي.كما نقف على الفوضى والقلاقل الداخلية التي حدثت فيها جراء ثورة سكانها على حاكم منطقتهم، أو نتيجة حملات الايالات المجاورة واعتداءات العشائر القاطنة في المنطقة.وكذلك يتطرق العمري في مؤلفاته التأريخية الى بعض الكوارث والازمات الاقتصادية والصحية التي اصابت ماردين خلال تلك الفترة وخاصةً حوادث المجاعة والغلاء وتفشي الاوبئة الفتاكة كالطاعون. وذلك الى جانب معلومات متنوعة أخرى تساهم بمجملها في معرفة ملامح منطقة ماردين التأريخية خلال ذلك العهد وفق رؤية عراقية موصلية.

Abstract

Mardin region in the Yãsìn al-Ûmaries authoresses

The historiographer of Mosul Yãsìn al-Ûmari (1745-1816), is one of the rare Iraqi historiographers in the Ottoman period, who their authoresses is comprehensiveness and detailing. This historiographer, chronicled in his historical authoresses – Especially in his two books: (Gharãib al-Àthar) &(al-Ãthãr al-jalìya)- abundant information about whole of the period. And he didn't limited his work in the events of his Iyalet or Iraqi Iyalets only, just like most of the Iraqi historiographers in this period. Therefore the Ûmari leave for us very important knowledge, which very useful for writing the history of Ottoman Iyalets in middle east in many aspects, Especially in the end of 18th and the beginning of 19th centuries.

The Yãsìn al-Ûmaries authoresses contain many information about district of Mardin, because its near the Mosul, also it was under the administration influence of Baghdad Iyalet at this time. This authoresses include many historical events of the internal anarchy and disorders, which caused by the uprising of its population against the ruler of Mardin. Or because of the campaigns of neighboring Iyalets and tribal attacks. The authoresses also, offer many information about the administrative changes, which the wali of Baghdad do it in the post of Mardin ruler which called (voyvoda). Al-Ûmari writes down some information in his historical authoresses, about the economical conjunctures and Health calamities, which happened in this region during the Ottoman period. Especially the events of famine and the deadly pestilence. These facts with other information mentioned in these authoresses, contribute to understanding the historical aspects of Mardin region in this period, according to Mosul s historian.

(باسی حەفتەم)

ئادگارە سیاسییەکانی کوردستان

لە دانراوە مێژووییە عیراقییەکانی سەردەمی عوسمانیدا

ئادگاره سیاسییەکانی کوردستان

لە دانراوە مێژووییە عیراقییەکانی سەردەمی عوسمانیدا*

پێشەکی:

مرۆڤ چ تاك بێت، یاخود کۆمەڵ، شتێك نییە بە تاکو تەنیا بێت. بەڵکو لە دەوروبەرێکی پان و بەریندا دەژی کە بەهەموو شێوەیەك لەگەڵیدا لەکارلێککردنی هاوبەشدایە. بۆیە پێویستە کۆمەڵگەکان ئاشنای هزر وشێوازەکانی بیرکردنەوە وبۆچوونەکانی یەکتر بن. هەروەها بۆ ئێمە گرنگە، بزانین کۆمەڵگەکەمان چ وێنەیەکی لە هزری کۆمەڵگەکانی تر پێکهێناوە. ئەوەش ئامانجی ئێمەیە لەم توێژینەوەیەدا. لێرەدا هەوڵدەدەین هەڵوەستە بکەین لەسەر ئادگار وسیما سیاسییەکانی کوردستان بەپێی دانراوە مێژووییە عێراقییەکان لە سەردەمی عوسمانیدا، ئەمەش وەك هەوڵێك بۆ زانینی رەنگدانەوەی کەسێتیی سیاسیی کورد لە کۆمەڵگەی عەرەبی عێراقی و عوسمانیدا.

لەپێناو بەئەنجامگەیاندنی ئەم توێژینەوەیە، گەڕاینەوە بۆ گرنگترین ئەو کتێب و دانراوە مێژووییانەی لە سەردەمی عوسمانییەکان لە عێراق تۆمارکراون، جا بە هەر زمانێك نووسرابن. لافی ئەوەش لێنادەین کە هەموو ئەو کتێب و دانراوانەمان بینیبێت. چونکە هەندێکیان باس و هەواڵیان لە بارەی کوردو کوردستانەوە لە خۆ نەگرتووە، دەستیشمان بە ژمارەیەکی دیکەشیان نەگەیشتووە، ئەمەش یان لەبەرئەوەی لەبنەڕەتدا دیارنەماون، یانیش تا ئێستا وەکو دەستنووسێکی دەگمەن ماونەتەوە. هەروەها خۆیشمان پاراست لەوەی پشت بەو کتێب ودانراوانە ببەستین کە بەپێنووسی کورد خۆیان تۆمارکراون، وەك کتێبی (عنوان المجد فی بیان احوال بغداد و البصره و نجد) کە زانای گەورەی کورد (ئیبراهیم فەسیح حەیدەری) دایناوە. چونکە خزمەتی ئامانجی بنەڕەتی

---

* ئەم باسە لەبنەڕەتدا توێژینەوەیەکی ئەکادیمییە و بەزمانی عەرەبی لە (گۆڤاری زانکۆی کەرکوك) بلاوکراوەتەوە.

ئەم توێژینەوەیە ناکات. لێرەشدا پێوست ناکات گرنگترین ئەو سەرچاوانەی پشتمان پـێ بەستوون، بخەینە بەر باس وشرۆڤەکاری. چونکە لە دەروازەدا ئەم کارە دەکەین.

لـە دوماهیـدا، دەبـێ ئامـاژە بـەوە بکـەین کـە مەبەسـت لـە زاراوەی (دانـراوە مێژووییەکان) هەموو ئـەو کتێـب و تۆمارکراوانەیـە کـە بەپاڵنـەری مێـژوویی روون و ئاشکرا نووسراون. ئەوانیش یان لە شـێوەی کتێبگـەلی مێـژوویی رووت و پـەتی، یـان کتێبی سەربردەو ژیاننامە، یان لە شێوەی سەرنج و تێبینیگـەلێك دان کـە گەشـتیارێك لەکاتی گەشتەکەیدا تۆماری کردوون. بەڵکو دەکرێ تەنها بریتی بێت لە چەند پەڕەیەکی کەم کە رووداوێکی مێـژووییان تێـدا تۆمارکرابێـت. ئـەوەی ئێمـە لـەم توێژینەوەیـەدا پشتمان پێبەستووە، لە چوارچێوەی ئەو کتێب و دانراوانە دەرناچـێ. بۆیـە دەسـتەواژەی (دانراوە مێژووییەکان)مان هەڵبـژارد لـە بـری (سەرچـاوە مێژووییـەکان) کـە بـە واتـا گشتییەکەی هەموو ئەو کەرستە و شتانە لەخۆ دەگرێ کە لە بواری نووسـینی مێـژوودا سوودیان لێ وەردەگیرێ وەك: دیکیۆمێنت و کتێب و ڕۆژنامـە و پاشمـاوە مادییـەکان و ئامرازی تری لەم جۆرە.

دەروازە:

زانستی مێـژوو لـەعێراقی سـەردەمی دەسـەڵاتی عوسمانیـدا (١٥٣٤-١٩١٧) بـە شێوەیەکی گشتی سستبوونێکی رێژەیی بەخۆوە بینی.[١] ئەوەش بەهۆی داگیرکرانی ئـەم وڵاتە لەلایەن بیانییەکان و ئەو بـارە ناسـەقامگیرەی کـە لەزۆربـەی قۆناغـەکانی ئـەم سەردەمەدا بـاڵی کێشـابوو بەسـەر عێراقـدا. لەئـەنجامی سیاسـەتی فەرامۆشـکردن و ستەمکاری و تەشەنەکردنی بزاڤـەکانی یـاخیبوون و ئـەو هەڵمەتـە سـەرکوتکارییانەی دەسەڵاتدارانی عوسمانی پیادەیان دەکرد.[٢] سـەرەڕای ئەمـەش لـەم سـەردەمەدا چـەند نووسەر وزانایەك بەدیارکەوتن کە لەچوارچـێوەی بایەخـدان بـە زانسـتە باوەکـانی ئـەو

(١) سەبارەت بە مێژوونووسین لە عێراقی ئەو سەردەمەدا، بڕوانە: د.عماد عبدالسلام رؤوف، التأريخ والمؤرخون العراقيون في العهد العثماني، ط٢، دار الوراق للنشر، لندن ٢٠٠٩.

(٢) بۆ وەستان لەسەر مێژووی عێراق لەم سەردەمەدا، بڕوانە: ستيفن همسلي لونكريك، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ت: جعفر الخياط، ط٦، بغداد ١٩٨٥.

سەردەمە، لەدەرگای زانستی مێژوونووسینیشیان داوە. وەکو: شێخ عوسمان کوڕی سەنەدی وائیلی بەسری (١٧٦٦-١٨٢٧) کە لە بوارەکانی: حەدیس و عەقیدە و فیقە و ڕێزمان و سەرف و ڕەوانبێژی و کێش و سەروا و ئەدەب و سۆفیگەری و بیرکاری و ئنجا مێژوو و ژیاننامە، نووسیویە.[1] یاخود کەسانێك لەلایەن بەرپرسانەوە یان کەس و کاریانەوە ڕاسپێردراون تا سەربردەی ژیانیان و بویەرو ڕووداوەکانی سەردەمەکەیان بنووسنەوە، وەکو: شێخ عەبدولرەحمان سوەیدی (١٧٢١-١٧٨٦) کە بە هاندان و چاودێریی خەدیجە خانمی کچی سەفیە خانمی کچی حەسەن پاشای والی بەغدا (١٧٠٤-١٧٢٣)، لەبارەی سەردەمی ئەم والییەو ئەحمەد پاشای کوڕی (١٧٢٣-١٧٤٧) نووسیوە.[2] لەوسەردەمەدا، کەسانێکیش هەن کەهەموو هەوڵە زانستییەکانیان بەشێوەیەکی سەرەکی بۆ تۆمارکردنی مێژوو تەرخانکردووە و وەکو مێژوونووس بە هەموو مانایەکی ئەم واژەیە بەدیارکەوتووە، لەوانە سلێمان فایق بەگ کە لەساڵی ١٨٦٩ کۆچی دوایی کردووە.[3]

ئەم دانراوە مێژووییە عێراقییانەی لە سەردەمی عوسمانیدا تۆمارکراون، کە لەم توێژینەوەیەدا پشتمان پێ بەستوون،[4] لە ڕووی جۆر و شێوازیانەوە، بەم شێوەیەی لای خوارەوە ریزبەند دەکرێن:

---

(١) عثمان بن سند الوائلي البصري، مطالع السعود بطيب اخبار الوالي داود/ تأريخ العراق من سنة ١١٨٨ الى سنة ١٢٤٢هـ (١٧٧٤-١٨٢٦م)، تحقيق د. عماد عبدالسلام رؤوف و سهيلة عبدالمجيد القيسى، دار الحكمة للطباعة و النشر، الموصل ١٩٩١، ص٢٤-٣٠.

(٢) عبدالرحمن بن عبدالله السويدى البغدادي، حديقة الزوراء في سيرة الوزراء، تحقيق: د.عماد عبدالسلام رؤوف، مطبعة المجمع العلمي، بغداد ٢٠٠٣، ص٢٢٢.

(٣) سليمان فائق بك، تأريخ المماليك ((الكوله مند)) في بغداد، ترجمة: محمد نجيب ارمنازى، مطبعة المعارف، بغداد ١٩٦١، ص ب.

(٤) بەشێوەیەکی تایبەت پشتمان بەو کتێب و دانراوانە بەستووە کە دانەرەکانیان باسی کورد و کوردستانیان کردووە، نەخاسمە لە ڕووی سیاسییەوە.

أ- مێژووی ئاسایی:

زۆربەی ئەم مێژووانە شێوازی تۆماری ساڵانە (واتە:کرۆنۆلۆژیا) پەیڕەو دەکەن و ڕووداوەکان بەگوێرەی ساڵەکان تۆمار دەکەن، بەڵام لە رووی بابەتەکانیانەوە جیاوازن. چونکە هەندێکیان یان زۆربەیان بریتین لە مێژووی شارەکان یان هەندێ ئیالەت (ویلایەت)ی دیاریکراو، بەتایبەتی ئیالەتی بەغدا، کە بەهۆی گرنگییە مێژوویی و کارگێڕییەکەیەوە، لەم دانراوانە پشکی هەرەزۆری بەرکەوتووە، گرنگترین ئەو مێژووانەش ئەمانەن:

١- کتێبی (گلشن خلفا) لەنووسینی (نەزمی زادە مورتەزا ئەفەندی بەغدادی/ ١٧٢٣ مردووە). ئەم کتێبە لەبنەڕەتدا بەزمانی تورکی دانراوە بۆ ئەوەی مێژووی بەغدا لە دەستپێکی خیلافەتی عەباسییەوە لەخۆبگرێ، بۆیە ئەم ناونیشانەی بۆ دانراوە، کە واتای (گوڵزاری خەلیفەکان) دەبەخشێ. بەڵام دانەر لە کتێبەکەیدا بەگشتی باسی رووداوە گرنگەکانی مێژووی ناوچەکەشی کردووە تاوەکو ساڵی ١٧١٧. ئەو زانیارییانەی کەتایبەتن بەڕووداوەکانی دوای ساڵی ١٦٢٨، لەکتێبەکەدا بایەخێکی بەرچاویان هەیە، لەبەرئەوەی نووسەر هاوچەرخی ئەو ماوەیە بووە. بەڵام لە گێڕانەوەی رووداوەکاندا گوزارشت لە تێڕوانینی عوسمانییەکان دەکات، چونکە خۆی یەکێك بوو لەو تورکە عوسمانییانەی نیشتەجێی بەغدا بوون.(١)

٢- کتێبی (دوحه الورزاو فی تأریخ وقائع بغداد الزوراو) لە دانانی شێخ رەسول حاوی کەرکوکلی (ساڵی ١٨٢٦مردووە). ئەم کتێبە بە تەواوکەری کتێبی (گلشن خلفا) دادەنرێ، چونکە تایبەتە بە مێژووی ئیالەتی بەغدا و ناوچەکانی سەر بەم ئیالەتە لە ماوەی ساڵانی (١٧١٩-١٨٢١) دا. کتێبەکە لەبنەڕەتدا بەزمانی تورکی عوسمانی و بە فەرمانی داود پاشای والی بەغدا (١٨١٦-١٨٣١) دانراوە. لەبەرئەوە دانەرەکەی گوزارشت لەبۆچوونی فەرمی ئیالەتی بەغدا دەکات و دەبینین بەشێوەیەکی ئاشکرا لایەنی دەوڵەتی عوسمانی گرتووە. وێڕای ئەوەش کتێبەکە بە سەرچاوەیەکی گرنگ دادەنرێ بۆ مێژووی ئەو سەردەمە. چونکە کەرکوکلی هاوچەرخی زۆربەی ئەو رووداوانە

(١) نظمي زاده مرتضى افندي، گلشن خلفا، ت: موسى كاظم نورس، مطبعة الاداب، النجف ١٩٧١، ص٥-٩.

بووه كه باسیان دەكات و به حوكمی كارەكەیشی له سەرای بەغدا، چاوی به بەڵگەنامەو دیكیۆمێنته فەرمییەكان كەوتووه.[1]

٣- (غایه المرام فی تأریخ محاسن بغداد دار السلام) ی مێژوونووسی موسڵی یاسین كوڕی خەیروڵڵا خەتیبی عومەری (١٧٤٤-١٨١٦). ئەم كتێبه وەك لـه ناونیشـانەكەی تێدەگەین به تایبەت بۆ مێژووی بەغدا تەرخانكراوه. بـەڵام هـەر بەتـەنها بـه بەغـدا و ناوچەكانی سەر بەم ئیالەته نەوەستاوەو پەلیهاویشتووه بۆ باسـكردنی زۆربـەی ناوچـه و شارەكانی عێراق. ئیتر لایـەنی جوگرافییـان وبەروبوومـەكانیان و زانایـان و ئـەدیبان و ناودارانیشیان دەخاتەڕوو سەرباری خستنەڕووی ڕووداوەكانیان لەسەرەتای گرتنی بەغـدا لەلایەن عوسمانییەكانەوه له ساڵی ١٥٣٤ی زایینی تاوەكو سـاڵی ١٢٢٠ك/ ١٨٠٥ز.[2] بەڵام ئەم مێژوونووسه ئەم ڕەخنەیەی لەسەره كه لەهـەموو دانراوەكـانی بـه سـتایش و پێداهەڵدان خۆی له بنەماڵەی جەلیلییەكان نزیك كردۆتەوه كه لەموسڵ حوكمڕان بـوون، چونكه له سـێبەری ئەوانـدا دەژیـا و بـه بەخشـش و چـاودێرییان شـاد بـوو. ئەمـەش وایلێكردووه كه زۆر جار لەڕاستی دووركەوێتەوەو هێرش بكاته سەر ڕكابەرەكانیان، جـا كەسایەتی بن یان گروپ، بەتایبەتی بادینییەكان و میرەكانیان.[3] بەڵكو كار گەیشتۆته ئەوەی هەندێ جار هێرش بكاته سەر كورد بەگشتی و بەخووڕەوشتی نەشیاو تاوانباریـان بكات.[4]

---

(١) رسول حاوی الكركوكلی، دوحة الوزراء في تأریخ وقائع بغداد الزوراء، ت: موسى كاظم نورس، مطبعة كرم، بیروت (د. ت)، ص٥-١١، هەروەها بڕوانه: عماد عبدالسلام، التأریخ و المؤرخون...، ص٤٣.

(٢) یاسین بن خیرالله الخطیب العمري، غایة المرام في تأریخ محاسن بغداد دار السلام، دار منشورات البصري، مطبعة دار البصري، بغداد ١٩٦٨، ص٤.

(٣) بۆ نموونه بڕوانه: م. ن، ص٩٧-٩٩.

(٤) بڕوانه: یاسین بن خیرالله الخطیب العمري، غرائب الأثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر، مطبعة ام الربیعین، الموصل ١٩٤٠، ص٨١. بۆ وردەكاری زیاتر لەم بارەیەوە، بگەڕێوە بۆ: صدیق الدملوجی، امارة بهدینان الكوردیة او امارة العمادیة، ط٢، مراجعة و تقدیم: د. عبدالفتاح علي یحیى، اربیل ١٩٩٩، لاپەڕە ١٩-٢٧.

٤- (منيه الادباو فى تأريخ الموصل الحدباو) لەدانانی مێژوونووس یاسین عومەری. ئەم کتێبە لە دوای کتێبی (غایە المرام) داندراوەو لە مێژووی مووسڵ لە سەرەتای دامەزراندنییەو تا ساڵی ١٢٢١ك/١٨٠٦ز دەکۆڵێتەوە. بەڵام ئەو زانیارییانەی کە لەبارەی سێ سەدەی دوایین دەیانهێنێتەوە، لەڕووی وردەکاری و گرنگییان بەبایەخترن. سەرباری رووداوە سیاسییەکانیش، دانەر زانیاریگەلێکی گرنگ لەبارەی گوند و شارۆچکەکانی سەر بەموسڵ باس دەکات. هەروەها مێژووی کارەساتە سروشتییەکان وئەو نەهامەتی وشەڕ و ئاشوبانەی کە بەسەر ناوچەکە بەگشتی و مووسڵ بەتایبەتی هاتوون، تۆمار کردووە. بێگومان ئەوانەش زانیاریی زۆر بەسوودن، چونکە خودی مێژوونووس شایەتحاڵی زۆر لەو رووداوانە بووە.[1]

٥- (تأریخ بغداد/ أو: مرىّه الزوراو فى أخبار الوزراو) لە دانانی مێژوونووس: سلێمان فایق بەگ (ساڵی ١٨٩٦ مردووە). ئەم کتێبە کە بەپاشکۆی کتێبی (دوحە الوزراو)ی کەرکوکلی دادەنرێ، زانیاری هەمە جۆری تێدایە لە بارەی ئیالەتی بەغدا و ئەو ناوچانەی لە رووی کاگێڕییەوە سەر بەم ئیالەتە بوون بە ناوچەکانی کوردستانی باشووریشەوە، تا ساڵی ١٨٦٠ کە ساڵی دانانی کتێبەکەیە. سەرنج و بۆچوونەکانی دانەری ئەم کتێبە بەوە جیادەکرێنەوە کە بابەتیانەن، ئەو رووداو وهەواڵانەش کەدەیانگێڕێتەوە تا رادەیەکی زۆر وردن، چونکە پشتی بەستووە بە تۆمارە فەرمییەکان و گێڕانەوەکانی ئەو کەسانەی هاوچەرخی ڕووداوەکان بوون. بێگومان لەپاڵ بینینەکانی خۆی، چونکە خۆشی یەکێك بوو لە مەمالیکەکانی بەغدا و لە سەردەمی حوکمڕانی ئەوان لەئیالەتی بەغدادا هەندێ پلەو پایەی گرنگی هەبووە.[2]

---

(١) یاسين بن خيرالله الخطيب العمري، منية الادباء في تأريخ الموصل الحدباء، تحقيق و نشر: سعيد الديوەجی، مطبعة الهدف، الموصل ١٩٥٥، ص٤-٦.

(٢) سليمان فائق بك، تأريخ بغداد، ت: موسى كاظم نورس، مطبعة المعارف، بغداد ١٩٦٢، ص٣-٧، شایەنی گوتنە مێژوونووس (عماد عبدالسلام رؤوف) دەڵێت مێژوونووسی ناوبراو "لە شێوازەکانی نووسینی مێژوودا پسپۆڕە". بۆ زانیاری پتر لە بارەی ژیاننامە و نووسراوە مێژووییەکانی بگەڕێوە بۆ: التأريخ و المؤرخون العراقيون...، ص ٣١٥-٣١٩.

٦- (تأريخ حوادپ بغداد و البصره)ی شێخ عەبدولڕەحمان كوڕی عەبدوڵڵای سوەیدی بەغدادی. ئەم كتێبە مێژووی هەردوو ئیالەتەكە لەماوەی ساڵانی ١٧٧٢-١٧٧٨ ز دەگرێتەخۆ، ئەمەش ماوەیەكی گرنگە لەمێژووی عێراق و پڕ بوو لەگۆڕانكاری. بەڵام بەگوتەی ساغكەرەوەی كتێبەكە (د.عیماد عەبدولسەلام رەئووف) ئەم دانراوە زیاتر لەو كتێبە "یاداشتنامە كەسییانە دەچێ كە خاوەنەكانیان مێژووی رووداوەكانی سەردەمەكەیان تۆمار دەكەن، لەمیانەی تۆماركردنی مێژووی ماوەیەكی دیاریكراو لە ماوەكانی ژیانیان". بۆیە عەبدولڕەحمان سوەیدی بە شایەتحاڵی زۆربەی ئەو رووداوانە دادەنرێ كە دەیانگێڕێتەوە. ئەوەی گرنگی كتێبەكەشی زیادكردووە ئەوەیە كەنووسەرەكەی گوزارشتی لە بۆچوونی سەرۆكایەتی ناوچەیی بەغدا كردووە وبۆچوونی فەرمی عوسمانی نانوێنێ.[1]

لەنێو ئەو كتێبە مێژووییانەی لەم سەردەمە دانراون، چەند كتێبێك هەن كەلەسەر بنەمای بابەت نووسراون. ئەم شێوازە تاڕادەیەك تایبەتە بە مێژوونووس سلێمان فایەق بەگ كە لەم بوارەدا چەند كتێبێكی داناوە، بەڵام ئەوەی لەم توێژینەوەدا بەلامانەوە گرنگە بریتین لە دوو كتێب:

١- تأريخ المماليك الكولەمند فی بغداد، ئەمە نامیلكەیەكی بچووكە بەزمانی توركی داندراوەو مێژووی سەردەمی دەسەلاتی مەمالیك لە ئیالەتی بەغدا (١٧٤٩-١٨٣١) تۆمار دەكات. بەڵام هەواڵ و رووداوەكانی ساڵەكانی دوایی وردەكارییەكی زیاتریان پێوە دیارە، بەتیبەتی سەردەمی والی داود پاشا (١٨١٦-١٨٣١) چونكە دانەر خۆی هاوچەرخی رووداوەكانی ئەو سەردەمە بووە.[2]

٢- حروب الايرانيين فی العراق، ئەم كتێبە كەلەبنەڕەتدا لەشێوەی نامیلكەیەكی بەزمانی توركی بوو، لە مێژووی سەردەمی هەردوو والی: حەسەن پاشاو ئەحمەد پاشای كوڕی دەكۆڵێتەوە، بەتایبەت لەشكركێشییەكانی ئەم دوو والییە لە ئێران لە سەروبەندی

(١) عبدالرحمن بن عبدالله السويدي البغدادي، تأريخ حوادث بغداد و البصرة من ١١٨٦-١١٩٢هـ/ ١٧٧٢-١٧٧٨ م، تحقيق د.عماد عبدالسلام رؤوف، دار الحرية للطباعة، بغداد ١٩٧٨ مقدمة المحقق، ص٧ ومابعدها.

(٢) بڕوانە: سليمان فائق بك، تأريخ المماليك ((الكوله مند)) في بغداد، ت: محمد نجيب ارمنازى، مطبعة المعارف، بغداد ١٩٦١.

داگیرکاریی ئەفغانی لەو ولآتە لە دەیەی سێیەمی سەدەی هەژدەمین. کتێبەکە بە سەرچاوەیەکی گرنگ دادەنرێ بۆ رووداوەکانی ئەو لەشکرکێشییانە، چونکە وردەکاریی باش وزانیاریگەلێکی تەواو لەخۆدەگرێ لەسەر بابەتەکە. ئێمە بەهۆی (عەبدولجەبار ئەلعومەر)ەوە بەم کتێبە گەیشین کە وتارێکی لە گۆڤاری (ێفاق عربیە) بلآوکردەوە لەگەلّ دەقی وەرگێرانە عەرەبییەکەی کتێبەکە کە لە لایەن (محەممەد خەلوسی ئەلناسری)یەوە ئەنجامدراوە.[1]

ژمارەیەك دانراوی مێژوویی تر هەن کە دەکرێ بە مێژووی گشتی ناوببرێن، چونکە بەپێی توانایان هەموو رووداوەکانی ناوچەکە دەگرنەخۆ. لێرەدا بەتایبەت ناوی دوو کتێبی مێژوونووس یاسین عومەری دەهێنمەوە، یەکەمیان بەناوی (الآپار الجلیە فی الحوادپ الڕچیە) و دووهەمیشیان بەناوی (غرائب الڕپر فی حوادپ ربع القرن الپالپ عشر). لە کتێبی یەکەمدا (عومەری) لە هەوەلّین سالّی کۆچییەوە وەریگرتووە تا سالّی دانانی کتێبەکە (١٧٩٤ز)، تیادا باس لە مێژووی ناوچەکە لەنێویشیدا عێراق و ولآتانی دراوسێ دەکات، بەتایبەت دەولّەتی عوسمانی و ئێران. زانیاری وهەوالّەکانیشی تەنها لایەنی سیاسی وهەلّمەتە سەربازییەکان ناگرنەوە، بەلّکو ئەو زۆربەی کارەساتە سروشتی و قەیرانە ئابوورییەکانی وەك: پەتاکان و زەمین لەرزەو قاتوقڕی وگرانیشی تۆمارکردووە، ئەمەش لە گرنگی کتێبەکەی زیادکردووە، نەخاسمە کە مێژوونووس شایەتحالّی هەندێك لەو رووداوانە بووە.[2] کتێبی (غرائب الڕپر)یش هەر لەسەر شێوەی کتێبەکەی پێشوویەتی ولەرووی گرنگییەوە لەویان کەمتر نییە. دیارە هەر ویستوویەتی زانیارییەکانی کتێبی پێشووی بەمەی دوایی تەواو بکات. چونکە لەرووداوەکانی سالآنی ١٢٠٠-١٢٢٥ك دەکۆلّێتەوە، بەلآم سەرەتا چەند زانیارییەکی کورتی سەبارەت بە رووداوە سروشتییەکانی سالآنی دوای ٢٤٠ك (٨٥٤-٨٥٥ز)، وەکو دەروازە نووسیوە.[3]

---

(١) سليمان فائق بك، حروب الايرانيين في العراق، تعريب: محمد خلوصى بن محمد سعيد الناصري التكريتى. لەلایەن (عەبدولجەبار ئەلعومەر) لە گۆڤاری (آفاق عربية) ژمارە (٣-٤) سالّی ١٩٨٠ بلآوکراوەتەوە.

(٢) ياسين بن خيرالله الخطيب العمري، زبدة الآثار الجلية في الحوادث الأرضية، انتخب زبدته: د. داود الجلبي، تحقيق: عماد عبدالسلام رؤوف، مطبعة الآداب، النجف ١٩٧٤، ص٧-١٠.

(٣) بڕوانە: ياسين العمري، غرائب الأثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر.

ب- سەربوردە و ژیاننامە:

ئەم دانراوانە، یـان ژیاننامـەی فـەرمانڕەوایان و رووداوەکـانی سـەردەمانیان لـەخۆ دەگرن، یان بـریتین لەسـەربوردە وژیاننامـەی زانایـان و ئـەدیبان و شـاعیران. لـەجۆری یەکەمیان، ئێمە پشتمان بە دوو دانراو بەستووە کە ئەوانیش ئەمانەن:

١- (حدیقە الزوراو فی سیرە الوزراو) دانـانی شـێخ عەبـدولڕەحمان کـوڕی عەبـدوڵڵای سوەیدی، کە لەسەرەتای ئەم بابەتە ناومان هێنا و روونمان کـردەوە کەمێـژووی سـەردەمی حەسەن پاشا و ئەحمەد پاشای کوڕی لـە ئیالـەتی بەغـدا تۆمـارکردووە. ئـەم کتێبـە بـە سەرچاوەیەکی گرنگ دەژمێردرێ بۆ مێژووی عێراق لە نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەمدا. چونکە ئیالەتی بەغدا لەو سەردەمەوە دەستیکردووە بـەپیادەکردنی هـەژمون ودەسـەڵاتی بەسەر زۆربەی ناوچەکانی عێراقـی ئێسـتا و هەنـدێ ناوچـەی ئێـران. سـوەیدی چـەندین رووداوی بەزمانی شایەتحاڵ تۆمارکردووە، بەتایبەتی ئەو رووداوانـەی کـە دەگەڕێنـەوە بـۆ سەردەمی ئەحمەد پاشا، چونکە هاوچەرخی ئەم سەردەمە بوو. بەڵام تێبینـی دەکـرێ کـە لایەنی هەردووکیانی گرتووە و ستایشی کردوون، ئەمەش مەسەلەیەکی سروشتییە، چونکە ئامانج لە دانانی کتێبەکە بەدیارختستنی شکۆمەندیی ئەوان بووە.[(١)]

٢- (مگالع السعود بگیب أخبار الوالی داود) لە دانانی شێخ عوسمان کـوڕی سـەنەدی وائیلی بەسری، کە لە دەستپێکی ئەم بابەتە ئاماژەمان پێدا. ئەگەرچی ئـەم مێژوونووسـە بەڵێنی بە داود پاشای والی دابوو کتێبێك دابنێ کە" وەسفە سوننییەکانی لـەخۆ بگـرێ" وەکو خـۆی دەڵێـت، بـەڵام کتێبەکـە لەناوەڕۆکـدا "سـەربوردەی خـودی میللـەت بـوو، بەکۆچـەری وشارسـتانییەوە، ورۆشـنبیر وخـەڵکی ڕەشـۆکییەوە" بـە پێـی دەربـڕینی ساغکەرەوەی کتێبەکە. بۆیە پڕیەتی لەچەندین کەرەستەی خاوی گرنگ لـەبارەی مێـژووی عێراق و ژمارەیەك وڵاتی دراوسـێ، لەسـەردەمێکدا کەچـەندان رووداوی بـەخۆوە بینیـوە ئەویش ماوەی نێوان ساڵانی (١٧٤٤-١٨٢٦)ـە. نەخاسمە کە دانـەر هاوچـەرخی زۆربـەی ئەم ڕووداوانە بووەو چاویشی بەو سەرچاوە بنەڕەتییانە کەوتووە کە خودی داود پاشـا بـۆی فەراهەم کردوون.[(٢)] بەڵام ئەوەی بۆتە مایەی رەخنەگرتن لێی، ئەوەیە کەزێدەڕۆیی کـردووە

---

(١) بڕوانە: عبدالرحمن السویدی، حدیقة الزوراء، ص٦-٧، ١٤-١٥ (مقدمة المحقق).

(٢) عثمان بن سند الوائلي، م. س، مقدمة المحقق ص٧ ومابعدها.

لەوابەستەبوونی بەدەستەواژەی سەروادار و ڕستەگەلی ڕازاوەی قەبە و هەروەها لایەنـداریی دەسەڵاتی فەرمی عوسمانی، بەتایبەتی دەسەڵاتی ئیالەتی بەغدا لە سەردەمی داود پاشـا. ئەمەش بەپێی ئامانجی دانانی کتێبەکە مەسەلەیەکی بەڵگەنەویستە.

سەبارەت بەکتێبەکانی ژیاننامەش، پێویستە ئامـاژە بـەکتێبی (منهـل الاولیـاو و مشرب الاصفیاو من سادات الموصل الحدباو) بدەین کە لەدانانی محەمـەد ئـەمین کـوڕی خـەیروڵڵا خـەتیبی عومـەری (١٧٣٨-١٧٨٨) یـە. چـونکە دانـەر ئـەم کتێبـەی بـۆ نووسینەوەی ژیاننامەی ژمارەیـەك کەسـایەتی خـاوەن دەسـەڵات و زانسـت و ئـەدەبی خەڵکی موسڵ تەرخانکردووە. لێ باسیشی لەمەزاری ئـەولیا و پیاوچـاکانیش کـردووە. هەنـدێ زانیـاریی جوگرافیشـی لەسـەر مووسـڵ و ناوچـەکانی دەوروبـەری پێشـکەش کردووین. هەروەها مێژووی موسڵیشی لەدوایساڵی ١٠٠٠ك/١٥٩١ ز تـاوەکو سـاڵی ١٢٠١ك/١٧٨١ز وەرگرتـووە، ئـەم مێـژووەی دواییشـیان سـاڵی دانـانی کتێبەکەیـە. لەبەرئەمە کتێبەکە بۆتە سەرچـاوەیەکی مێـژوویی ڕەسـەن، نەخاسـمە کەمێژوونووسـی ناوبراو هاوچەرخی هەندێك لە ڕووداوەکانی بووە و بۆ گێڕانەوەی هەندێ ڕووداوی تـریش سوودی لەو کەسانە وەرگرتووە کە لە کاتی ئەو ڕووداوانـەدا ژیـاون.[1] هەنـدێ کتێبـی سەربوردە و ژیاننامەی دیکەش هەن، کـە بـەخێرایی ئاماژەیـان پێـدەدەین بـۆ ئـەوەی خۆمان لەدرێژکرنەوەی بابەتەکە بەدوور بگـرین. لەوانـە هەنـدێکیان بـاس لـەزانایان و ئەدیبان و شاعیران و چەند نموونەیەك لە کار و بەرهەمەکانیان دەکەن، بەتایبەت کتێبـی (الروچ النچر فی ترجمە ادباو العصر) لە دانانی عیسامەددین عوسمان کوڕی عەلی کـوڕی موڕادی عومەری، وکتێبی: (شمامە العنبر و الزهر المعنبر) لە نووسـینی محەمـەد کـوڕی موستەفا غولامی. شیاوی گوتنە ئەم دوو دانەرەی دوایی، خەڵکی موسڵن و لە سـەدەی هەژدەمدا ژیاون.[2]

(١) محمدامین بن خیرالله الخطیب العمري: منهل الاولیاء و مشرب الاصفیاء من سادات الموصل الحدباء، ج١، تحقیق: سعید الدیوه جی، مطبعة الجمهوریة، الموصل ١٩٦٧، ص٥-٩.

(٢) بڕوانە: عصام الدین عثمان بن علي بن مراد العمري: الروض النضر في ترجمة ادباء العصر، تحقیق: د.سلیم النعیمی، ج١، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد ١٩٧٤. محمد بن مصطفی الغلامي: شمامة العنبر و الزهر المعنبر، تحقیق: د.سلیم النعیمی، مطبعة المجمع العلمي العراقي بغداد ١٩٧٧.

ج- سەرەڕای ئەوانەی ئاماژەمان پێدان:

هەندێ نووسراوی مێژوویی تر هەن کە ناوی (دانراوی مێژوویی) بە واتای تەواوی زاراوەکە بەسەریاندا ناچەسپێ، چونکە تەنها بریتین لە چەند لاپەڕەیەك کەبە شێوەیەکی سەرپێی تۆمارکراون، یاخود بریتین لە سەرنج و تێبینیگەلێك، کەسانێك لەنێو دەستنووسێکدا نووسیویانن کەمەرج نیە مێژوونووس بن. بەڵام ئەمانەش لە چوارچێوەی تۆمارکراوە مێژووییەکاندا دادەنرێن، یان باشتر بڵێین وەکو یاداشتنامەی کەسایەتی دەژمێردرێن، چونکە باسی ڕووداوێکی مێژوویی لەخۆدەگرن کە بەزۆری کەسانێکی شایەتحاڵی ئەو ڕووداوە تۆماریان کردووە. هەندێ جار هەر ئەم پەڕانە بە تەنیا وردەکاری گرنگ لەبارەی ڕووداوگەلێك باس دەکەن کە لەکتێبە مێژووییەکان هاوشێوەیان نابینین. زەقترین نموونە بۆ ئەمەی دەیڵێین ئەو لاپەڕانەیە کە هەندێ پیاوانی ئاینی نەسرانی نووسویانە بۆ تۆمارکردنی سەرنج و بینینەکانی خۆیان لەکاتی لەشکرکێشییەکانی نادر شا بۆ سەر عێراق و کوردستان لە چارەگی دووەمی سەدەی هەژدەمدا.[1]

یەکەم: قەوارە سیاسییە کوردییەکان و میرانی کورد:

زۆربەی ناوچەکانی کوردستان سەربەخۆیی ناوخۆیی خۆیان بەدەستەوە بوو و قەوارە ناوچەییەکانیان پاراست کاتێك چوونە پاڵ دەوڵەتی عوسمانی لە دوای شەڕی چالدێران (١٥١٤) وپێشهاتەکانی دواتر.[2] ئەوەبوو عوسمانییەکان دانیان بە میرنشین و قەوارە سیاسییە کوردییەکان نا و ڕژێمی کارگێڕی خۆیان لە ناوچەکە بەشێوەیەك پیادەکرد کە

(١) بڕوانە: نرسيس صائغيان، صفحة منسية من تأريخ نادر شاه، مجلة (لغة العرب)، ج٥، س(٧) بغداد ١٩٢٩. بطرس حداد، حملة نارد شاه علي العراق سنة ١١٤٥هـ في وثيقة سريانية، مجلة (بين النهرين) ع٣٣، سنة ١٩٨١. سهيل قاشا: حملات نادر شاه علي العراق في وثائق سريانية، ٢ج، مجلة (كاروان)، ع (٧٤-٧٥) نيسان و ايار ١٩٨٩.

(2) Crasy, Edward S.: History of the Ottoman Turks, London 1878, new Published (Khayats, Beirut 1961), p447.

بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ: د. سعدى عثمان هروتى، كوردستان و الامبراطورية العثمانية، دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان، مؤسسة موكريانى للنشر- اربيل، مطبعة خانى، دهوك، ٢٠٠٨، ص٣٩ ومابعدها.

لەگەڵ ئەم دانپێدانانە بگونجێت. لەئەنجامدا ئەم میرنشینانە وەکو (سنجەق) یان (لیوا) ئەژمارکران لە چوارچێوەی ویلایەتە عوسمانییەکاندا، بەڵام حوکمە بۆماوییە خۆماڵییەکانی خۆیان پاراست. تەنانەت قەوارە گرنگەکان یاخود گەورەکانیان بە فەرمی بە "حکوومەت-Hukumet" ناودەبران. میرەکانیشیان بە "سەربەست میرمیران-Serbest Miri Miranlik" واتە: بە گلەربەگە سەربەستەکان، ناسرابوون. لەنووسراوە فەرمییەکانیشدا بە نازناوی "جەناب-Cenab" بانگ دەکران.(1) شایەنی گوتنە میرە کوردەکان لە سەرەتادا زیاتر نازناوی "بەك" یان "بێك"یان هەڵگرتبوو.(2) ئەمەش زاراوەیەکی تورکییە، واتە: رابەر یان سەرۆك، لەڕاستیشدا وەکو سەرۆکەکانی لیواکان "سنجەق بەك" دادەنران و پایەی "(میرلیوا" یان هەبوو،(3) بەڵام تێبینی ئەوە دەکەین کە لەسەدەی هەژدەمینەوە پایەی (میری میران)یش وەردەگرن، ئیدی لەوکاتەوە نازناوی "پاشا"یان دەبێ.(4)

ئەم جیاوك وئیمتیازاتە سیاسی-کارگێڕییە کوردییانە، لەسەرچاوە مێژووییە عێراقییەکاندا بە ڕوونی بەرچاو دەکەون، ئەویش لەمیانەی ئەو ئاماژە زۆرانەی کە بۆ میرنشینە کوردییەکان دەکرێن، ئەمەش بەڵگەی بەردەوامی ومانەوەی ئەم قەوارە

---

(1) Ayni Ali Efendi (Defteri Hakani Emini-1018/1909): Osmanli Imparatorlugunda Eyalet Taksimati, Toprak Dagitmi ve Bunlarin Mali Gucleri, Bu gunkudile Ceviren: Hadiye Tuncer, Gursoy Basmevi-Ankara 1964, S. 13. Uzuncarsili, Ismail Hakki: Buyuk Osmanli Tarihi, cilt 2, Ankara-1995, S.580.

بۆ وردەکاریی لەو بارەیەوە، بڕوانە: د.سعدی عثمان حسین، کوردستان الجنوبیة في القرنین السابع عشر و الثامن عشر، دراسة في علاقاتها السیاسیة و الاداریة و الاقتصادیة مع ایالتی بغداد و الموصل، اربیل ٢٠٠٦، ص٧٨-٨٥.

(٢) بۆ نموونە بڕوانە: شرفخان البدلیسی، شرفنامە، ت: محمد جمیل الملا احمد الروزبیانی، ط٢، مؤسسة موکریانی، اربیل ٢٠٠١، صفحات: ٢٤٨، ٢٤٩، ٣٥٣، ٤٣٧. د.عماد عبدالسلام رؤوف، دراسات وثائقیة في تاریخ الکورد الحدیث و حضارتهم، منشورات وزارة الثقافة، اربیل ٢٠٠٨، صفحات: ١٥٧، ١٨١، ٢١٤.

(٣) بڕوانە: سعدی عثمان، کوردستان الجنوبیة، ص٨٤.

(٤) بۆ نموونە بڕوانە: اسماعیل عاصم کوچك چلبی زادە: تأریخ چلبی زادە، مطبعة عامرە، استانبول ١٢٨٢هـ، ص٨٦. احمد جودت، تاریخ جودت، از ترتیب جدید، ج١، مطبعة عثمانیة، استانبول ١٣٠١، ص٢٧٣، ٢٧٤.

کوردییانە لەسەدەکانی دواتر بەدەستەوە دەدەن. لەهەندێ لەو سەرچاوانەدا زۆرجار دەستەواژەکانی "میرنشینیی بابان" و "حکومەتی بابان" دەبینین.[1] بەڵکو مێژوونووسی موسڵی یاسین عومەری وا ئاماژە بە میرنشینی بۆتان دەکا کە "مەملەکەتێکی سەربەخۆ" بێت. بەڵام بێگومان مەبەستی ئەوەبووە کە لەڕووی کارگێڕی نێوخۆییەوە سەربەخۆ بووە، چونکە دواتر ئاماژە دەدات کە ئەم میرنشینە لەسەرەتادا سەر بە ئەیالەتی دیاربەکر بوو، بەڵام پاشان لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەمدا خرایە سەر ئەیالەتی بەغدا.[2] لەسەروبەندی لەشکرکێشییەکانی عوسمانیش بۆ سەر میرنشینی ئەردەڵان لە ناوەڕاستی سەدەی شازدەهەمدا، دانەری کتێبی (گلشن خلفا) ئاماژە بە بەشداریکردنی "میرە کوردە حکومییەکان" دەکات.[3] ئەم دەستەواژەی دوایی شایەنی شرۆڤەکارییە. چونکە دەکرێ دەستەواژەکە لە دانە ئەسڵییەکەی کتێبەکە کە بەزمانی تورکییە، بەواتای "میرانی حکومەتە کوردییەکان" هاتبێ، بەڵام وەرگێڕ بە هەڵە وەریگێڕابێت. ئەگەر وەرگێڕانەکەش ڕاست بێت، ئەوا دەستەواژەکە ئاماژە بەوە دەکات کە ئەم میرە کوردانە سەر بەحکوومەت یاخود دەوڵەتی عوسمانی بوونە وبەفەرمی دان بە دەسەڵاتە خۆماڵییەکانیان نراوە، کەواتە لە هەردوو باردا دەستەواژەکە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە کوردان پارێزگارییان لە قەوارە خۆماڵییەکانی خۆیان کردووە.

بڕێ جار، ناوی میرنشین وقەوارە کوردییەکان بەشێوازێك دێت کەسیفەتە کارگێڕییەکە بەدیار دەخات، بێ ئەوەی جەخت بکاتە سەر سیفەتی سیاسی ئەو میرنشین و قەوارانە، کە لەڕاستیدا ئەمە سیفەتی بنەڕەتییە. ئەمەش مەسەلەیەکی ئاساییە، چونکە زۆربەی ئەو مێژوونووسانە- وەك لە دەستپێکی توێژینەوەکەدا گوتمان- گوزارشتیان لە بۆچوونی عوسمانی دەکرد و لە گۆشەنیگای ئیالەتی بەغداوە سەیری ئەم قەوارانەیان دەکرد، دیارە ئەم ئیالەتەش هەژمونی کارگێڕی بەسەر زۆربەی میرنشینەکانی

(١) عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص١٨٣، ١٥٤، ١٥٥.

(٢) غاية المرام، ص١١١.

(٣) نظمي زاده، م. س، ص٢٠٤.

باشووری کوردستان هەبوو.[1] ئەوەتا مێژوونووس عەبدولرەحمان سوەیدی کە ئاماژە بە میرنشینی بابان دەکات دەستەواژەی "سنجەقەکانی کوردانی بەبە" بەکاردەهێنێ.[2] سلێمان فایەق بەگیش، جارێ بە "لیوای بابان"[3] و هەندێ جاری تریش بە "موتەسەڕفییەتی سلێمانی" ناوی بردووە.[4] هەرچی رەسوول کەرکوکلیشە، دەستەواژەی "موتەسەڕفییەتی کۆیسەنجەق و هەریر" بەکاردێنێ لەکاتی باسکردنی ئەسپاردنی حوکمی ئەو دەڤەرانە بە یەکێك لە میرانی بابان لە بری میرێکی سۆران لەنیوەی دووەمی سەدەی هەژدەمدا. لە رووداوێکی دیکەدا مێژوونووسی ناوبراو دەڵێت: "ئنجا فەرمان دەرچوو بە دامەزراندنی... بۆ لیواکانی هەریر و هەولێر و کۆیری".[5] شایەنی باسە، ووشەی لیوا وەرگێڕانە عەرەبییەکەی ووشەی (سنجەق)ی تورکیە، کەیەکەیەکی کارگێڕی بچووکتر لە ویلایەت یان ئیالەت بوو.[6] لە دستپێکی بابەتەکەماندا گوتمان میرنشینە کوردییەکان لە ناو ویلایەتە عوسمانییەکاندا، وەکو سنجەق دەژمێردران. زاراوەی (موتەسەڕفییەت)یش لە رووی کارگێڕییەوە واتایەکی هاوشێوەی هەردوو ووشەی پێشوو دەبەخشێت.

مێژوونووسانی عێراقی واژەی تریش بەکاردەهێنن بۆ ئاماژەدان بەمیرنشینە کوردییەکان، وەکو واژەی "مقاگعە/ دەڤەر"[7] کە ئەویش زاراوەیەکی جوگرافییە.

---

(١) لەبارەی هەژمونی کارگێڕیی ئیالەتی بەغدا لە سەردەمی عوسمانیدا، بڕوانە: سعدي عثمان، كوردستان الجنوبية...، ص١٠٨-١١٣.

(٢) حديقة الزوراء، ص١٣٦.

(٣) حروب الايرانيين...، ص١٠٢.

(٤) تأريخ بغداد، ص١٣٩.

(٥) دوحة الوزراء، ص١٧٦، ١٥١.

(٦) عوسمانییەکان لەماوەی نێوان ١٥٩١-١٨٦٤ بەفەرمی زاراوەی ئەیالەتیان لەجیاتی ویلایەت بەکاربردووە. بڕوانە: دائرة المعارف الاسلامية، (الترجمة العربية)، مجلد (٥)، مادة: ايالة (خليل اينالجق)، ص٢٦٤. لەبارەی رژێمی کارگێڕی عوسمانی، بگەڕێوە بۆ: مرادجه دوسون: نظم الحكم و الادارة في الدولة العثمانية. ت: فيصل شيخ الارض، رسالة قدمت من قبل المترجم الى دائرة التأريخ في جامعة بيروت الامريكية لنيل شهادة استاذ في العلوم/١٩٤٢.

(٧) رسول الكركوكلي، م. س، ص١٤٥، ١٤٦. سليمان فائق، تأريخ بغداد، ص١٤.

هەندێ جاریش لـەرووی هۆزایەتییـەوە سـەیری دەکـەن، بـە نموونـە (یاسـین عومـەری) دەستەواژەی "کوردانی هەکاری... کوردانی بەهدینان"[١] بەکاردەبات بۆ ئاماژەدان بـە هەردوو میرنشینی هەکاری و بادینـان. هەریـەك لـە عەبـدولڕەحمان سـوەیدی و ڕەسـول کەرکوکیش لـەوە زیـاتر پێهەڵـدەنێن، کاتێـك دەسـتەواژەکانی "خێڵـەکانی کـورد" و "عەشیرەتەکانی کورد" بەکاردێنن بۆ ئاماژەدان بەهێزەکانی میرنشینە کوردییـەکان لـە شەڕێکی دەوڵەتی عوسمـانی لـەدژی ئێـران.[٢] سـەرباری ئـەوە ئـەم مێژوونووسـانە بـۆ ئاماژەدان بەمیرنشینی بابان یان بابانییەکان، دەستەواژەی تر بەکاردێنن، وەك "کۆمەڵی بەبە"[٣] و "کوردانی بـەبا"[٤] یـان "بابـا" بەتـەنیا.[٥] ئەمانـەش دەسـتەواژەگەلێکن بـەکاردەبرێن بـۆ ئامـاژەدان بەکۆمـەڵێکی مرۆیـی کەدەچـنەوە سـەر ناوچـەیەك یـان میرنشینێکی دیاریکراو کە میرنشینی بابانە. سەبارەت بەم میرنشینەش تێبینی دەکـرێ کە لەکوردستانی باشوور دەسەڵاتێکی بەرچاوی هەبووە، نەخاسمە لەناوەڕاسـتی سـەدەی هەژدەمەوە. بەجۆرێك کە لەدیدگای ئیالەتی بەغـداوە گوزارشـتی لـەخودی کوردسـتان دەکرد، لەبەر ئەوە زاراوەی "کوردستان" یان دەستەواژەی "ناوچەی کوردنشـین" لـەلای هەندێ مێژوونووسانی عێراقی هاوتای ناوی "میرنشینی بابان" بـوو.[٦] شـایەنی باسـە ئەم حاڵەتە لای هەندێ گەڕیدەی بیانی و مێژوونووسانی عوسمانیش، هەر بەم شێوەیە.[٧]
شێوەیە.[٧]

هەرچی پەیوەستیشە بەسیفەت و وێنای سەرۆك ومیرانی کـورد لـەدانراوە مێژووییـە عێراقییەکاندا، ئەوا لێرشدا جیاوازییەکی بەرچـاو دەبیـنین. ئەمـەش بـەپێی جیـاوازی

---

(١) غاية المرام، ص٩٢.

(٢) حديقة الزوراء، ص٢٨٣. دوحة الوزراء، ص٢٢.

(٣) نظمي زاده، م. س، ص٢٩٦.

(٤) ياسين العمري، زبدة الأثار، ص١٣١. هەروا بڕوانە: عبدالرحمن السويدي، حديقة الزوراء، ص٦٣.

(٥) ياسين العمري، غاية المرام، ص١٨٥.

(٦) رسول الكركوكلي، م. س، ص١٣٧، ١٤٦. سليمان فائق، تاريخ بغداد، ص١٣٧.

(٧) كلوديوس جيمس ريج، رحلة ريج في العراق عام ١٨٢٠، ت: بهاءالدين نورى، مطبعة السكك الحديدية، بغداد ١٩٥١، ص٣١٥. احمد جودت، م. س، ج٤، ص٨٥.

مێژوونووسانی عێراقی و هەروا جیاوازی کەسایەتییەکانی ئەو میرانە وراددەی دەسەڵات و ئنجا هەڵوێستیان بەرامبەر بە دەسەڵاتی عوسمانی. ئەوەتا مێژوونووسە عێراقییەکان لە تۆمارکردنی نازناوی میرانی کورد زۆر جار راستییان پێکاوە، بەتایبەتی کە بەر لە ناوەکانیان واژەی "میر" یان بەکاربردووە.[1] بەڵکو هەندێ جار شێوازە کوردییەکەی ئەم واژەیان بەکارهێناوە. بۆ نموونە ناوی سلێمان بەبەی میری بابان (١٦٦٩-١٦٩٩) و میر حەسەنی برای لە کتێبی (گلشن خلفا)دا بە "میر سلێمان" و "میر حەسەن" هاتووە.[2] زۆر جاری دیکەش ناوەکانیان لەگەڵ سیفەتی (حاکم/ سەردار) هێنراوە، وەك ئەوەی کە نووسیویانە "حاکمی ئامێدی"[3] و "حاکمی بابان".[4] لەم بارەشدا زۆر لە ڕاستی لایان لایان نەداوە بەو پێیەی ئەوان حوکمی میرنشینەکانیان دەکرد، واتە سیفەتەکە لە کارەکەوە هاتووە. بەڵام مێژوونووسانی عێراقی بەزۆری جەخت لەسەر سیفەتی کارگێڕی ئەو میرانە دەکەن و سیفەتە سیاسییەکەیان پشتگوێ دەخەن. ئەمەش کاتێك بە دەستەواژەکانی "موتەسەڕیفی بابان"[5] و "موتەسەڕیفی سلێمانی"[6] یان "موتەسەڕیفی عیمادییە"[7] وەسفیان دەکەن. بەڵکو بە راشکاویش دەستەواژەی "پایەی "پایەی موتەسەڕیفییەت" بەکاردێنن، کاتێ ئاماژە بە حوکمڕانی ئەو میرانە دەکەن لەمیرنشینەکانیان.[8] هەندێ جاری تریش لەنووسینی نازناوی میرە کوردەکاندا وردنین و

---

(١) نظمي زاده، م. س، ص٢٠٥. عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص١٥٧. ياسين العمري: غاية المرام، ص٩٣.

(٢) نظمی زاده، م. س، ص٢٩٦.

(٣) رسول الكركوكلي، م. س، ص٢٢٤. ياسين العمري، زبدة الآثار، ص٧٨.

(٤) عثمان بن سند الوائلي، م . س، ص١٤٨.

(٥) رسول الكركوكلي، م. س، ص٩٣. عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص١٧٦.

(٦) سليمان فائق، تاريخ بغداد، ص٣٠.

(٧) عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص٢٧١.

(٨) بڕوانە: سليمان فائق، تاريخ بغداد، ص١٣٦.

دەستەواژەگەلێکی هەڵە بەکاردێنن، وەکو "سنجەقی بەبەی بەکر ناو".[١] یاخود ڕەمەکییانە، کاتێك بە والی وەسفیان دەکەن، کە ئەمەش سیفەت و نازناوی سەرداری ویلایەت یان ئیالەتە عوسمانییەکانە ونابێت بێجگە لەخۆیان کەسێکی تر بەم سیفەتەوە ناو بهێنرێ. بەڵام لەکتێبە مێژووییە عێراقییەکاندا، دەستەواژەگەلی "والییەکانی جزیرە و ئامێدی [مەبەست لەمە هەردوو میری بۆتان و بادینانە]"[٢] و "والی عیمادییە"[٣] و و "والی قەرەچوالان [مەبەست میری بابانە]"[٤] دەبینین.

هەروەها، لەو دانراوە مێژووییە عێراقییانەدا سەرنج دەدەین کەزۆربەی میرە کوردەکان نازناوی "پاشا"یان هەڵگرتووە بەتایبەت لەسەدەی هەژدەمەوە، ئەم نازناوەش گوزارشت لەوە دەکات کە خاوەنەکەی-وەك لە دەستپێکی ئەم بابەتە ڕوونمان کردەوە- پایەی (میری میران)ی هەیە. ئەم پایەیەش سەرەتا دەدرایە سەرداری ویلایەتەکان، واتە (بەگلەربەگی)یەکان، بەڵام دواتر درایە سەرداری سنجقەکانیش. بەڵام بەبێ ئەوەی ئەرکێکی کارگێڕیی بەرزتریان هەبێت.[٥] ئیتر میرە کوردەکانیش بوونە خاوەنی ئەم پلە و و پایەیە. لەبەرئەوە دەبینین دانراوە نێوبراوەکان پڕن لە ناوی چەندین میری کورد کە پایەی پاشایان هەڵگرتووە. زۆربەشیان لەو میرانانەن کە لەمیرنشینەکانیان دەسەڵاتدار

(١) نظمي زادە، م. س، ص٣٢٨، دەستەواژە دروستەکە وەهایە: (حاکمی سنجەقی بەبە کە ناوی -بەکر -ـە)، ناوبراو میر بەکر بەگی بابانە کە لەماوەی ساڵانی (١٧٠٣-١٧١٤) حوکمڕانی میرنشینەکەی کردووە. لەبارەی ژیاننامەی بڕوانە: سعدي عثمان، امارة بابان في النصف الاول من القرن الثامن عشر، مؤسسة موکریانی، اربیل ٢٠٠٠، ص٢٤-٢٧.

(٢) نظمي زادە، م. س، ص٢٩٧.

(٣) عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص٢٧١.

(٤) ياسين العمري، غاية المرام، ص١٨٥.

(٥) سەبارەت بە پەرەسەندنی مێژوویی ئەم پایەیە، بگەڕێوە بۆ: هاملتون جيب و هارولد بوين، المجتمع الاسلامي والغرب، ت: عبدالمجيد حسيب القيسي، ج١، ق١، ط١. دار المدى للثقافة و النشر، دمشق ١٩٩٧، ص١٨٤-١٨٥.

بـوون. لەوانـە بـۆ نموونـە: "سـەلیم پاشـا"[1] و "عەبـدولرەحمان پاشـا"[2] و "بـەهرام پاشا"[3]، دوای نازناوی (پاشا)یش، جاروبار چەند نازناوێکی ترمان بەرچـاو دەکـەوێت، وەك: "پاشای بەباوی"[4] و "پاشای کوردی"[5]. لەم میرانە ژمارەیەکی کەمیشیان والی والی بوون لەسەر یەکێك لەئیالەتە عوسمانیەکان، بەتایبەتی ئیالەتی مووسڵ کە دانـانی ژمارەیەك والی کوردی بەخۆوە بینی، لەوانە: "داسنی میرزا پاشا" کـە لـەمیرە کـوردە ئێزیدییەکان بوو و لەساڵانی (١٦٤٩-١٦٥٠) حوکمڕانی موسڵی لەدەست بوو.[6] لەپاڵ لەپاڵ ئەم میرانە، هەندێ لەسەرۆك هۆزە کوردییەکانیش ئـەم جیاوکـەیان هـەبوو بۆیـە نازناوی (پاشا)یان هەڵگرتبوو. لەوانە بۆ نموونە (تەمەر) یان (تـەیمور پاشـا)ی سـەرۆکی هۆزی مللی.[7]ئەمەش بەپێی ئەوەی لە دانراوەکانی یاسین عومەریدا هـاتووە.[8] بـەڵام وادیارە ناوبراو کاتێ ئـەم نازنـاوەی وەرگرتـووە کـە لەسـاڵی ١٨٠٠ بـەحاکمی رەققـە

---

(١) رسول الکرکوکلي، م. س، ص٩٣. سەلیم پاشا لەنێوان ساڵانی (١٧٤٣-١٧٤٧) و (١٧٤٩-١٧٥١) حوکمی میرنشینی بابانی کردووە. بۆ زانیاری زیاتر، بڕوانە: سعدي عثمان: امارة بابان...، ص٣٩ ومابعدها.

(٢) سلیمان فائق، تاریخ الممالیك،ص٤١. عەبدولرەحمان پاشان لەنێوان ساڵانی ١٧٨٩-١٨١٣ شەش جار بەپچڕ پچڕ حوکمی بابانی کردووە. بڕوانە: محمد امین زکی: تاریخ السلیمانیە وانحائها، ت: الملا جمیل الروزبیاني، بغداد ١٩٥١، ص١٠٢-١٣٣.

(٣) یاسین العمري، زبدة الآثار، ص٩٤. بەهرام پاشا لە ماوەی ساڵانی ١٧١٤-١٧٦٨ میری بادینان بووە و ناوبانگی بە (بەهرام پاشای مەزن) دەرکردووە. بڕوانە: کاوە فریق احمد شاولی ئامیدی، امارة بادینان ١٧٠٠-١٨٤٢/ دراسة سیاسیة اجتماعیة ثقافیة، منشورات مؤسسة موکریاني، اربیل، مطبعة خبات-دهوك ٢٠٠٠، ص٥١-٦٣.

(٤) یاسین العمري، زبدة الآثار، ص١٢١.

(٥) عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص٢٧٠، ٢١١.

(٦) یاسین العمري، منیة الادباء، ص٧٤.

(٧) لەو هۆزە کوردیانە بوو کەبە بەهێزی و نەبەردی و یاخیبوونیان لە دژی دەسەڵاتدارێتی عوسمانی ناسرابوو، لەدەوروبەری ماردین نیشتەجێ بوون. بۆ زانیاری زیاتر، بڕوانە: د.احمد عثمان ابوبکر، اکراد الملي وابراهیم باشا، مطبعة دار الجاحظ، بغداد ١٩٧٣.

(٨) بڕوانە: غایة المرام، ص١٩١، زبدة االآثار، ص١٦٤. غرائب الاثر، ص٢٣.

داندراوه، ، چونکه سەرچاوەکانی تر بە: "تەیمور ئاغا"[1] یان: "تەیمور مللی" ناویان بردووه کاتێك تەنها سەرۆك هۆزێك بوو.[2]

هەندێ لەمیرانی کورد پێش ئەوەی حوکمڕانی میرنشینەکەیان بگرنە ئەستۆ، نازناوی پاشایان بەدەستهێناوه. بەڵام ئەم نازناوه زۆر جار پاداشتێك بوو لەهەمبەر خزمەتێکی گرنگ کە پێشکەشی دەوڵەتیان کردووه. وەك: عوسمان بەگی کوڕی مەحموود پاشای بابان کەنازناوی پاشای لەلایەن سلێمان پاشای مەزنی والی بەغدا (١٧٨٠-١٨٠٢) پێ بەخشراوه لە بەرامبەر ڕۆڵی کاریگەری لە دامرکاندنەوەی یاخیبوونێك کەمەترسیی لەسەر ئیالەتی بەغدا دروستکردبوو.[3] لەم حالەتەی دوایی بەدیاردەکەوێ کەوالی بەغدا بەغدا دەسەڵاتی هەبوو کە ئەم پلەیە بەمیرە کوردەکان ببەخشێ. جیا لەمەی باسکرا، تاکە نێرینەکانی بنەماڵەی دەسەڵاتدار لەمیرنشینە کوردییەکاندا، واتە ئەو میرانەی کە دەسەڵاتیان وەرنەگرتبوو، زۆرجار تەنها نازناوی (بەگ)یان هەڵگرتبوو.[4] هەروەها زۆربەی هەرەزۆری میرە کوردەکانیش لەسەدەی شازدەهەم و ماوەیەکی زۆریش لە سەدەی دواتر تەنها ئەم نازناوەیان هەبوو.[5]

ئەمە سەبارەت بەمیرانی کوردی سەر بەدەوڵەتی عوسمانی، بەڵام لە ئێراندا میرانی کورد بەزۆری نازناوی (خان)[6] یان هەبوو.[7] ئەمەش لەدانراوه مێژووییە عێراقییەکاندا

---

(١) رسول الکرکوکلي، م. س، ص٢١٣.

(٢) عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص٢٠٣.

(٣) رسول الکرکوکلي، م. س، ص١٧٢.

(٤) بڕوانە: م. ن، ص١٧٦. سلیمان فائق، تاریخ بغداد، ص١٣٦. یاسین العمری، زیدة الآثار، ص١٦٠.

(٥) بڕوانە: نظمی زاده، م. س، ص٢٠٥. یاسین العمري، زبدة الآثار، ص٦٧.

(٦) خان: نازناوێکە لەکۆندا بە شاهەکانی تورك و سوڵتانەکانی عوسمانی گوتراوه. هەروەها بەمیرانی قەرم وهەندێ لە میرانی ویلایەتە ڕۆژهەڵاتییەکان گوتراوه. د. سهیل صابان، المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانیة التاریخیة. مراجعة: د. عبدالرزاق محمد حسن برکات. مکتبة الملك فهد الوطنیة، الریاض٢٠٠٠، ص٩٥. لە ئێرانیش بەهەندێ لە سەردارانی ناوچەکان وسەرکردەکانی دەوڵەت گوتراوه.

(٧) بۆ نموونە بڕوانە: اسکندر بیك ترکمان، تاریخ عالم ارای عباسي، چ٢، انتشارات امیر کبیرتهران ١٣٥٠هـ. ١٣٥٠هـ. ش، ج٢، ص٧٩٣، ج٣، ص٩٢٥، ١٠١٩.

عێراقییەکاندا ڕەچاوکراوە، ئەوەتا کاتێك ناوی ئەو میرانە لەم دانراوانەدا دێت، دەبینین لەدوای ناوەکانیان نازناوی (خان) دانراوە. وەك: "ئەحمەد خان"[(١)] و "ئەمانوڵڵا خان"[(٢)]. هەروەها میر ودەسەڵاتدارانی بنەماڵەی کوردی زەندیش کە لەئێران دەسەڵاتدار بوون (١٧٥٠-١٧٩٥) بەم نازناوە ناسرابوون، لەسەروشیانەوە "کەریم خانی زەند"[(٣)] و"سادق خان"ی برای کە لەساڵی ١٧٧٦ بەسرەی داگیرکرد.[(٤)] بەڵام تێبینی دەکەین کە هەندێ لەمیرانی کورد لەدەوڵەتی عوسمانیش بەنازناوی (خان) ناسرابوون، بەتایبەتی هەندێ لەمیرانی بادینان.[(٥)] هەندێ جار واژەی (بەك)یش دەخرایە پاڵ نازناوی (خان).[(٦)] ئەگەر ئەمە پەیوەست بێت بەنەریتەکانی ئەم میرنشینەوە، وەك ئەوەی هەندێ لە توێژەران وادەڵێن،[(٧)] ئەوا مەسەلەکە لەهەموو میرنشینەکان وانەبوو.چونکە هەڵگرتنی ئەم نازناوە برێ جار گوزارشتی لە هەواداریی ئەو میرە بۆ ئێران دەکرد، وەکو سەلیم پاشای بابان کە لەهەندێ لە دانراوە مێژووییە عێراقییەکاندا بە "سەلیم خان" ناسرابوو.[(٨)] ئەوەتا سلێمان فایق بەگ دەڵێت: "واژەی خان لە بری پاشا کە بەڕۆڵەکانیان

---

(١) نظمي زادە، م. س، ص٢٢١، ٢٢٥، میری ناوبراو (خان ئەحمەد خان)ـە کە یەکێك بوو لە میرە فرە بەهێز و تواناو ناسراوەکانی ئەردەڵان و ڕۆڵێکی گرنگی گێڕاوە لە ڕووداوەکانی ناوچەکە لە سەروبەندی هێرشەکانی شا عەباسی یەکەمی سەفەوی (١٥٨٧-١٦٢٩) بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی. بڕوانە: م. ن، ص٢٢١-٢٢٦، هەروەها: اسکندر بيك ترکمان، م. س، ج٣، ص١٠١٩.

(٢) سليمان فائق، تاريخ بغداد، ص٣٠. ئەم میرە ناوبراوەش میری ئەردەڵانی بەناوبانگ ئەمانوڵڵا خانی یەکەمە (١٧٩٩-١٨٢٥).

(٣) سليمان فائق، تاريخ المماليك، ص٢٧. رسول الكركوكلي، م. س، ص١٥٨. عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص٨١. لەبارەی سەردەمی کەریم خان و بنەماڵەی زەندی دەسەڵاتدار لەئێراندا، بڕوانە:
Perry, John R: Karim Hhan Zand/ A History of Iran 1747-1779, the univ. of Chicago press 1979.

(٤) رسول الكركوكلي، م. س، ص١٥٠-١٥١. عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص٨٤، ٨٨.

(٥) بڕوانە: رسول الكركوكلي، م. س، ص٢٢٤. نظمي زادە، م. س، ص٣٠٤، ٣٠٥.

(٦) وەکو: مراد خان بەك و حاجی خان بەك. بڕوانە: ياسين العمري، عزائب الاثر، ص٢٢، ٣٦.

(٧) کاوە فریق ئامیدی، م. س، ص٤٨.

(٨) بڕوانە: ياسين العمرى، زبدة الآثار، ص١٠٧.

بەرۆڵەکانیان [رۆڵەکانی بنەماڵەی بابان] دەگوترا، لەپاشماوەی ئەو نازناوانە بوو کە ئێرانییەکان سەپاندبوویان".[1]

ئەگەر ئێستا بێینەوە سەر تێڕوانین لەوێنە وسیفاتەکانی میر و سەرانی کورد لە دانراوە مێژووییە عێراقییەکاندا، دەبینین مێژوونووسە عێراقییەکان، وێنەی جیاجیامان لەبارەی ئەو میرانەوە پێشکەش دەکەن. ئەمەش بەگوێرەی هەڵوێستەکانیان لەهەمبەر دەسەڵاتدارێتی عوسمانی. ئەوەتا بە شان و شکۆی ئەومیرانەدا هەڵدەدەن کەخزمەتێکی ئەیالەتی بەغدا یان مووسڵیان کردووە، بەڵام بادەدەنەوە سەر هێرشکردنە بەسەر ئەو میرەی بەرهەڵستی دەسەڵاتی عوسمانی دەکات یاخود هەڵوێستێك وەردەگرێ کە لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی دەسەڵاتدارانی هەردوو ئەیالەتەکە یان دەسەڵاتدارێتی عوسمانی بەگشتی ناگونجێت. نەخاسمە کاتێك پەنا دەباتە بەر هێزی چەکدار و بەرامبەر بە هێزەکانی عوسمانی دەوەستێ. لەم بارەدا بە یاخیبوون تاوانبار دەکرێ و چەندین ناو و ناتۆرەی خراپی لێدەنرێ ، وەکو "ئەشقیا"[2] و "پیسی لەڕێ لادەر" و "گوناهکاری ناپاکی دۆڕاو". ئەم سیفەتانە خرانە پاڵ میر بەکر بەگی بابان، کاتێ لەساڵی ١٧١٤ دژی ئیالەتی بەغدا ڕاپەڕی.[3] هەرچی مەحمود پاشای بابانیشە،[4] کە لەساڵی ١٧٨٢هەڵوێستێکی هاوشێوەی وەرگرت، ئەوا عوسمان کوڕی سەنەد لەبارەی نووسیویەتی ودەڵێت: "لەو ساوە کەوەزیر [والی بەغدا] ناپاکی ئەوی بۆ ساغبۆوە وزانی ئایینەکەی وەلاناوە، فەرمانیدا بەئامادەکردنی لەشکر بۆ ئەوەی سەوزایی ئەم فێڵبازە لەناوببات... کاتێکیش ئەو بە لەشکرەکەیەوە لەکەرکووك دابەزی، وستەمکاریش بەکەموکوڕی و ڕاکێش ڕاکێش گەیشتە دەربەند [دەربەندی بازیان]...".[5] هەروەها

(١) تأريخ بغداد، ص١٣٨.

(٢) نظمي زاده، م. س، ص٣٢٨.

(٣) عبدالرحمن السويدي: حديقة الزوراء، ١٣٧. لەبارەی وردەکارییەکانی بزووتنەوەی ناوبراویش، بگەڕێوە بۆ: بۆ: سعدي عثمان، امارة بابان...، ص٢٤-٢٧.

(٤) مەحمود پاشای یەکەمی کوڕی خالید پاشایە. لەبارەی ژیاننامەی، بڕوانە: محمد امين زكي: مشاهير الكرد الكرد وكردستان، ج١، الآثار الكاملة للمؤلف، اعداد: رفيق صالح، السلمیانیة ٢٠٠٥، ص٣٩٧.

(٥) مطالع السعود، ص١٥٧.

کاتێك مێژوونووسی ناوبراو ڕووداوی ئابلۆوقەدانی بەسرە لەنێو ڕووداوەکانی هەردوو ساڵی ١١٨٨ و ١١٨٩ك (١٧٧٤-١٧٧٥ز)دا دەگێڕێتەوە، نزا لە کەریم خانی زەند دەکات و دەنووسێت: "خودا باسك و لووتی قەومەکەی ببڕێت". [١] سلێمان فایق بەگیش کەباسی مردنی ئەم شایە ئێرانییە کوردە دەکات، دڵخۆشی خۆی ناشارێتەوەو دەڵێت: "بەمردنی پەتی دوژمنان پچڕا وکارەسات لەئاسمانی عێراق ڕەوییەوەو ناخۆشی لەسەر ڕەعیەت لاچوو". [٢] هەرچی یاسین عومەریشە بەهۆ هەندێ جاریش بەبێ هۆ تانە و تەشەر لە کورد ومیرەکانیان دەداو دەیەوێت بەگێڕانەوەی چەند ڕووداوێك کاڵای گەمژەیی بە باڵایاندا ببڕێ. [٣]

وێڕای ئەوەش، دانراوە مێژووییە عێراقییەکان وێنەگەلێکی پۆزەتیڤ وباشیان لەبارەی هەندێ لەمیرو سەرانی کورد تێدایە. تەنانەت مێژوونووسێکی عێراقی پاساو بۆ مەحمود پاشای بابان دەهێنێتەوە کاتێك سەرپێچی لە فەرمانەکانی ئیالەتی بەغدا دەکا، ئەوەتا دەنووسێت: "لەگەڵ ئەوەی کە مەحمود پاشا خەسڵەتگەلێکی باشی هەیە، بەڵام مرۆڤ بگاتە پلەی کامڵبوونیش لەناتەواوی بەدوور نابێت". [٤] یاسین عومەری ئەگەرچی هەوڵدەدا لە نرخی میرانی بادینان کەم بکاتەوە —وەکو لەدێرەکانی پێشوو بینیمان - بەڵام دەسەڵمێنێ کەئەوان لەنێو دانیشتوانی میرنشینەکەدا پایەیەکی بەرزیان هەبوو. [٥] **محەممەد** ئەمین عومەری برایشی، دەڵێت میرانی بادینان "لە نێو کوردانی چیاکاندا وەك خەلیفەکان وابوون لە سەردەمی خۆیاندا". [٦]

هەندێك لە میرە کوردەکان لەلای بەرپرسانی موسڵ و بەغدا پلەو پایەیەکی گرنگیان هەبوو، بۆ نموونە میر **محەممەد** پاشای کوڕی خالید پاشای بابان لەساڵی **١٧٦٩** ئاشتەوایی

(١) م. ن، ص٨١.

(٢) تأريخ المماليك، ص ٢٩.

(٣) بڕوانە: غاية المرام، ص٩٢.

(٤) رسول الكركوكلي، م. س، ص١٧٦.

(٥) بڕوانە: غاية المرام، ص٩٣.

(٦) منهل الاولياء، ص٦٧،

کرد لەنێوان سەرانی بنەماڵەی جەلیلی کە لەموسڵ دەستڕۆیشتوو وحوکمڕان بوون.[1] دیارە هەندێ لەمیرانی بابانیش پەیوەندی هاوڕێیەتییان لەگەڵ عومەر پاشای والی بەغدا (١٧٦٤-١٧٧٥) هەبوو.[2] ئەمەش مەسەلەیەکی ئاسایی بوو، بەتایبەتی کەهەندێ لەبابانیەکان نیشتەجێی شاری بەغدا بوون. وەك: ئیبراهیم پاشا[3] ی بنیادنەری شاری سلێمانی، کە لەئەنجامی ئەمەدا "لەسەر خۆشگوزەرانی وژیانی بەختەوەری راهاتبوو" هەروەکو سلیمان فایق بەگ وادەڵێت.[4]

هەروەها ئازایەتی ونەبەردی لەو سیفەتە دیارانە بوون کەمیر وسەرانی کورد پێیان ناسرابوون، بۆیە مێژوونووسانی عێراقی ئەوەیان فەرامۆشنەکردووە کە لەچەندین شوێندا ئاماژەیان پێبدەن. ئەوەی جێی سەرسووڕمانە لەم بارەیەوە، ئەوەیە کەدەبینین یاسین عومەری، هەرچەندە بەوە ناسرابوو کە تیروتوانجی لەکورد دەگرت وەك پێشتر باسمان کرد، کەچی ئاماژە بە ئازایەتی میرە کوردێکی ئێزیدی دەدات، ئەویش میرزا پاشای داسنییە کە لەناوەڕاستی سەدەی حەڤدەمدا والی موسڵ بوو.[5] لەوەش سەیرتر، وەسفکردنی یەکێك لەمیرانی زەندە بە ئازایەتی ونەبەردی لەلایەن عوسمان کوڕی سەنەد، هەرچەندە لەکتێبەکەیدا زۆر بە توندی دژایەتی زەندەکانی کردووە.[6] هەر ئەم مێژوونووسە بەمیر عوسمان بەگی کوڕی مەحمود پاشای بابان هەڵدەداو دەڵێت "جوامێر و فریادڕەسە".[7] میری ناوبراو ستایشی سلێمان پاشای مەزنی والی بەغداشی بەدەستهێنابوو، بەهۆی ئەو ڕۆڵەی کە لەساڵی ١٧٨٠ لەبەرامبەر هەندێ لەیاخیبووان گێڕابووی، بۆیە والی "سوپاسی دڵسۆزی و ئازایەتی و نەبەردی ئەوی کرد" بەپێی دەربڕینی

---

(١) یاسین العمری، زبدة الآثار، ص١٢٧.

(٢) رسول الكركوكلي، م. س، ص١٤٦.

(٣) ناوبراو کوڕی ئەحمەد پاشای بابانە، لەبارەی ژیاننامەی بڕوانە: محمد امين زكي، مشاهير الكرد وكردستان، ص٦٨.

(٤) تأريخ بغداد، ص١٣٧.

(٥) مينة الادباء، ص٧٥.

(٦) بڕوانە: مطالع السعود، ص٨٩.

(٧) م. ن، ص١٧٦.

کەرکوکلی.[1] هەرچی مێژوونووس عەبدولرەحمان سوەیدیشە ئەوا سەرسام دەبێ بەتوانا جەنگییەکانی میر عوسمان پاشای کوردی ودەڵێت ئەو "پیاوێکە بەئازایەتی وەسفکراوەو لەنێو کۆمەڵدا بەگەڕناسی [الفراسە] ناسراوە"، ئنجا باسی رۆڵی ئەم میرە دەکات لە بەرپەرچدانەوەی عەشیرەتێکی عەرەبی یاخیبوو لەئیالەتی بەغدا لەساڵی ١٧٣٨ ودەقاودەق دەنووسێت: "لەو رۆژەدا عوسمان پاشا شەڕێکی وایکرد لە چاویدا شەڕی عەنتەر بچووك دەبێتەوە، ئەوەندە بەڕێکی شمشێری لەپیاوان دەوەشاند کە ڕێك وەشاندنی رۆستەم لە پێشیدا شەرمەزار دەبێت وباسی ناکرێت. تا ئەو سەگسارانە وایاندەزانی ئەم پیاوە پێشەوای موسڵمانان ئیمامی عەلی کوڕی ئەبو تالیبە و لە هێزو بازووی سەریان سووڕماو لە بڕشتی شمشێرەکەشی واقیان وڕماو هەڵاتن...".[2] مێژوونووس عوسمان کوڕی سەنەدیش باسی رۆڵی محەممەد پاشای سەرداری کۆیە دەکات لە شەڕێکدا کە لەساڵی ١٨٠٢ روویداوە، دەڵێت ئەو "شەڕێکی شێرانەی کرد".[3] قۆح پاشای میری سۆرانیش "پیاوێکی ئازا و شێرێکی لێهاتوو، خاوەن ڕەچەڵەکێکی خانەدان" بوو بەپێی وەسفی محەممەد ئەمین عومەری.[4] شایەنی باسە ئەم میرە سۆرانییە لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەمدا سەرداری کۆیە و پاشانیش هەولێر بووە و رۆڵێکی دلێرانەی گێڕاوە بۆ بەرگریکردن لە موسڵ لە سەروبەندی لەشکرکێشییەکەی نادرشا لەساڵی ١٧٤٣. بەڵام لە ساڵی ١٧٥١ بەشداری لە ڕاپەڕینی سەلیم پاشای بابان کردووە و لەئەنجامی ئەمەدا کوژراوە.[5]

هەندێ لەمیرانی بابان لە سەرووی هەموویانەوە عەبدولڕەحمان پاشای بابان بەهۆی ئازایەتی و زەبرو دەسەڵاتی هەژمونێکی بەرچاوی لەناوچەکە بەدەستهێنابوو. ئەوەتا

---

(١) دوحة الوزراء، ص١٧٢.

(٢) حديقة الزوراء، ص٤٣٢-٤٣٣، وا مەزەندە دەکرێت ئەو میرە ناوبراوە ئەو سەردارە سۆرانیەی کۆیە بێت کەوا لەڕاپەڕینی سەلیم پاشای بابان بەشداری کرد و لەئاکامی ئەوەدا کوژرا، لەم بارەیەوە، بڕوانە: سعدي عثمان، امارة بابان...، ص٥٥-٥٧.

(٣) مطالع السعود، ص٢٤٧.

(٤) منهل الاولياء، ص١٥٢.

(٥) بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە، بڕوانە: سعدي عثمان، امارة بابان...، ص٥٥-٥٨.

سلێمان فایق بەگ وەسفی دەکات بەوەی کە "یەکێك بوو لەدەستڕۆیشتووان و عەشیرەت وشوێنکەوتەی هەبوو".[١] ئەم میرە ڕۆڵێکی کاریگەری گێڕا لەو هەڵمەتە عوسمانییەی کە ئامانجی لابردنی سلێمان پاشای بچووك (١٨٠٧-١٨١٠) بوو لەپۆستی ئیالەتی بەغدا. لەگەرمەی ئەم ڕووداوانەشدا "عەبدولڕەحمان پاشا شەڕێکی قارەمانانەی کرد" بەپێی دەربڕینی یەکێك لەمێژوونووسان.[٢] بۆیە ناوبراو قسەی سوار وکاریگەر بوو لەدانانی والی نوێی ئیالەتی بەغدا واتە عەبدوڵڵا پاشا (١٨١٠-١٨١٢). سلێمان فایق بەگ لەم بارەیەوە دەنووسێ: "عەبدولڕەحمان پاشا بە ماڵ و بە پیاو سەریخست و چاکەی گەیاندنی [واتە گەیاندنی عەبدوللا پاشا] بەم پلەوپایەیە بۆئەو دەگەڕێتەوە".[٣]

دووەم: هێزی سەربازیی کورد:

ئەگەر ئەو باس وهەواڵانەی لێ دەرکەین کە باسی شکستی بزووتنەوە کوردییەکانی دژ بەدەسەڵاتدارێتی عوسمانی دەکەن،[٤] ئەوا دەتوانین بڵێین کتێب و دانراوە مێژووییە عێراقییەکان پڕن لەو زانیارییانەی کەوێنەگەلێکی شەرافەتمەندانەی توانای شەڕکردنی کوردان دەخەنە ڕوو. ئەوەتا زۆربەی مێژوونووسە عێراقییەکان تێبینی زۆریان تۆمارکردووە کە گوزارشت لە ئازایەتی و چەلەنگی کوردان دەکەن لە چەندین شوێن و حاڵەتەکاندا. بۆ نموونە: مێژوونووس و ئەدیبی موسڵ محەممەد ئەمین عومەری، لەمیانەی باسکردنی ئەو هێزانەی کەهاتن بۆ فریاکەوتن و سەرخستنی مووسڵ لە دژی لەشکرکێشییەکەی نادر شا لەساڵی ١٧٤٣، ناوی "شێرانی دەم و چاو گرژ [واتە بە سام وهەیبەت] " لەو (٥٠٠) سوارە کوردە دەنێ کەلەگەڵ قۆچ پاشای میری سۆران بوون.[٥]

---

(١) تأريخ بغداد، ص٣٢.

(٢) سليمان فائق، تأريخ المماليك، ص٤٢، لەبارەی وردەکارییەکانی ئەو ڕووداوانە بگەڕێوە بۆ: ياسين العمری، غرائب الأثر، ص١٠٩-١٢٠.

(٣) تأريخ بغداد، ص٤٠-٤١.

(٤) بۆ نموونە بڕوانە: رسول الكركوكلي، م. س، ص١٣٦، ياسين العمري، زبدة الآثار، ص١٠٧، عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص٢٧٧.

(٥) منهل الاولياء، ص١٥٢.

سلێمان فایق بەگیش لە وەسفی ئەو هۆزە کوردییانەی کە هاوکاری داود پاشایان کرد بۆ وەرگرتنی دەسەڵاتی ئیالەتی بەغدا لـە ساڵی ١٨١٦، نووسـیویەتی: ئەوانـە "خـاوەن ئازایەتییەکی لە ڕادەبەدەر و قارەمانیەتییـەکی سـەیرن".[١] هـەر ئـەم مێژوونووسـەی دوایی لە شوێنێکی تر ئاماژە بەوە دەکا کە کوردان بـە بـوێری و نەبـەردی ناوبانگیـان دەرکردووە.[٢]

دیارە سیفەتی ئازایەتی لەلای کورد ئەوەنـدە زاڵبـووە، بەشـێوەیەك مێژوونووسـانی عیراقی سەردەمی عوسمانی هیچیان بۆ نەمابوو ئـەوە نـەبێ دان بـەم ڕاسـتیە دابنـێن، هەرچەندە مەسەلەکە پەیوەستیش بووبێ بەوهێزە کوردییانەی کە لەدژی دەسـەڵاتدارێتی عوسمانی دەجەنگان. ئەوەتا مێژوونووسی بەغدایی عەبدولڕەحمان سوەیدی پـاش ئـەوەی بەچەندین ناو وناتۆرەی خراپ وەسفی بەکر بەگی بابان دەکات، چـونکە لەسـاڵی ١٧١٤ دژی ئیالەتی بەغدا ڕاپەڕی، دەڵێت، ئەو "بەشـوێنکەوتوانێکەوە پشـت ئەسـتوورە کـە وایکردووە ببنە سوپەر بۆی و بەسەربازانێکەوە دەوری قایم و پتەوە کەمرۆڤ و جنۆکە لە زیانیان بێبـەش نـابێ، ژمارەیـان وەکـو لیمـە و کەرەسـتەی شـەڕیان بەلێـدان کێـوان دەهەژێنێ" دوای ئەم زێدەڕۆییە پڕ لە سەروایەش ئەم جەنگاوەرانە بـە پاڵـەوان وەسـف دەکات.[٣] کەرکوکلی مێژوونوسیش ئاماژە بە بەرگری بەهێزی ڕۆڵەکانی هۆزی بلْبـاس دەکات،[٤] کاتێ لە ساڵی ١٧٣٧ کەوتنەبەر هێرشی ئیالەتی بەغداو جەخت لەوە دەکات کە "ژنانی هۆزی ناوبراو بینراون شـان بـە شـانی پیاوەکانیـان تفـەنگیان هـەڵگرتووەو بەهەموو جەربەزییەکەوە لەسەربازەکانیان گرتووە".[٥] لە شـەڕی (کفـری)یش (١٨١٢)

---

(١) تأريخ المماليك، ص٤٧.

(٢) تأريخ بغداد، ص٤٦.

(٣) حديقة الزوراء، ص١٣٧.

(٤) هۆزێکی گەورەی کوردە، تاوەکو نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەم لەشارەزوور نیشتەجێ بوون، بەڵام دواتر بەرەو کوردستانی ئێران کۆچیان کرد، بەهۆی ئەو گورزانەی کەلەلایەن عوسمانی و بابانەکان ئاراستەیان کرا، چەند لقێکیشیان لەچارەگی یەکەمی سەدەی دواتر لەناوچەکانی خۆرهەڵاتی هەولێر نیشتەجێ کران. بۆ زانیاری زیاتر، بڕوانە: سعدي عثمان، كردستان الجنوبية، ص١٧٠-١٧٢.

(٥) دوحة الورزاء، ص٤٠، هەروەها بڕوانە: عبدالرحمن السويدي، حديقة الزوراء، ص٤٢٣.

که تیایدا عەبدولڕەحمان پاشای بابان ڕووبەڕووی هێزەکانی ئیالەتی بەغدا بۆوە، لەدەستپێکی شەڕەکەدا هێزە بابانییەکان بەرخودانێکی وەهایان کرد کە مێژوونووس سلێمان فائق زۆر سەرسام بوو پێیان، لەئەنجامدا نووسیویەتی دەڵێ: "عەبدولڕەحمان پاشاو سوارە ئازایە فیداکارەکانی هێرشیان بردە سەر تۆپخانەی حکومەت و لە شوێنەکانی خۆیان هەڵیانکەندن و باڵی ڕاست وچەپی لەشکرەکەیان تەفروتونا کرد بەبێ ئەوەی باکیان لەو گوللە تۆپ و تفەنگانە هەبێت کە بەسەریاندا دادەباری".[1]
کەرکوکلیش کەباسی بەرگریکردنی میر عوسمان پاشای سۆرانی سەرداری کۆیە لەبەرامبەر هێزەکانی ئیالەتی بەغدا دەکات، دەڵێت: "خۆی و پیاوەکانی ئازایەتی و نەبەردییەکی وایان پیشاندا کەوێنەی نەبێت". شایەنی وەبیرهێنانەوەیە، میری ناوبراو بەشداری لەڕاپەڕینەکەی سەلیم پاشای بابان کرد، بۆیە لە ساڵی ١٧٥١ ڕووبەڕووی شاڵاوێکی سەرکوتکەرانە بۆوە و لەئەنجامدا کوژرا.[2]

لەهەندێ لە دانراوە مێژووییە عێراقییەکاندا، چەند حاڵەتێکمان بەرچاو دەکەوێ کەتیایدا ژمارەیەکی کەم لەجەنگاوەرانی کورد توانیویانە سەر بکەون بەسەر هێزێکی نیزامی گەورە. یاخود هێزێکی بچووکی کورد سەرکەوتن بەدەست دێنێ لەبەرامبەر لەشکرێك کە لەڕووی ژمارە و چەك وکەرەستەوە چەندین جار بەقەد ئەو هێزە کوردییە دەبێ. بۆ نموونە مێژوونووس یاسین عومەری لەچەند دانراوێکیدا ڕووداوی میری ئێزیدی تەمەر (یان/نەمر)ی کوڕی سمۆ دەگێڕێتەوە، کە خۆی و پێنج یان حەوت کەس لە سوارەکانی هەڵمەتیان بردۆتە سەر هێزەکانی والی مووسڵ عەبدولباقی جەلیلی کاتێ لە ساڵی ١٧٨٦ هێرشی کردبووە سەر شێخان، لەئەنجامدا والی و ژمارەیەك لە کەس و کاری وسەربازانی کوژران و ئەوانی تریش تاسان هەڵاتن.[3] ئەحمەد پاشای کوڕی خالید پاشای[4] میری بابانیش، بە هێزەکانی کە

---

(١) تأريخ بغداد، ص٤٥-٤٦، شایەنی باسە لەکۆتایی ئەم شەڕەدا بابانەکان شکستیان خوارد، ئەگەرچی لە سەرەتای شەڕەکەدا سەرکەوتنیان بەدەستهێنا.

(٢) دوحة الوزراء، ص١١٧.

(٣) بڕوانە: غاية المرام، ص٣٣٠، زبدة الآثار، ص١٥٦. هەروەها بڕوانە: محمد امين العمري، م. س، ص١٩٦-١٩٧.

(٤) ناوبراو کوڕی خالید پاشای یەکەمە، لەبارەی ژیاننامەی، بڕوانە: محمد امين زكي، مشاهير الكرد و كردستان، ص٩٥.

نزیکەی دوو هەزار جەنگاوەر دەبوون، بەرەنگاری لەشکرێکی ئێرانـی بـۆوە کـەژمارەی (١٢) هەزار جەنگاوەر بوو، ئەم لەشکرە لەساڵی ١٧٧٨ بە فەرمانی کەریم خـانی زەنـد سنووری بابانیان بەزاندبوو. کەرکوکلی بەم شێوەیە هەڵوێستەکەمان بـۆ وێنـا دەکـات ودەنووسێت: "کاتێك ئەحمەد پاشا بینی وڵاتەکە چـی بەسـەرهات، پیـاوەتی و غـیرەت گرتی و بەخۆی و ئەوانەی لەگەڵیدا بوون هێرشی کـردە سـەر لەشـکری ئێـران و تـوانی پاشەکشەی پێ بکات و دیلەکان و ماڵ و سامان و گوندەکانیان بگێڕێتەوە".[1]

هەر لەم کتێب و دانراوانە تێبینی ئەوەش دەکـەین کـە هێـزە کوردییـەکان لـەڕووی سەربازییەوە بۆ دەوڵەتی عوسمانی زۆر گرنگ بوون، نەخاسمە بۆ هەردوو ئیالەتی بەغـداو موسڵ و بەتایبەتیش بۆ ئیالەتی یەکەمیان. ئەوەتا میروسەردارانی هەولێرو مەنـدەلی و کۆیەو هەریر و زەهاو و بادینان و بابان بەهێزەکانیانەوە بەشداریان لـە سـوپای ئیالـەتی بەغدا دەکرد، کاتێك داوایان لێدەکرا. بەپێی خەملاندنەکانی سلێمان فایق بـەگ مـیری بابان "دە هەزاری کۆدەکردەوە وئەوانی تریش لە نێـوا دوو هـەزار یـان هـەزار و پێـنج سەد".[2] بەمەش دەکرێ بڵێین والیەکانی بەغدا لەکاتی ئەرکە سەربازییەکاندا، پشـتیان بە کورد دەبەست بۆ کۆکردنەوە و ئامادەکردنی بەشی هەرە گرنگی لەشکری ئەیالەتەکە. بۆیە کوردەکان کارامەیی و لێهاتوویی سەربازیی خۆیان لە چەندین شوێندا سەلماندووە. بۆ نموونە خانە محەممەد بەگی میری بابان (١٧٢١-١٧٢٨) لـەکاتی لەشکرکێشـییەکانی ئیالەتی بەغدا بۆ سەر ئێران لە دەیەی سێیەمی سەدەی هەژدەمدا رۆڵێکی گرنگی گێڕا، بەهۆی ئەمەشەوە ڕێزی لێنرا. سلێمان فایق بـەگ دەڵێـت، نـاوبراو بـەپێی فـەرمانێکی سوڵتانی میرنشینی ئـەردەلان و پایـەی (مـیری مـیران)ی بەدەسـتهێنا، چـونکە "ئـەو خزمەتانەی کە لە خۆی و خێڵـە زۆرەکـانی چـاوەڕوان دەکـرا، دیـاربوون وخزمەتـەکانی پێشووی بۆ هەمان بەرژەوەندی گەواهی ئەوەیان دەدا".[3] قۆچ بـەگی مـیری سـۆرانیش هەمان پلە و پایەی وەرگرت لە بەرامبەر ئەو رۆڵە قارەمانانـەی کـەگێڕای، کاتێـك لـە

(١) دوحة الوزراء، ص١٥٧-١٥٩.

(٢) تأريخ المماليك، ص٨٣.

(٣) حروب الإيرانيين...، ص١٠٢.

ساڵی ١٧٤٣دا شاری موسڵ لەلایەن نادرشاوە ئابڵووقەدرا.[1] چونکە لەو هێرشە فیداکارییەدا بەشدار بوو کە لە موسڵەوە دەرپەڕی بۆ بەرنگاربوونەوەی لەشکرەکەی نادرشا، پێش ئەوەی گەمارۆ بخرێتە سەر ئەم شارە. بەڕاستی کردارەکە سەرکەشییەکی پاڵەوانانە بوو، چونکە هێزێکی سوارەی چەند سەد کەسی، بەرەنگاری سوپایەك بۆوە کەچەندین هەزار دەبوو.[2] هەروەها هێزەکانی بابانیش لەچوارچێوەی هەوڵەکانی ئیالەتی بەغدا بۆ دامرکاندنی بزووتنەوە یاخییەکەی عەجەم محەممەد،[3] رۆڵێکی یەکلاکەرەوەیان هەبوو. دەبینین کاتێك بزووتنەوەکە لەساڵی ١٧٨٠ ڕەهەندێکی مەترسیداری وەرگرت وهەموو هەوڵە بەراییەکان بۆ کپکردنی بە فیڕۆچوون، دەسەڵاتدارانی بەغدا هیچ ئومێدێکیان بە هێزە حکومییەکان نەما بۆیە ئەو بەرپرسەی کە ئەم ئەرکەی لە ئەستۆ گرتبوو، سوێندی خوارد کە"چیتر بە سەربازانی رۆم شەڕیان لەگەڵ نەکات"[4]، "بەڵکو بە کورد یان عەرەبی ڕێزدار"، ئەوە بوو میری بابان بەخۆی و هێزەکانییەوە هات و "بەهاتنی ئیسلام شاد ودڵخۆش بوو، وەزیریش [واتە والی بەغدا] پشتی بە هێز بوو" بەپێی دەربڕینی عوسمان کوڕی سەنەد، کە ئەم جەنگاوەرە بابانییانە بەکەسانی "خاوەن دڵی زرێدار [واتە دڵ قایم]" وەسف دەکات. هەروەها بەچەند دێڕە شیعرێکیش ستایشیان دەکات و لەم دێڕانەدا بە شۆڕە سواری چاونەترس و نەڕەشێری مەیدان لە قەڵەمیان دەدات.[5]

---

(١) محمد امين العمري، م. س، ص١٥٢.

(٢) ياسين العمري، منية الادباء، ص٢٧٥. عصام الدين عثمان العمري، م. س، ص٥١٦.

(٣) ئەم کەسە لەرەچەڵەکێکی فارسی نزم بوو، بەڵام بەچەندین شێوازی فرت و فێڵاوی لە بەغدا لای کاربەدەستان پلە و پایەی بەرزی وەرگرتبوو دواترینیان پایەی کەتخودایی بوو لە سەردەمی عەبدوڵڵا پاشای والی بەغدا (١٧٧٦-١٧٧٨)، دوای مردنی ئەم والییە هەوڵی دەدا پایەی ویلایەت بگرێتە دەست، کە لەمەشدا سەرنەکەوت، بزووتنەوەیەکی یاخیبوونی لە ناوچەکانی سەر بەئیالەتی بەغدا بەرپاکرد. بۆ وردەکاری زیاتر بگەڕێوە بۆ: عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص١٢٠ ومابعدها.

(٤) عبدالرحمن السويدي، تأريخ حوادث...، ص١٣٢.

(٥) بۆ دەقی شیعرەکە بڕوانە: مطالع السعود، ص١٢٥-١٢٧.

بەڵام پێویستە ئەوەش بڵێین کە هێزە کوردییەکان لە هەندێ شەڕدا پشتی دەوڵەتی عوسمانیان بەرداوە. لەم ڕووەوە بەتایبەت ئاماژە بە شەڕی (ئینجەدان) دەکرێ کە لە ساڵی ١٧٢٦ لە نێوان هێزەکانی ئیالەتی بەغدا و سوپای ئەفغانی لە نزیک ئەسفەهان ڕوویدا. لەم شەڕەدا هێزە کوردییەکان بەهۆی پاشەکشەکردنیان لایەنی عوسمانییان تووشی شکستخواردن کرد.[١]

سەرەڕای ئەوەش دانراوە مێژووییە عێراقییەکان، ئامادەگی هێزەکانی کوردیان لە چەندین شەڕگەدا بۆ بەرژەوەندیی دەوڵەتی عوسمانی سەلماندووە، وەك بەشداربوونیان لەو شەڕانەی لەگەڵ ئێران قەوماون[٢] و هاوکاریکردنیان لە لەشکرکێشییەکانی دەسەڵاتدارانی عوسمانی بۆ سەرکوتکردنی یاخیبووان و کۆنتڕۆڵکردنی ئەو هۆز و عەشیرەتانەی لەدژی دەوڵەت رادەپەڕین. هەروەها بەشداربوونیان لەو ململانێیانەی لەسەر دەسەڵات پەیدا دەبوو، چ لە یەك ئەیالەتدا، یاخود لە نێوان بەرپرسانی چەند ئەیالەتێکی عوسمانیدا.[٣] لە چەندین باری تریشدا، دەبینی هێزی سەربازیی کورد بۆتە چەکوشێکی قورس بە دەستی بەرپرسانی عوسمانییەوە، بۆ لێدانی کورد خۆی و سەرکوتکردنی بزووتنەوەکانی، یان بۆ بەدەستهێنانی دەستکەوتی مادی لەسەر حیسابی ئەوان.[٤] هەر ئەم دانراوانە ڕووداوگەلیکی تر لەخۆ دەگرن کە تیایاندا هێزی سەربازی لە ململانێ نێوخۆییەکانی نێوان میرنشینەکان و هۆز و عەشیرەتەکانی کورد، بەکارهێنراوە.[٥]

---

(١) عبدالرحمن السويدي، حديقة الزوراء، ص٢٨٣. رسول الكركوكلي، م. س، ص٢٢، سەبارەت بە وردەکارییەکانی ڕووداوەکە بڕوانە: سعدي عثمان، كردستان الجنوبية...، ص٢٩٦-٣٠٠.

(٢) بۆ نموونە بڕوانە: رسول الكركوكلي، م. س، ص٢٢. سليمان فائق، تاريخ بغداد، ص٧٣-٧٤. ياسين العمري، غاية المرام، ص١٨٥.

(٣) بڕوانە: نظمی زاده، م. س، ص٢١٥. عبدالرحمن سويدى، تاريخ حوادث، ص١٣٠، ١٣٧. عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص ١٧٦، ٢٧٣. ياسين العمري، غرائب الاثر، ص٩٢، ١٠٠.

(٤) بڕوانە: نظمی زاده، م. س، ص٢٠٤ ، ٢٩٦. ياسين العمري، غاية المرام،ص ١٨٥، ١٩١، ٢٠٦، هەروەها: زبدة الاثار، ص١٣١.

(٥) بڕوانە: رسول الكركوكلي، م. س، ص٢٢٩. ياسين العمري، غاية المرام، ص١٨٧، غرائب الأثر، ص٢٢، ٣٥، ٣٧، ٦٠.

لەکۆتاییدا گەرەکە بڵێین، ئەوهێزە سەربازییە کوردییانە کە لەو کردانەدا ئامادەگی و بەشداربوونیان هەبوو، تەنها بریتی نەبوون لە هێزەکانی میرنشینە کوردییەکان، بەڵکو لەوێدا هێزەکانی هۆز و عەشیرەتە کوردییەکانیش هەبوون کە ئەوانیش بەپێی تواناکانیان بەشداریان لە رووداوەکان دەکرد.[1] هەروەها ئاماژە بە بوونی شەرڤانانی کوردی کرێگرتە لە ناو هێزەکانی ئیالەتی بەغدا دەکرێ، بەتایبەتی لەو هێزەی بە (لاوەند) ناسرابوو.[2] هەروەها جەنگاوەرانی کوردی خۆبەخشیش هەبوون. چونکە پاڵنەری ئایینی و کۆشش بۆ بەدەستهێنانی پاداشتی جیهاد هانی هەندێ خەڵکیان دەدا بۆ بەشداربوون لەکردە سەربازییە عوسمانییەکاندا، بەتایبەت لە دژی لایەن و کۆمەڵە ناموسڵمانەکان. بۆ نموونە ئەوددەمەی عەلی پاشای والی بەغدا (١٨٠٢-١٨٠٧) لە ساڵی ١٨٠٢ لەشکری کردە سەر کوردانی ئێزیدی لە شنگار "لە کوردان خەڵکانێکی خۆبەخشی زاهید و دینداری لەگەڵدا بوو... کوردەکان، نەخاسمە خۆبەخشەکان گیانیان بۆ خودا بەخشیبوو" وەك چۆن عوسمان کوڕی سەنەد گوزارشتی لێوە دەکات.[3] لە بواری جیهاد، شێخێکی زاهیدی خەڵکی ئاکرێ لە ناوچەی بادینان ناوبانگی دەرکرد، کە ئەویش پیر رەجەبی کوڕی حەسەنی زێباری کوردی بوو. ئەوەبوو کاتێك وڵاتی میسر رووبەڕووی داگیرکردنی فەڕەنسییەکان بۆوە، شێخی ناوبراو بەخۆی و (٢٠) پیاوی

---

(١) بۆ نموونە بڕوانە: رسول الكركوكلي، م. س، ص٢٤٧. ياسين العمري، غرائب الأثر، ص٥١، ٥٧.

(٢) سليمان فائق، تأريخ المماليك، ص٢٣پەراوێز. لاوەند: لەواژەی (Lavantino)ی ئیتاڵی هاتووە، کە ڤینیسییەکان بەو دەریاوانە رۆژهەڵاتیانەیان گوتووە کە لە کەشتییەکانیان بەرکاریان هێناون و عوسمانییەکانیش بۆ دەریاوانە بەراییەکانی خۆیان بەکاریان هێناوە. کاتێکیش ئەو دەریاوانانە لە خزمەت مەرەخەس کران، پەنایان بردەبەر هەرێمە جیاجیاکانی دەوڵەت و خزمەتەکانی خۆیان بەرامبەر بە پارە خستەڕوو ئیتر بوونە سەربازی کرێگرتە. لە عێراقیش ناویان بە کوردەوە گرێدرابوو چونکە بەزۆری لە کورد پێکدەهاتن. د. طارق نافع الحمداني: ملامح سياسية و حضارية في تأريخ العراق الحديث و المعاصر، ط١، بيروت ١٩٨٩، ص١١٠-١١٢.

(٣) مطالع السعود، ص٢٤٧.

کوردەوە بۆ ئەو ولاّتە سەفەری کرد و چووە ریزی سوپای عوسمانییەوە بـۆ شـەڕ لـە دژی فەرەنسییە داگیرکارەکان.[1]

سێیەم: بزووتنەوەو راپەڕینە کوردییەکان:

لە سۆنگەی ئەو فاکتەرە خودییەی کە لە بەرز راگرتنی هێز و ئامادەگی بەردەوام بۆ قوربانیدان لە کۆمەڵگەی کوردیدا، خۆی دەنوێنێ،[2] و ئەو بارودۆخە بابەتییەی کە لـەو ڕەوشە سیاسییەی لەسەردەمی عوسمانیدا لە کوردستان باوبوو، بەرجەستە دەبێ، زۆرجار کورد پەنایان بردۆتە بەر چەك و ئـاگری ڕاپـەڕینیان لـە دژی دەسـەڵاتدارێتی عوسمـانی هەڵگیرساندووە.[3] بەلام مێژوونووسە عێراقییـەکان وێنەیـەکی راسـتەقینەیان لـەبارەی زۆربـەی ئـەو بزووتنـەوەو ڕاپەڕینـە کوردیانـە نەکێشـاوە. چـونکە دیـدێکی بێلایـەن ودادپەروەرانەیان لەهەمبەر رووداوەکاندا نەبووە، لەبەرئەوەی زۆربەیان گوزارشـتیان لـە بیروبۆچوونی دەسەڵاتدارێتی عوسمانی دەکرد، وەك لە سەرەتای ئەم توێژینەوەیەدا گوتمان، بۆیە دەبینین بە چەندین ناو و ناتۆرەی خراپ وەسـفی ئـەو بزووتنەوانـەیان دەکـرد، وەك "فەرمان شکاندن"[4] یـان "یـاخیبوون و فـەرمان شـکاندن"[5] و (گوێڕایەڵنـەبوون بـۆ فەرمانەکان)[6] و "دەرچوون بەرامبەر بە دەسەڵات" یان ئەنجامدانی "کردەوەگەلێك لـە دژی دەوڵـەتی عوسمـانی".[7] هەنـدێ لـەو مێژوونووسـانە پەنادەبەنەبـەر دارِشـتنی دەستەواژەی ئەدەبی وبەکارهێنانی شێوازگەلی ڕەوانبێژی بـۆ وەسـفکردنی هەنـدێ لـەو

---

(١) یاسین العمری، غرائب الأثر، ص٥٨، بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی ئەم شێخە، بگەڕێوە بۆ: عماد عبدالسلام، دراسات وثائقیة...، ص٣١٩-٣٢٩.

(٢) لەم بارەیەوە بڕوانە: باسیلي نیکیتین، الکرد/ دراسة سوسیولوجیة و تاریخیة، ت: د. نوری طالبانی، ط١، دار سبیریز، مطبعة خاني، دهوك ٢٠٠٨، ص١١٧-١٢١.

(٣) سەبارەت بەهۆکار وسیماکانی ئەم ڕاپەڕینانە بڕوانە: سعدي عثمان، کوردستان الجنوبیة...، ٢٤٥- ٢٤٨.

(٤) یاسین العمري، غایة المرام، ص١٨٥، ١٨٩. هەروەها بڕوانە: زبدة الآثار، ص١٢١.

(٥) نظمی زادە، م. س، ص٣٢٨. رسول الکرکوکلي، م. س، ص١١٦.

(٦) رسول الکرکوکلي، م. س، ص١١٦، ٢٤٢.

(٧) م. ن، ص٩٣، ١٣٥.

بزاڤە کوردییانە. وەك سلێمان فایق بەگ کە سەبارەت بە ڕاپەڕینەکەی عەبدولڕەحمان پاشای بابان، نووسیویەتی دەڵێت: "ئاڵای یاخیبوونی بەرامبەر بە حکومەتی ناوەند لە بغدا، هەڵکرد"[١]. عوسمان کوڕی سەنەدیش کە بەشێوازە پڕلەسەروایەکەی بەناوبانگە، دەربڕینی وەکو "یاخیبوون و زۆرداری" و "ناپاکی و وەلانانی ئایین" بەکاردێنێ بۆ وەسفکردنی هەندێ لەم بزووتنەوانە. ناوبراو لەبارەی ڕاپەڕینی میرێکی بابانەوە دەڵێت: "ئاگری گەندەڵی هەڵایساند، ئەوەی تاڵانی کرد تاڵانی کرد، دەستی بەهەموو هۆکارێکی خراپەکارییەوە گرت".[٢] بەڵام یەکێك لە مێژوونووسەکان، فرمانی "شۆڕشی کرد"ی بەکابردووە کە لە چاوگی (شۆڕش)ەوەیە، بۆ وەسفکردنی کردەوەکانی سلێمان پاشای بەبەی میری بابان و فراوانخوازیەکانی لەسەر حیسابی هەرێمەکانی دەوروبەر و ڕاوەستان لە دژی دەسەڵاتدارێتی عوسمانی".[٣] لە ڕاستیشدا کردەوەکانی ئەم میرە دەخرێتە چوارچێوەی زاراوەی (شۆڕش) بە هەموو واتایەکی ئەم زاراوەیە. چونکە هەوڵی داوەو تێکۆشاوە بۆ دامەزراندنی قەوارەیەکی هەرێمی سەربەخۆ لەسەر بناغەی میرنشینەکەیدا.[٤]

ژمارەیەك لە مێژوونووسە عیراقییەکان کالآی دەستدرێژیکەری تاوانباریان کردووە بە بالآی میرە شۆڕشگێڕە کوردەکانداو والی و بەپرسانی عوسمانییان وەکو فریادڕەس وێناکردووە. بۆ نموونە نەزمی زادە لەبارەی بزووتنەوەکەی بەکر بەگی بابان، نووسیویەتی دەڵێت: "لەم ساڵە نێوبراوەدا [١١٢٦ك/١٧١٤ز] سنجەقی بەبەی بەکر ناو کەسەر بە ناوچەی شارەزووره لەڕێ دەرچوو و یاخیبوونی لە دژی والی ناوچەی ناوبراو جاڕدا و ژمارەیەك لە خزم و پیاوەکانی کوشت و لێرە و لەوێ پەلاماری دەبرد و ڕێگری دەکرد و دەستدرێژیی دەکردە سەر بێتاوانان و بۆ تەمبێکردنی، وەزیر ڕووی لەم ناوە کرد...".[٥]

---

(١) تاريخ بغداد، ص٣٠.

(٢) مطالع السعود، ص٢٧٦، ١٥٧، ٣٣٣.

(٣) نظمي زاده م. س، ص٢٩٦.

(٤) بۆ وەستان لەسەر وردەکارییەکانی ئەم شۆڕشە، بگەڕێوە بۆ: عماد عبدالسلام: دراسات وثائقية...، ص١١٣، ١٣٦. سعدي عثمان: كوردستان الجنوبية...، ص٢٤٩-٢٥٣.

کرد..."[1] عەبدولڕەحمان سوەیدیش بە ناوەڕۆکێکی هاوشێوە بەڵام بە دەربڕینێکی پڕ لەسەروا هەواڵەکانی ئەم بزووتنەوەیەمان بۆ دەگێڕێتەوەو دەڵێت: "بەکر بەگ یاخیبوو... کاتێ سەرپێچی نواند و ئەم دەوروبەر و ئەو قۆڵانەی گرت، نە گوێڕایەڵی والییەکانی شارەزووری کرد و نە بەدوای گووتەی جەماوەر کەوت. چەندان پیاوی کوشت و ئەتکی کرد و ژن و منداڵی بەتاڵانبرد و لەژێر سمی ئەسپەکانیدا گیانی منداڵانی تێکشکاند و ئاودێری کرد کاتێ جامی نەمانی بەخەڵکی گوندان نۆشی بۆیە وەزیری بەتوانا ویستی ئەم خەمە لەسەر موسڵمانان هەڵگرێ".[2]

هەرچی پەیوەستیشە بە هۆکارەکانی بزووتنەوەو ڕاپەڕینە کوردییەکانەوە، ئەگەرچی مێژوونووسانی عێراقی زانیاری ڕوون وئاشکرامان پێ نادەن، بەڵام لەمیانەی ئەو باسانەی دەیانگێڕنەوە، دەتوانین لەسەر هۆکارەکانی ڕووبەڕووبوونەوەی نێوان کورد و دەسەڵاتدارێتی عوسمانی ڕابوەستین. دیارە هەستانی میرانی کورد بەفراوانکردنی چوارچێوەی دەسەڵاتیان لە پێشەوەی ئەو هۆکارانەوە بووە. ئەوەتا لەبارەی ڕاپەڕینی سلێمان بەبەوە، نەزمی زادە دەڵێت، ئەوان "هێرشیان کردە سەر شارەزوور و گرتیان و یاخیبوونیان پەلی هاویشت، تەنانەت هێندەی نەمابوو کەرکوك داگیربکەن".[3] کە دێتە سەر باسی بزووتنەوەکەی بەکر بەگی بابانیش، ئەم مێژوونووسە دەنووسێت کەناوبراو "لێرەو لەوێ هەڵمەتی دەبرد...".[4] سەبارەت بە هۆکارەکانی وەستانی عەبدولڕەحمان پاشای میری بابانیش لە دژی ئیالەتی بەغدا، عوسمان کوڕی سەنەد باسی ئەوە دەکات کەمیری ناوبراو دەستی تاوانی درێژکرد و سوپای بەڕێخست بۆ داگیرکردنی هەولێر.[5] بڕێ جاریش، ئەو فراوانخوازییانە لە چوارچێوەی هەوڵ و تێکۆشانی میرەکانی کورد بۆ جیابوونەوە لە دەوڵەتی عوسمانی، ئەژمار دەکران، ڕەنگە هەندی جار ئەمەش بە پشتیوانی هێزێکی دەرەکی نەخاسمە ئێران بووبێت. باشترین نموونە بۆ ئەمە ڕاپەڕینی

(١) گلشن خلفا، ص٣٢٨.

(٢) حديقة الزوراء، ص١٣٦.

(٣) گلشن خلفا، ص٢٩٦.

(٤) م. ن، ص٣٢٨.

(٥) مطالع السعود، ص٢٧٦.

سەلیم پاشای بابانە لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەمدا. چونکە کەرکوکلی لە بارەی کارەکانی ئەم میرەوە، ئەم دەقەی نووسیوەو دەڵێت: "خۆی لە ئێرانییەکان دەبردە پێش و بەرێککەوتننامە پەیوەندی لەگەڵیاندا دەبەست... لەم دواییەشدا لەگەڵ موتەسەڕیفی کۆیسنجەق عوسمان پاشا رێککەوت و جیابوونەوە و سەربەخۆیی جاڕدا، ئیدی هەردووکیان بە کەیفی خۆیان لە ناوچە کوردیەکە پەلاماریان دەبرد و دەسووڕانەوە و وردە وردە دەستیان بەسەردا دەگرت".[1] لەبارەی ئەو راپەڕینە بەرفراوانەشەوە کە میری بابان عوسمان پاشای کوڕی مەحموود پاشا تیایدا بەشدار بوو لەگەڵ موتەسەڕیفی بەسرە مستەفا ئاغای کوردی و ژمارەیەك لە سەرکردەکانی تر لە ساڵی ١٧٨٨، ئەوە بۆ یارمەتیدانی "موتەسەڕیف بوو لەوەی کەویستی، ئەویش داگیرکردنی عێراق و مەڵبەندەکەی واتە شاری بەغدا بوو" بەپێ دەربڕینی عوسمان کوڕی سەنەد.[2] کە ئەمەش پڕۆژەیەکی گەورەتر بوو لە فراوانکردنی بازنەی دەسەڵاتی میرنشینێکی کوردی.

هەروەها چەندین بزووتنەوەی تریش لە ئارادا بوون کە بەهۆی ڕابوونی میرێکی کورد لە دژی دەسەڵات،[3] یاخود ڕەتکردنەوەی فەرمانەکانی بەرپرسانی عوسمانی و مەرجەکانیان بەرپا دەبوون. وەك میر مەحموود پاشای بابان کە بە گوتەی عوسمان کوڕی سەنەد "ڕازی نەبوو لەبەغدا چاوی بە وەزیر بکەوێت، کاتێك ئەوەی لێ داواکرد" لەساڵی ١٧٨١.[4] ، یان "لەجێبەجێکردنی فەرمانەکان کەمتەرخەمی دەکرد و ساردی و بێزاری دەنواند" بەپێی گوزارشتی کەرکوکلی.[5] هەندێ لە مێژوونووسانیش ئاماژە بە بە چەند دەستێکی شاراوە دەکەن کە هانی هەندێ لە میرەکانیان داوە لە دژی دەسەڵاتداریێتی عوسمانی بوەستن، جا ئەو دەستە شاراوانە کەسایەتیگەلێکی بەرپرس

(١) دوحة الوزراء، ص١١٦.

(٢) مطالع السعود، ص١٨٠.

(٣) بۆ نموونە بڕوانە: رسول الكركوكلي، م. س، ص١٣٥.

(٤) مطالع السعود، ص١٥٢.

(٥) دوحة الوزراء، ص١٧٤. سەبارەت بە نموونەی تر بڕوانە: م. ن، ص ٢٤٢. عثمان بن سند الوائلي، م. س، س، ص١٥٦.

بووبن لەدەوڵەتدا،[1] یان هێزی دەرەکی کە ئەویش ئێرانە.[2] زۆر حاڵەتی دیکەش هەن کە لەمیانەیاندا بزووتنەوەیەکی دژ بە دەوڵەت لەسەر بنەمای هەڵوێستێکی تاکەکەسی بەرپابووە، مەبەستمان لەمە هەوڵەکانی سەرانی کوردە لە پێناو گەیشتن بە دەسەڵات یان دەستگرتن بە کورسی دەسەڵاتەوە، لەبەرامبەر فەرمانێك کە عوسمانییەکان دەریانکردووە بۆ لابردنیان.[3] هەندێ لەبزووتنەوە کوردییەکانی تریش لە بنەڕەتدا بریتی بوون لە کردەوەگەلێکی یاخیبوون و ڕێگری و لە یاسا دەرچوون، ئەم کردەوانەش بەزۆری لەلایەن هۆزو عەشیرەتە بەهێزەکانەوە ئەنجام دەدران، وەکو هۆزی مللی بە سەرۆکایەتی تەیمور پاشا، کە لەسەرەتاکانی دەیەی کۆتایی سەدەی هەژدەمدا سەرکردایەتی بزووتنەوەیەکی بەرفراوانی دەکرد لە دەڤەرەکانی ماردین، ئەم بزووتنەوەیە بە شێوەیەك تەشەنەی کردبوو، کەپێویستی بەهەوڵ وتوانای زۆربوو بۆ لەناوبردنی.[4]

لەکۆتاییشدا دانراوە مێژووییە نێوبراوەکان زانیاریگەلێکمان پێدەبەخشن کەبەدیاری دەخەن هەڵوێستی میللیش فاکتەرێك بووە لە فاکتەرەکانی هەڵایسانی بزووتنەوە و ڕاپەڕینە کوردییەکان. بۆ نموونە لەساڵی ١٨٠١ خەڵکی هەولێر لە دژی سەرداری شارەکەیان ڕاپەڕین کە لەلایەن والی بەغدا دامەزرابوو، بەهۆی ئەو زوڵم و زۆرەی لە خەڵکی شارەکەی دەکرد. دوای ئەوەی ئەم سەردارەیان شاربەدەرکرد، خەڵکەکە شاندێکیان پێکهێنا بۆ ڕوونکردنەوەی هەڵوێستیان لەلای والی. بەڵام والی لە بری ئەوەی دادپەروەرانە بڕوانێتە کێشەکەیان، فەرمانی دوورخستنەوەی ئەندامانی شاندەکەی دا بۆ بەسرە.[5] هەشت ساڵ بەر لەم ڕووداوە، حاڵەتێکی تری هاوشێوە لە شاری ماردین روویدا، بەڵام لێرەدا خەڵکی شارەکە ئامانجی خۆیان بەدەستهێناو ئەوە بوو سەردارێکی

---

(١) بڕوانە: رسول الكركوكلي، م. س، ص٢٤١.

(٢) بڕوانە: سلێمان فائق بك، تاريخ بغداد، ص١٤.

(٣) بڕوانە: رسول الكركوكلي، م. س، ص١٤٥، ١٧٧. ياسين العمري، منية الادباء، ص٧٥.

(٤) بڕوانە: رسول الكركوكلي، م. س، ص١٩٤. ياسين العمري، غرائب الأثر، ص٢٣. زبدة الآثار، ص١٦٤-١٦٧.

(٥) ياسين العمري، غاية المرام، ص١٩٨، غرائب الأثر، ص٥٩.

تر لەسەر شارەکە دانرا. هەرچەندە ئەوان سەرداری پێشووی شارەکەیان کوشتبوو لەگـەڵ هاریکارەکانی بەهۆی ئەو ستەمکارییەی کە دەیانکرد.[1]

بەچاوخشاندن بەدانراوە مێژووییە عێراقییەکاندا، سەرنج دەدەیـن کەدەسـەڵاتدارێتی عوسمانی لە چەند بارێکی دەگمەندا، شێوازی ئاشتییانەی پیادە کردووە لە هەمبەر ئـەو بزووتنەوە و ڕاپەڕینـە کوردییانـە. ئـەو شـێوازانەش بـە زۆری لەشـێوەی (ئامۆژگـاری وفەرمایشت) یان (ئامۆژگاری و ڕێنمایی کردن) بوو.[2] یـانیش "تـەماکردن جارێـك و ترساندنیش جارێکی تر" بوو.[3] واتە لە هەندێ باردا سیاسەت لەگـەڵ هێـز و ترسـاندن یەکانگیر بووە. بەڵام شێوازە باوەکە خۆی لە ناردنی هەڵمەتی سەربازی و سەرکوتکردنی بزووتنەوەکان بە بەکارهێنانی هێـز، دەبینیـەوە.[4] بەرپرسـانی عوسمـانیش، بەتایبـەت والییـەکانی بەغـدا هەوڵیانـدەدا هـەموو ئـەو هێـزە سـەربازییەی لـەتوانایان دایـە کۆیبکەنەوەو سوود لە گشت چەك و تواناکانی بەردەستیان وەربگرن، لـەم هەڵمەتانـەدا. بۆیە لەزۆربـەی ئـەم هەڵمەتانـەدا هێزەکـانی هەنـدێ ویلایـەتی دەوروبـەر، بەتایبـەتی موسڵ[5] و شارەزوور،[6] هەروەها میر و سەرانی کوردی دڵسۆزی دەوڵـەت دەبینـران.[7] دەبینـران.[7] هەنـدێ هەڵمـەتیش، هێزەکـانی ویلایـەتی تـر و ژمارەیـەك لـە هـۆزە عەرەبییەکانی لەخۆدەگرت، وەکو هەڵمەتی والی سلێمان پاشای مـەزن بـۆ دامرکانـدنی

---

(١) یاسین العمري، غرائب الأثر، ص٣٣.

(٢) رسول الكركوكلي، م. س، ص١٣٥، ١٧٥.

(٣) نظمي زاده، م. س، ص٢٩٦.

(٤) بۆ نموونە بڕوانە: م. ن، ص٣٢٨. رسول الكركوكلي، م. س، ص١٣٦، ٢٤٢. عثمان بن سند الوائلی، م. س، ص٢٠٣.

(٥) بۆ نموونە بڕوانە: یاسین العمري، غاية المرام، ص١٨٥. زبدة الآثار، ص١٢١، محمد امین العمري، م. س، ص١٦٧. شایەنی گوتنە والی بەغدا ویستی والی موسڵ سزا بدات، چونکە لەیەکێك لەو هەڵمەتانەدا لەساڵی ١٨١٢ دواکەوت. بڕوانە: عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص٢٧٧.

(٦) بڕوانە: رسول الكركوكلي، م. س، ص٢٣٧-٢٣٨. یاسین العمري، غرائب الأثر، ص ٧٨، ٨٧.

(٧) بۆ نموونە بڕوانە: نظمي زاده، م. س، ص ٢٠٤، ٢٩٧. رسول الكركوكلي، م. س، ص ١٧٧. عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص١٥٦.

بزووتنەوەکەی تەیمور پاشای مللی لە ساڵی ١٧٩١، کـە هـەردوو والی موسـڵ وئۆرفـە بەخۆیان و هێزەکانیانەوە هاتنە پاڵی، هەروەها هێزەکانی میرنشینی بابان و ژمارەیـەك هۆزی عەرەبی تیایدا بەشداربوون و ژمارەی هێزەکان گەیشتە (٣٠) هـەزار شـەڕکەر.[١] بۆیە عوسمان کوڕی سەنەد نووسیویەتی دەڵێت: والی "بە لەشکرێکی یـەکجار گـەورەوە غەزای کرد و ئابلۆوقەیدا و هیچ ڕێگایەکی هەڵاتنی لە پێشدا نـەما".[٢] هـەروەها لـە ساڵی ١٥٥٢ هەڵمەتێکی زەبەللاحی عوسمانی لـە هێزەکـانی ویلایەتـەکانی سـیواس و حەلەب و بەغدا لەگەڵ ژمارەیەك لە میرنشینە کوردییەکان پێکهـات، بـۆ هێرشـکردنە سەر میرنشینی ئەردەلان کە لە بازنەی گوێڕایەڵبوون بۆ دەوڵـەتی عوسمـانی دەرچـوو.[٣] بەمـەش دەبیـنین عوسمانییـەکان سـوودیان لـە هێـزە کوردییـەکان وەرگرتـووە بـۆ سەرکوتکردنی بزووتنەوە و راپەڕینە کوردییەکان. بـەڵکو هەنـدێك لـە مێژوونووسـەکان ئاماژە بەوە دەدەن کە والییەکانی بەغدا هەوڵیان دەدا تۆوی دووبـەرەکی و نـاکۆکی لـە نێـو یـەك میرنشـینی کوردیـدا بچـێنن، بـۆ لـەناوبردنی ئـەو بزووتنەوەیـەی لـە دژی دەسەڵاتدارێتی عوسمانی بەرپابوو. کەرکوکلی ستایشـی ئـەم سیاسـەتە دەکـات کـاتێ دەنووسێ والی "بە ڕێگایەکی تـری جیـا لـەڕێگای پێکداهەڵچـوون لەجەنگـدا بۆیـان دەچێت، ئەویش بەوەی، نامە بۆ هەندێ لە کوڕانی میرەکانی کوردستان دەنووسـێ و بـۆ لای خۆی رایاندەکێشێت، هیوای بەخشینی پلەو پایە و نیشانیان پێدەدات".[٤]

گێڕاوەکانی ژمارەیەك لـە مێژوونووسـانی عێراقـی ئـەوە دەسـەڵمێنن کـە زۆربـەی بزووتنــەوەو ڕاپەڕینــە کوردییــەکان بەتونــدی ســەرکوتکراون، هاوکــات لەگــەڵ ئــەو سەرکوتکارییانەدا لەزۆربەشیان کردەوەگەلی تالآن و بڕۆ و هەندێ جاریش یەخسیرکردنی ژن و منداڵ ئەنجامدراوە. بۆ نموونە کاتێك بزووتنەوەکەی بـەکر بـەگی بابـان لـە سـاڵی ١٧١٤ لەناوبرا، "کوشـتار گـەرم بـوو لەنێویانـدا و سـەربازەکان زۆربـەی ژن و منـداڵ

---

(١) یاسین العمري، غرائب الأثر، ص٢٣-٢٤.

(٢) مطالع السعود، ص٢٠٣.

(٣) نظمي زادە، م. س، ص٢٠٤.

(٤) دوحة الوزراء، ص١٧٥، هەروەها بڕوانە: م. ن، ص١٧٧، عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص١٥٤، ١٥٧.

ومەڕومالاّتیان بە دەستکەوت بـرد" بـەپێی دەربڕینـی عەبـدولڕەحمان سـوەیدی.[1] لـە میانەی لەشکرکێشی بۆ سەر هۆزی (مللی)ش، سوپای هێرشـبەر دەسـتیگرت "بەسـەر دەستکەوتێکی زۆر کە لەژماردن نایەت، پیر و ژن و منداڵیشیان بە دیـل بـرد".[2] کـە هێزەکانی عەبدولڕحمان پاشایش لە شەڕی کفری شکان، عوسمان کـوڕی سـەنەد دەڵێـت: "لە کەللە سەری لەناوچوو وسـەربازە کوژراوەکـانی بـەرزاییی دروسـتکرد".[3] دەبیـنین لەهەندێ باریشدا بەرپرسـانی عوسمـانی بـە غـەدر وشـێوازی نامەردانـە مـیرە کـوردە ڕاپـەڕیوەکانیان خسـتۆتە داوە، کـاتێکیش کەوتوونەتـە بەردەسـتیان بـێ بەزەییانـە کوشتوویانن. وەکو ئەوەی لەگەڵ بەکر بەگی بابان و سەلیم پاشای بابان و عوسمان پاشای سۆران کردیان.[4] ژمارەیەکیش لە میرەکان دوای ئەوەی خۆیان بەدەستەوە داوە، مەرجی سەختیان بەسەردا سەپێنراوە، وەکو سزاو غەرامەی جەنگی گران و رادەستکردنی یەکێك لە کوڕەکانیان بۆ ئەوەی ببێتە بارمتە لای دەسەڵاتدارانی عوسمانی.[5]

بەڵام ئەوەی لە دانراوە نێوبراوەکاندا زیـاتر تێبینـی دەکـەین، هـەڵاتنی سـەرکردەی بزووتنەوەکەیە بەرەو ئێران[6] کە بە پەناگەیەکی ئاسـوودە دادەنـرا بـۆ مـیر و سـەرانی کوردی بەرهەڵستکاری دەوڵەتی عوسمانی، بەتایبەت میرانی بابان. ئەوەتا سلێمان فـایق بەگ دەڵێت: "مەیلی بابانییەکان بۆ ئێران مەسەلەیەکی ڕوونی حاشاهەڵنەگرە".[7]بەڵام حاشاهەڵنەگرە".[7]بەڵام مەسەلەکە تەنها لە مـەیل و پەیـداکردنی پەناگـە خـۆی مـت

---

(١) حديقة الزوراء، ص١٣٧.

(٢) رسول الكركوكلي، م. س، ص١٩٥، لێرەدا پێویستە بگوترێ، والی بەغدا دوای ئەوە بەزەیی بە پیرو ژن و منداڵەکاندا هاتۆتەوە و ئازادی کردوون.

(٣) مطالع السعود، ص٢٧٧.

(٤) بڕوانە: عبدالرحمن السويدي، حديقة الزوراء، ص١٣٧، نظمي زاده، م. س، ص٣٢٨. رسول الكركوكلي، م. س، ص١١٧، ياسين العمري، غاية المرام، ص١٨٣.

(٥) بڕوانە: رسول الكركوكلي، م. س، ص١٧٦.

(٦) بۆ نموونە بڕوانە: م. ن، ص١٣٧. ياسين العمري، زبدة الآثار، ص١٢١ و سليمان فايق، تاريخ بغداد، ص٣٠.

(٧) تاريخ بغداد، ص٤٢، سوەیدی دەڵێت: سەلیم پاشای بابان "ماوەیەکی درێژ و ساڵانێکی زۆر سەر بە عەجەم بوو. حديقة الزوراء، ص٥٩٠.

نەدابوو، بەڵکو ئەم میرانە بە پەنابردنیان بۆ ئێران دەیانویست پایەکانی خۆیان بەدەست بێننەوە. ئەوەش یان بەهۆی نێوبژیوانی بەرپرسانی ئێرانی، یانیش بە وەرگرتنی لەشکر لە ئێران بۆ ئەوەی بەهێز بگەڕێنەوە بۆ سەر حوکمی میرنشینەکانیان.[1] بە گوتەی هەندێ لە مێژوونووسە عیراقیەکان، ئێرانییەکانیش هەوڵیان دەدا لەڕێگەی میرە کوردەکانەوە تەماح و ئامانجەکانیان لە دەوڵەتی عوسمانی بەدەست بێنن. لەم بارەیەوە، سلێمان فایق بەگ ئاماژە بەوە دەدات کە ئێرانییەکان "بەلای محەممەد پاشا [بابان] داچوون... بۆ راکێشانی و بەڵێنی شیرینیان پێداوەو لەگەڵیدا رێککەوتوون بۆ داگیرکردنی عێراق"[2]. بەڵام هەردوو مێژوونووس عەبدولڕەحمان سوەیدی و ڕەسول کەرکوکلی لەوەدا زێدەڕۆییان کردووە کاتێك دەڵێن سەلیم پاشای بابان دەستیداوەتە نامە گۆڕینەوە لەگەڵ بەرپرسانی ئێران بۆ وەرگرتنی هێزی نیزامی تا بەغدای پێ بگرێ و رادەستی ئەوانی بکات.[3]

لەنێو ئەو مێژوونووسە عێراقییانەدا، تەنها سلێمان فایق بەگ هەڵوێستێکی بابەتییانەی وەرگرتووە و هۆکارەکان و سروشتی پێوەندی نێوان میرە کوردەکان و ئێرانی شرۆڤە کردووە. سەبارەت بە مەیلی سەلیم پاشای بابان بۆ ئێران، ناوبراو دەڵێت مەسەلەکە "بەهۆی ناپاکی نیشتمانی، یان لەپێناو پایەو دەسەڵات نەبوو، بەڵکو لەبەر ئەوە بوو کە نادرشا لەشکرە فرە وگەورەکانی بەرەو ئەم وڵاتە ناردبوو و چاوی بڕیبووە داگیرکردنی. لەبەر ئەوەی ئەوانیش توانای بەرەنگاربوونەوەیان نەبوو... بۆیە سەلیم پاشا ڕووی کردە لای نادر شا تاوەکو رزگارکردنی ئەم خانەوادە موسڵمانانە لە مردن و دەربەدەری مسۆگەر بکات و ئابڕوو و گیانیان لە دڕەندەیی نادر شا و سەربازەکانی بپارێزێت..."[4] لە شوێنێکی تریشدا، سەرسووڕمانی خۆی لە هەمبەر پەنابردنی عەبدولڕەحمان پاشای بابان بۆ ئێران دەردەبڕێ، بەڵام دواجار پاساو بۆ هەڵوێستەکەی

---

(١) بۆ نموونە بڕوانە: م. ن، ص ٣٠، ٤٦. عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص١٤١. ياسين العمري، غرائب الأثر، ص٧١، ٧٢.

(٢) تاريخ بغداد، ص١٤.

(٣) حديقة الزوراء، ص٥٩١. دوحة الوزراء، ص٩٣.

(٤) تاريخ بغداد، ص١٣٧-١٣٨.

دەهێنێتەوە، کە دەڵێت: "من پێم سەیرە کەسێکی وەکو عەبدولڕەحمان پاشا کە لە بنەماڵەی بابانە و بابانیش شوێن و پایەیەکی بەرزی لەنێو خەڵکدا هەیە... بەم تەرحە خۆی نزم بکاتەوە و پەنا بەرێتە بەر بێگانە و دوای ئەوان بکەوێ، بەڵام ئەم سەرسووڕمانە دەڕەوێتەوە ئەگەر بزانین کە والی بۆتە هۆکاری ئەوەی ناوبراو ناچار بێت ئەم ڕێگا سەختە بگرێتە بەر بە قەبوڵکردنی پەنابردن و خۆهاوێشتنە باوەشی بێگانە و داواکردنی یارمەتیان، ئەمەش لە ئاکامی خراپی ئیدارەی والییەوەیە...".[1]

چوارەم: ڕووداوە سیاسییەکانی کوردستان:-

ئەوەی لە دانراوە مێژووییە عێراقییەکاندا هەیە لە بارەی ڕووداوە سیاسییەکانی کوردستان لە سەردەمی عوسمانیدا، بە زۆری بریتییە لەو ڕووداوانەی کە دەخرێنە چوارچێوەی پەیوەندییەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە ئێرانەوە، یان پەیوەندییەکانی قەوارە کوردییەکان بە دەوڵەتی عوسمانی و ویلایەتەکانییەوە، بەتایبەت هەردوو ویلایەتی بەغدا و موسڵ. چونکە مێژوونووسە عێراقیەکان ڕووداوگەلی شەڕەکانی دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانیان لە کوردستان، تۆمارکردووە و ڕۆڵی کوردیان لەو شەڕانە، چ لە وڵاتەکەیان یان لە دەڤەرەکانی تری هەردوو دەوڵەتەکە، بەدیارخستووە. بۆ نموونە نەزمی زادە، دێتە سەر باسی بەسەرهات و کاروباری کوردستان لە دوای شەڕی چالدێران و توندبوونی ململانێی عوسمانی - ئێرانی لە سەردەمانی سوڵتان سەلیمی یەکەم (١٥١٢-١٥٢٠) و سوڵتان سلێمانی قانونی (١٥٢٠-١٥٦٦).[2] ئەم مێژوونووسە و ژمارەیەك لە مێژوونووسانی تر باسی ئەو گۆڕانکارییانە دەکەن کە لەسەروبەندی جەنگی ساڵانی ١٦٠٢-١٦٣٩ بەسەر ناوچەکەدا هاتوون، بە تایبەت هێرشەکانی شا عەباسی سەفەوی کە لە ساڵی ١٦٢٣بە داگیرکردنی بەغدا وهەڵکشانی دەسەڵاتی سەفەوی بەرەو ناوچەکانی کوردستانی باشوور، گەیشتنە ترۆپك. پاشان باس لە بەشداربوونی کورد لە هەوڵ و کۆششەکانی عوسمانییەکان دەکەن بۆ سەندنەوەی بەغدا، لەنێویشیاندا هەڵمەتەکەی سوڵتان مورادی چوارەم (١٦٢٣-١٦٤٠) کە توانی لە ساڵی ١٦٣٨

---

(١) م. ن، ص٣٤-٣٥.

(٢) بڕوانە: گلشن خلفا، ص١٨٥- ١٨٦، ١٩٧، ٢٠٢- ٢٠٤.

ئامانجی خۆی بەدەست بێنێ.[1] لەمیانەی باسکردنی لەشکرکێشییەکانی دەوڵەتی عوسمانیش بۆ سەر ئێران لە دەیەی سێهەمی سەدەی هەژدەمدا، هەردوو مێژوونووس سلێمان فایق بەگ و ڕەسول کەرکوکلی ئاماژە بە چالاکیەکانی کورد و ئەو هێزە سەربازییانەیان دەدەن کە ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوەیان بینی لە هەندێ لەشەڕەکاندا، نەخاسمە لە دەستبەسەراگرتنی هەردوو شاری کرماشان و هەمەدان و گرتنی هەردوو میرنشینی ئەردەلان و لوڕستان. هەروەها دێنە سەر باسی ئەو هەڵوێستە نەگەتیڤەی کە هێزە کوردییەکان لە بەرامبەر سوپای عوسمانی لە شەڕی (ئینجەدان) لە ساڵی ١٧٢٦ گرتیانەبەر و ئاکامەکەی ئەوە بوو عوسمانییەکان خراپ تێکشکان. هەردوو مێژوونووس هەوڵێشیان داوە هۆکارەکانی ئەم ڕووداوە بخەنەڕوو.[2] زۆرێك لە دانراوە مێژووییە عێراقییەکان باس و هەواڵی لەشکرکێشییەکانی نادرشایان بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی و بەتایبەت بۆ سەر ئیالەتە عێراقییەکان تۆمارکردووە. هەر لەو میانەدا هاتوونەتە سەر باسی بەو نەهامەتیانەی کە لە ئاکامی ئەم لەشکرکێشیانە بەسەر ناوچە کوردنشینەکاندا هاتوون و لەپاڵ ئەمەشدا هەڵوێستی کوردیان لەم سەروبەندەدا ڕوون کردۆتەوە.[3] یەکێك لەو مێژوونووسانەی کە هاوچەرخی ڕووداوەکان بووە، دەڵێت لە کاتی ئابڵووقەدانی بەغدا لەلایەن نادر شا لە ساڵی ١٧٣٣، کورد لەگەڵ توێژەکانی تری دانیشتوانی ئەم شارە دەرد و مەینەتی گرانی و برسێتییان چێشتووە.[4] هەرچی یاسین و براکەی محەمەد ئەمین عومەریشە، ستایشی ڕۆڵی هێزەکانی قۆچ پاشای سۆرانیان کردووە لە بە هاناوە چوونی شارکەیان (موسڵ) لە سەروبەرندی ئابڵوقەدانەکەی ساڵی

(١) م. ن، ص٢١٨-٢٢٥، یاسین العمري، زبدة الآثار، ص٦٦-٧٠، غاية المرام، ص٩٣، محمد امين العمري، م. س، ص١٣٦-١٣٨.

(٢) بڕوانە: سليمان فائق بك، حروب الايرانيين...، ص١٠١-١١١، رسول الكركوكلي، م. س، ص١٩-٢٧، یاسین العمری، غاية المرام، ص١٧٨.

(٣) بڕوانە: رسوول الكركوكلي، م. س، ص٢٩-٣٥، ٥٠، ياسين العمرى، زيدة الآثار، ص٨٨-١٠٣، منية الأدباء، ص١٧٨-١٨٣، محمدامين العمري، م. س، ص١٤٧-١٥٥.

(٤) عبدالرحمن السويدي، حديقة الزوراء، ص٣٥٢.

١٧٤٣دا.[١] یەكێك لەئەدیبانی موسڵیش ئەرەجۆزەیەكی (لەشێوەی بەیتی فۆلكلۆرییە) لەبارەی ڕووداوەكانی دوا هەڵمەتی نادر شا بۆ سەر شاری موسڵ هۆنیوەتەوە، لە نێو بەیتەكانی ئەم ئەرەجۆزەیەدا چەند زانیارییەكمان دەداتێ لەبارەی ڕۆڵی كورد و ئەو كارەساتەی بەسەر ناوچەكەیاندا هات لەماوەی ئەم هەڵمەتەدا.[٢] هەندێ لە پیاوانی ئایینی مەسیحی هاوچەرخی ڕووداوەكانیش، وردەكاری چڕوپڕیان لەبارەی ئەو كردەوە دزێو و چەپەڵانە تۆمار كردووە، كە هێزەكانی نادرشا لە دەڤەرە كوردنشینەكان و ناوچەكانی تری سەرەڕێی هەڵمەتەكە ئەنجامیاندا. هەروەها ئەو ئاكامانەشیان بە دیارخستووە كە هەڵمەتەكە لەدوای خۆی جێیهێشتووە، بە تایبەت لە هەردوو لایەنی ئابووری و كۆمەڵایەتییەوە.[٣] یەكێك لەو پیاوە ئایینییە مەسیحییانە كە ناوی قەشە (حەبەش كوڕی جومعە) یە و خەڵكی قەرەقوش بوو، لە ساڵی ١٧٤٥ نووسیویە، دەڵێت: "لە سەرەتای هاتنی فارسەكان بۆ ئەم ناوچەیە ...تا مانگێك ئارامیمان نەبینی و ترس و لەرز لە دڵمان نەڕەوییەوە بەهۆی ئەو هەواڵە ترسناكانەوە كە پڕوپاگەندەیان هەموو ڕۆژێك بڵاودەبوونەوە. و لەبەر ئەوانەی بەرگوێمان دەكەوتن لەهەواڵی بەدیلبردنی خەڵكی كە لە شوێنەكانی نزیكمان ڕوویاندەدا. هەروەها بەكاریگەری برسێتی و قاتوقڕی كە هەموو شوینێكیان تەنیبوو".[٤]

هەرچی ئەو پێكدادان و شەڕانەشە كە لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێران لە هەردوو سەردەمی زەندی و قاجاریدا ڕوویاندا، كەكاریگەریی ڕاستەوخۆیان بۆ سەر كوردستان هەبوو، بەو پێیەی ببووە گۆڕەپانێكی سەرەكی بۆ ئەو پێكدادان و شەڕانە، ئەوا ڕووداوەكانیان لە زۆربەی دانراوە مێژووییە عێراقییەكاندا تۆماركراون. نەخاسمە ئەو هەڵمەتانەی كەریم خانی زەند لە حەفتاكانی سەدەی هەژدەمین بەرەو ناوچەكانی

---

(١) منية الادباء، ص٢٨١، منهل الاولياء، ص١٥٢.

(٢) (عصام الدين عثمان العمري) بەشێكی گرنگی ئەم ئەرەجۆزەیەی لە كتێبەكەیدا داناوە، بڕوانە: الروض النظر...، ج١، ص ٥١١-٥١٦.

(٣) بڕوانە: نرسيس صائغيان، م. س، ص٣٧٩-٣٨٣، بطرس حداد، م. س، ص٦٤-٧٢، سهيل قاشا، م. س، ق١، ص١٥٦-١٦٠، ق٢، ص١٥٢-١٥٧.

(٤) سهيل قاشا، م. س، ق٢، ص ١٥٥.

کوردستانی باشوو ئاراستەی کردن.[1] بەڵکو یەکێك لەو دانراوانە بەڵگەی ئەوە بەدەستەوە دەدات کە کوردان بەشدارییان کردووە لە بەرگریکردن لە شاری بەسرە، کاتێك زەندییەکان لە ساڵی ١٧٧٥ ئابڵوقەیانداوە.[2] جێگەی سەرنجە کە مێژوونووس سلێمان فایق بەگ، دەرکی بە فاکتەری نەتەوەیی کردووە لەو جەنگەدا، کاتێك ئاماژەی بەوە داوە کە "زۆربەی دانیشتووانی شارەزوور لە نەتەوەی کوردن و خاوەنی ئێرانیش کەریم خانی زەندە کە یەکێکە لە میرە کوردەکان".[3] هەروەها دەستێوەردانەکانی قاجارییەکان لە کاروباری کوردستان و قەومانی شەڕ و پێکدادان لەنێوان هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی لە ئاکامی ئەوەدا، جێگەی بایەخپێدانی مێژوونووسانی عێراقی بوون، بەتایبەت ڕەسوول کەرکوکلی و سلێمان فایق بەگ، کە وردەکاریگەلێکی گرنگمان لەبارەی ئەو ڕووداوانە دەدەنێ و هەڵوێستی سەرانی کورد لەمیانەی ئەم ڕووداوانەدا بەدیاردەخەن.[4]

لەسەر ئاستی ڕووداوە ناوخۆییەکانی کوردستانیش، زۆربەی مێژوونووسانی عێراق بایەخیان بە گێڕانەوەی ئەو ڕووداوانە داوە کە بەتایبەتی پێوەندییان بە دەسەڵاتدارێتی هەردوو ئیالەتی بەغدا و موسڵەوە هەبوو. بۆیە ئەو دانراوە مێژووییانەی ئەم مێژوونووسانە نووسیویانن، پڕن لە باس و هەواڵی شەڕ و ململانێی میرانی کورد لەگەڵ دەسەڵاتدارانی هەردوو ئیالەتەکە و ئەو پەلامار و هێرشە سەرکوتکارییانەی ئەم دەسەڵاتدارانە ئەنجامیان دەدا بۆ دامرکاندنی بزووتنەوە کوردییەکان و دووبارە دەستبەسەراگرتنی قەوارە کوردییەکان.[5] بڕێ جاریش، مێژوونووسە عێراقییەکان بە دواداچوونیان بۆ باس و هەواڵی میرانی کوردی

---

(١) بڕوانە: رسول الكركوكلي، م. س، ص١٤٨-١٥١، ١٥٧-١٦٣، ١٥٩-١٦٤، یاسین العمري، غاية المرام، ص١٨٥-١٨٧، زبدة الآثار، ص١٣٨، سليمان فائق بك، تاريخ المماليك، ص٢٦-٢٩.

(٢) عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص٨٦، ١١٤.

(٣) تاريخ المماليك، ص٢٧.

(٤) بڕوانە: دوحة الوزراء، ص ٢٣٦-٢٣٧، ٢٥٢، ٢٥٧، ٢٨٤-٢٨٥، ٢٩٥-٢٩٨، تأريخ بغداد، ص١٤، ٣٠، ٣٢، ٤٧، هەروەها بڕوانە: عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص٣٢٩، ياسين العمري، غرائب الأثر، ص ٧١، ٧٢، ٧٧.

(٥) بۆ نموونە بڕوانە: نظمي زاده، م. س، ص ٢٠٤-٢٠٥، عبدالرحمن السويدي، حديقة الزوراء، ص ١٣٦-١٣٧، ياسين العمري، غاية المرام، ص ٩٧، عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص ١٥٦، سليمان فائق بك، تاريخ بغداد، ص ٣٠.

پەنابردوو بۆ ئێران دەکرد لەو وڵاتـەدا.[1] جگـە لـەوەش دانراوەکانیـان زانیاریگـەلێکی پوختیان لەخۆ گرتووە سەبارەت بەو گۆڕانکارییانەی دەسەڵاتدارانی عوسمانی لە پۆسـتی سەرکردایەتی میرنشـین و قـەوارە کوردییەکانـدا دەیـانکرد، هـەروەها ئـەو ململانـێ و کێشانەش کە لە ئەنجامی ئەمەدا چ لە نێوان میر و سەرانی کورد خۆیان یـان لـە نێـوان ئەو میرانە و دەسەڵاتدارە عوسمانییەکان ڕوویانددەدا.[2] هەموو ئەم مێژوونووسـانەش بـە دوور و درێژی و هەندێجاریش بەوردی باس وخواسی ئەو لەشکرکێشییانەیان نووسیوە کە هەردوو ئیالەتەکە کردوویانەتەسەر هۆزە کوردییەکان و کوردانی ئێزیدی. بـەڵام زۆرجـار لە تاوانبارکردنی ئەم هۆزانە و ئێزیدییەکان زێدەڕۆییان کـردووە و کردەوەکـانی تـاڵان و دزی و ڕێگرییان خستوونەتە پاڵ. لەکاتێکدا هێزە حکومییەکان خۆیان لەمیانـەی کـرد سەربازییەکانیاندا لـە کوردسـتان و ناوچـەکانی تـر هـەمان کردەوەیـان ئەنجامـداوە.[3] هەروەها زانیارییەکانی دانراوە مێژووییە نێوبراوەکان دەسەلمێنن کە کـوردان بـەخۆیان و هێزە سـەربازییەکانیان بەشـداری زۆریـان کـردووە لـە کـردە سـەربازییەکانی هـەردوو ئیالەتەکە، وەکو لە لاپەڕەکانی پێشوو باسمان کرد.[4]

لەکاتێکدا کە زۆربەی مێژوونووسە عێراقییـەکان تـەنها گرنگییـان بـەو لایەنانـەی مێژووی کوردستان داوە کە ئاماژەمان پێکردن، دەبیـنین مێژوونووسـی موسـڵی یاسـین عومەری لەم پێودانگە لایداوە. چونکە ئەو جیا لە مێژوونووسانی تر، لـە دانراوەکانیـدا (بەتایبەت لە: غرائب الٲپر و زبـدە الآپـار)دا باسـی ڕووداوە مێژووییـە نێوخۆییـەکانی کوردستان دەکات، بەبێ ڕەچاوکردنی پەیوەستبوونی ئەو ڕووداوانە بەهێزە نێودەوڵەتی و

(١) بڕوانە: رسول الكركوكلي، م. س، ص١٧٨-١٧٩.

(٢) بۆ نموونە بڕوانە: م. ن، ص ١٤٦، ١٩٢، ٢٢٨-٢٢٩، عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص ٢٥٤، ياسين العمري، غاية المرام، ص١٩٨-١٩٩، ٢٠٤، ٢٠٥.

(٣) بۆ نموونە بڕوانە: نظمي زادە، م. س، ص ٣٢٨-٣٣٠، رسول الكركوكلي، م. س، ص ١٩٤-١٩٥، ٢٤٥، عثمان بن سند الوائلي، م. س، ص٢٠٣-٢٠٤، ياسين العمرى، غاية المرام، ص ٢٠٢، غرائب الأثر، ص ٢٣، ٣٣، ٣٥، ٦٣.

(٤) بڕوانە: نظمي زادە، م. س، ص٢١٥ و سليمان فائق بك، تاريخ بغداد، ص٤١، حروب الايرانيين...، ص١٠٨، تاريخ المماليك، ص ٤١-٤٢، ٤٦-٤٧، ٦٣-٦٤، رسول الكركوكلي، م. س، ص ١٨٥.

هەرێمییەکانەوە. هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو پێوەندییە توند و تۆڵانەی کە لە ڕووی جوگرافی و مێژووییەوە موسڵیان بە ناوچەکانی کوردستان بەستۆتەوە، ئەمە سەرباری پێوەندییە ئابووری و کۆمەڵایەتی و کلتوورییەکان و هەروەها ئەو پێوەندییە سیاسی و کارگێڕییانەش کە لەنێوان هەردوولا لەئارادابوون. هەروەها عومەری لەم دوو کتێبەیدا هەوڵیداوە مێژووی گشتی سەرلەبەری ناوچەکە تۆمار بکات و تەنها بە نووسینی مێژووی ئیالەتێکی دیاریکراوەوە پابەند نەبووە وەك ئەوەی مێژوونووسەکانی تر وایان دەکرد. بۆیە ناوبراو زانیاریگەلێکی گرنگی بۆ بەجێهێشتووین، کەخزمەتی نووسینی مێژووی سیاسی کوردستان دەکەن، بەتایبەتی لە چارەگی کۆتایی سەدەی هەژدەهەم و چارەگی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا. ئەوەتا عومەری چەندین ڕووداوی کوردستان تۆمار دەکات، وەك: ململانێیەکانی میرانی بنەماڵەی حوکمڕان لە نێو یەك میرنشینی کوردیدا، بەتایبەت میرنشینی بادینان کە لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەم چەندین گێرمە و کێشەی نێوخۆیی بەخۆوە بینی.[1] چەندین زانیاریشمان لەبارەی ئەو کێشە و پێکدادانانە پێدەدا کە لە نێوان میرنشینە کوردییە جیاجیاکان دەقەومان، وەك ئەوەی لە نێوان هەردوو میرنشینی بابان و سۆران[2] و هەروەها لە نێوان بادینان و شێخان ڕوویدا.[3] یاخود ئەو ڕووداوانەی کە لە نێوان میرنشینەکان و عەشیرەتە کوردییەکان دەقەومان، وەك ئەو شاڵاوەی عەبدولڕەحمان پاشای بابان لە ساڵی ١٧٩١ بردیە سەر هۆزی بڵباس، ئنجا دوای پێنج ساڵ ئاشتەوایی لەگەڵدا کردن و لە ئێرانەوە هێنایانیەوە.[4] هەروەها دەستدرێژی عەشیرەتی مزوری بۆ سەر میرەکانی بادینان لە ساڵی ١٨٠٤دا.[5] لەوێدا، چەند باس و هەواڵێکیش هەن لەبارەی پەلامار و ململانێ خێڵەکییەکان، چ لە نێوان خێڵ و عەشیرەتە کوردییەکان

(١) بڕوانە: غرائب الاثر، ص١٨، ١٩، ٢١، ٣٦، ٤٧، زبدة الآثار، ص١٦٠- ١٦٣، غاية المرام، ص٩٨.

(٢) غرائب الاثر، ص٥٧، ٦٠، ١٢١.

(٣) م . ن ، ص٢٣، ٢٦- ٢٧، ٥٣.

(٤) م. ن ، ص٢٦، ٤١.

(٥) م. ن، ص ٦٦، سەبارەت بە ڕووداوی تری لەم بابەتەش، بڕوانە: م. ن، ص٣٧، زبدة الآثار، ص١٧٦، غاية المرام، ص٢٠٣.

خۆیان، یان لـه نێـوان هـۆزه کوردییـه‌کان و عه‌ره‌بییـه‌کان.[1] کتێبـی (غرائـب الٌپـر) زانیاریگه‌لێکی له خۆگرتووه سه‌باره‌ت بـه‌و کێشـه و راپه‌ڕینانـه‌ی کـه لـه نـاو شـار و شارۆچکه کوردنشینه‌کان له دژی سه‌ردار و میره‌کان به‌رپابوون، وه‌ك ئـه‌و کێشـانه‌ی لـه شاری عێنتاب روویاندا، یان ڕاپه‌ڕینی خه‌ڵکی جزیره لـه دژی مـیری بۆتـان.[2] کتێبـی (غایه المرام)یش چه‌ندین زانیاری تری تێدایه، وه‌کو: دیاریکردنی ده‌سه‌لات و هـه‌ژمونی هه‌ندێ له میرانی کورد، و ئـه‌و ده‌سـتدرێژییه‌ی جووه‌کـان کردوویانه‌تـه سـه‌ر پیرۆزییـه ئیسلامییه‌کان له شارۆچکه‌ی زاخۆ.[3]

له دوماهیـدا، پێویسـته ئـه‌وه بڵـێین کـه عومـه‌ری لـه کتـێبی (غرائـب الٌپـر)دا هه‌ڵوێستێکی نه‌گه‌تیڤی به‌رامبه‌ر به کـورد و هه‌نـدێجار میره‌کانیشـیان، گرتۆتـه بـه‌ر، نه‌خاسمه کاتێك دێته سه‌ر باسـی ئـه‌و کێشـانه‌ی کـه لـه نێـوان میرنشـینی بادینـان و ده‌سه‌لاتدارانی موسڵی سه‌ر به بنه‌ماڵه‌ی جه‌لیلی ڕوویانده‌دا،وه‌ك پێشتر ئاماژه‌مان پێدا. هه‌ر له‌میانه‌ی ئه‌مه‌دا عومه‌ری چه‌ند په‌ندێكی هێناوه‌ته‌وه، كه نازانین ئایا له داهێنانی خۆیه‌تی، یان له‌و سه‌رده‌مه‌دا له موسڵ باو بوون، وه‌کـو: "هه‌ڵسـان و دانیشـتن له‌گـه‌ڵ کوردان خراپی به‌دواوه‌یه" و "هه‌ر کاتێك بینیت کورد ده‌سه‌لاتداره، چـاوه‌ڕێی قیامـه‌ت بکه" و "سه‌لامه‌تی له‌ش وبه‌ده‌ن به‌خۆ دووخستنه‌وه ده‌بێ لـه کـوردانی بادینـان" یـان "میوه له کوردان وه‌رگره و گاڵته‌وگـه‌پیان له‌گه‌ڵـدا مه‌کـه" و چـه‌ندانی تـر. هـه‌روه‌ها ناوبراو کوردیشی به نه‌زانی و گه‌مژه‌یی وه‌سفکردووه و کرده‌وه‌گه‌لێکی به‌ده‌ر له‌ڕه‌وشـت ده‌خاته پاڵ هه‌ندێ لـه که‌سـایه‌تییه‌کانیان. لـه چـه‌ند شوێنێکیشـدا بـۆ خزمـه‌تکردنی مه‌به‌سـته‌کانی شـیعری هێناوه‌تـه‌وه.[4] بـه‌لام ئـه‌م هه‌ڵوێسـته‌ی هـیچ لـه گرنگـی زانیارییه‌کانی له‌مه‌ڕ ڕووداوه سیاسییه‌کانی کوردستان که‌م ناکاته‌وه.

پوختەی توێژینەوەکە:

---

(١) غرائب الأثر، ص ٢٢، ٢٥، ٣٥، ٥١، ٥٨، ٩٦، زبدة الآثار، ص ١٦٣-١٦٤، ١٧٤-١٧٥.

(٢) بڕوانه: ص٢٣، ٢٥، ٢٩، هه‌روه‌ها بڕوانه، ص٣٩، ٦٤، ١٢٣.

(٣) بڕوانه: ص٩٩، ١٠٠.

(٤) بڕوانه: ص ٨١، ١٠١، ١٠٧-١٠٨.

هەرچەندە زانستی مێژوو لە عێراقی عوسمانی سستبوونێکی ڕێژەیی بەخۆوە بینی، بەڵام چەند دانراوێکی مێژوویی لەم سەردەمەدا نووسران، کە بوونە سەرچاوەیەکی گرنگ بۆ تۆمارکردنی مێژووی ناوچەکە لەم سەردمەدا، لەوانە: کتێبی (گلشن خلفا) لە دانانی نەزمی زادە مورتەزا ئەفەندی و (دوحە الوزراو)ی مێژوونووس ڕەسول حاوی کەرکوکلی و (مگالع السعود) لە دانانی عوسمان کوڕی سەنەدی وائیلی بەسری. هەروەها دانراوەکانی یاسین عومەری، بەتایبەت (غرائب الڵپر) و (الآپار الجلیە) و (غایە المرام). دەکرێ بێژین ئەم دانراوانە بە سەرچاوەی یەکەمی دەگمەن دێنەژماردن بۆ وەستان لەسەر بارودۆخی سیاسی کوردستان لە سەردەمی عوسمانیدا، چونکە سەرچاوەی ترمان بەدەستەوە نییە کە لەگرنگیدا بگەنە ئەو ئاستە.

لەو کتێب و دانراوانەدا، ئەو جیاووك ئیمتیازاتە سیاسییە-کارگێڕییانە ڕەنگیان داوەتەوە کە کوردستان لە سەردەمی عوسمانیدا هەیبوو، ئەویش لەو ئاماژە زۆرانەی کە بۆ قەوارە کوردییەکان دەکرێن. ئەوەتا ناوی ئەم قەوارانە بە شێوازی جیاجیا هاتووە، وەك "میرنشین" و "حکومەت" و "سنجەق" و "موتەسەڕفییەت". میرانی کوردیش بە میر یان حاکم یان بە موتەسەڕیف ناودەبران. نازناوی "پاشا" یش دەخرایەپاڵ ناوی زۆربەیان، ئەمەش بەڵگەی ئەوەبوو کە ئەم میرانە پلەی (میری میران) یان هەبوو، بەتایبەت ئەو میرانەی فەرمانڕەوایی میرنشینە کوردییەکانیان دەکرد لە دەوڵەتی عوسمانیدا. ئەو میرە کوردانەش کە سەر بە ئێران بوون، نازناوی "خان" یان هەڵگرتبوو. سەبارەت بە وێنەی میر و سەرانی کوردیش لەو کتێب و دانراوە مێژووییانەدا، دەبینین وێنەکەیان بەپێی هەڵوێستیان لە دەسەڵاتی عوسمانی دەگۆڕێت. ئەوەتا ستایشیان داباراندووە بەسەر ئەو میرانەی پشتگیری دەوڵەتی عوسمانییان کردووە، کەچی هەڵوێستێکی نەیار وخراپیان بەرامبەر ئەو میرانە وەرگرتووە کە دژایەتی ئەم دەوڵەتەیان کردووە. زۆرجاریش مێژوونوسە عیراقییەکان میرانی کوردیان بە نەبەردی و ئازایەتی و خاوەن توانا وەسف کردووە. هەروەها لە دانراوە مێژووییەکانیاندا گرنگی هێزی سەربازیی کوردیان سەلماندووە، لە میانەی گێڕانەوەی ئەو ڕووداوانەی کە ئازایەتی و قارەمانێتی کورد لە شەڕەکاندا دەردەخەن. تەنانەت ئەگەر لە سەنگەری دژایەتیکردنی

دەوڵەتی عوسمانیشدا بووبن. بەڵام ئەو حاڵەتەی کە لە دانراوەکاندا زیاتر باوە، سوود وەرگرتنی عوسمانییەکانە لە هێزە سەربازییەکانی کورد لە چەندین بواردا.

وەلێ، دانراوە مێژووییە عێراقیەکان، وێنەگەلێکی راستگۆییانە بە دەستەوە نادەن لەبارەی ئەو بزووتنەوە و ڕاپەڕینە کوردییانەی کە لەو سەردەمەدا بەرپابوون. چونکە زۆربەی مێژوونووسە عێراقییەکان گوزارشتیان لە تێڕوانینی عوسمانییەکان دەکرد لە گێڕانەوەی ڕووداوەکاندا، و پابەندی بنەمای بێلایەنی نەبوون کە لە ئێستادا بە کۆڵەگەیەکی سەرەکی دادەنرێ لەمێژوونووسیندا. لەئەنجامدا بزووتنەوە کوردییەکانیان بە سەرەڕۆیی و یاخیبوون و ناپاکی لە قەڵەم داوە، و سەرکردەو بەشداربووەکانیشیان هێناوەتە ڕیزی دز و جەردە و ڕێگرەکان، بەچاوپۆشین لەپاڵنەری بزووتنەوەکان وهۆکارەکانی بەرپابوونیان. بەڵام مێژوونووسانی عێراقی وێنەگەلێکی ڕاستەقینە دەگوێزنەوە لەبارەی شێوازەکانی سەرکوتکردن و ئەو توندوتیژییەی پەیڕەو دەکران لەکپکردنی بزووتنەوە کوردییەکان. بەڵام سەبارەت بە پێوەندییەکانی میرانی کورد بە ئێرانەوە، مێژوونووس (سلێمان فایق بەگ) جیا لە مێژوونووسەکانی تر، هەوڵی شرۆڤەکردنی ئەم پێوەندییانە دەدات، بۆ ئەوەی هەڵوێستێکی بابەتییانە لە بەرامبەریان وەربگرێت.

لە لایەکیترەوە، زۆربەی ئەو بابەتانەی کە ئەم دانراوانە لەبارەی ڕووداوە سیاسییەکانی کوردستان دەیانگێڕنەوە، دەخرێنە چوارچێوەی پێوەندییەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە ئێرانەوە. یان بریتین لە پێوەندییەکانی قەوارە کوردییەکان بە دەوڵەتی عوسمانی و ئیالەتەکانییەوە، بەتایبەت هەردوو ئیالەتی بەغدا و موسڵ. ئیتر زۆربەی دانراوەکان زانیاریگەلێکی ئەوتۆمان لەبارەی رووداوە سیاسییە نێوخۆییەکانی کوردستان پێنادەن. ئەمە بێجگە لەدانراوەکانی (یاسین عومەری)، بەتایبەت هەردوو کتێبەکەی (غرائب الأثر) و (الآثار الجلیه). چونکە مێژوونووسی ناوبراو لەم دوو کتێبەدا کۆمەڵێك زانیاری گرنگی تۆمارکردووە لەسەر ئەو ڕووداوانەی لە کوردستان قەوماون، بەبێ ئەوەی ئەم رووداوانە پێوەندییان بە دەسەڵاتداریێتی عوسمانییەوە هەبێت.

سەرچاوەکانی باسی حەفتەم

یەکەم: سەرچاوە بنەڕەتییەکان (ئەو سەرچاوانەی توێژینەوەکەیان بنیادناوە):

- بطرس حداد، حملة نادرشاه على العراق سنة ١١٤٥هـ في وثيقة سريانية، مجلة (بين النهرين)ع(٣٣) س(١٩٨١).

- رسول حاوي الكركوكلي، دوحة الوزراء في تأريخ وقائع بغداد الزوراء، ت: موسى كاظم نورس، مطبعة كرم، بيروت(د.ت).

- سليمان فائق بك، تاريخ بغداد، ت: موسى كاظم نورس،مطبعة المعارف، بغداد ١٩٦٢.

- ـــــــــــــ،تأريخ المماليك ((الكوله مند)) في بغداد، ت: محمد نجيب أرمنازى، مطبعة المعارف، بغداد ١٩٦١.

- ـــــــــــــ، حروب الايرانيين في العراق ، تعريب: محمد خلوصي بن محمد سعيد الناصري التكريتي، نشر من قبل (عبدالجبار العمر) في مجلة (آفاق عربية) ع (٣-٤) سنة ١٩٨٠.

- سهيل قاشا،حملات نادر شاه على العراق في وثائق سريانية/ ٢ج، مجلة (كاروان) ع (٧٤-٧٥) نيسان وآيار ١٩٨٩.

- عبدالرحمن بن عبدالله السويدي البغدادي، تأريخ حوداث بغداد والبصرة من ١١٨٦ الى ١١٩٢هـ/١٧٧٢-١٧٧٨م، تحقيق: د.عماد عبدالسلام رؤوف، دار الحرية للطباعة، بغداد ١٩٧٨.

- ـــــــــــــ، حديقة الزوراء في سيرة الوزراء، تحقيق: د.عماد عبدالسلام رؤوف، مطبعة المجمع العلمي، بغداد ٢٠٠٣.

- عثمان بن سند الوائلي البصري،مطالع السعود بطيب اخبار الوالي داود/ تأريخ العراق من سنة ١١٨٨ الى سنة ١٢٤٢هـ(١٧٧٤-١٨٢٦م)، تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف وسهيلة عبدالمجيد القيسى، دار الحكمة للطباعة والنشر، الموصل ١٩٩١.
- عصام الدين عثمان بن علي بن مراد العمري، الروض النضر في ترجمة ادباء العصر، تحقيق: د. سليم النعيمي، ج١، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد ١٩٧٤.
- محمد امين بن خيرالله الخطيب العمري، منهل الاولياء ومشرب الاصفياء من سادات الموصل الحدباء، ج١، تحقيق: سعيد الديوه جي،مطبعة الجمهورية، الموصل ١٩٦٧.
-محمد بن مصطفى الغلامي، شمامة العنبر والزهر المعنبر، تحقيق: د. سليم النعيمي، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد١٩٧٧.
- نرسيس صائغيان، صفحة منسية من تأريخ نادر شاه، مجلة (لغة العرب)ج(٥)س(٧) بغداد ١٩٢٩.
- نظمي زاده مرتضى افندي، كلشن خلفا، ت: موسى كاظم نورس، مطبعة الاداب، النجف ١٩٧١.
- ياسين بن خيرالله الخطيب العمرى، زبدة الاثار الجلية فى الحوادث الارضية، انتخب زبدته: د. داود الجلبي، تحقيق: عماد عبدالسلام رؤوف، مطبعة الاداب، النجف ١٩٧٤.
- ـــــــــــــــــــــ، غاية المرام في تأريخ محاسن بغداد دار السلام، دار منشورات البصري، مطبعة دار البصري، بغداد ١٩٦٨.
- ـــــــــــــــــــــ، غرائب الاثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر، مطبعة أم الربيعين، الموصل ١٩٤٠.
- ـــــــــــــــــــــ، منية الادباء في تأريخ الموصل الحدباء، تحقيق ونشر: سعيد الديوه جي، مطبعة الهدف، الموصل ١٩٥٥.

دووەم: سەرچاوە دووەمییەکان (سەرچاوە یاریدەدەرەکانی توێژینەوەکە):

أ- بە زمانی عەرەبی:

- د. أحمد عثمان ابو بكر، اكراد الملي وابراهيم باشا، مطبعة دار الجاحظ، بغداد ١٩٧٣.

- باسيلي نيكيتين، الكرد/ دراسة سوسيولوجية وتاريخية، ت: د.نوري طالباني، ط١، دار سبيريز،مطبعة خاني، دهوك ٢٠٠٨.

- دائرة المعارف الاسلامية (الترجمة العربية)، مج٥، مادة ايالة (خليل اينالجق).

- سعدي عثمان حسين ، امارة بابان في النصف الاول من القرن الثامن عشر، مؤسسة موكرياني، اربيل ٢٠٠٠.

- ــــــــــــــــ، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان، مؤسسة موكرياني للنشر- اربيل، مطبعة خاني، دهوك ٢٠٠٨.

- ــــــــــــــــ،كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر/ دراسة في علاقاتها السياسية والادارية والاقتصادية مع ايالتي بغداد والموصل، اربيل ٢٠٠٦.

- د.سهيل صابان، المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانية التاريخية، مراجعة: د.عبدالرزاق محمد حسن بركات، مكتبة الملك فهد الوطنية، الرياض،٢٠٠٠.

- شرفخان البدليسي، شرفنامه، ت:محمد جميل الملا أحمد الروزبياني،ط٢، مؤسسة موكرياني، اربيل٢٠٠١.

- صديق الدملوجي،امارة بهدينان الكردية أو امارة العمادية، ط٢،مراجعة وتقديم: د.عبدالفتاح علي يحيى،اربيل ١٩٩٩.

- د.طارق نافع الحمداني،ملامح سياسية و حضارية في تاريخ العراق الحديث و المعاصر، ط١،بيروت، ١٩٨٩.

- د. عماد عبدالسلام رؤوف، التأريخ والمؤرخون العراقيون في العهد العثماني، ط٢، دار الوراق للنشر، لندن ٢٠٠٩.

- ــــــــــــــــ، دراسات وثائقية في تأريخ الكرد الحديث وحضارتهم، منشورات وزارة الثقافة، اربيل ٢٠٠٨.

-كاوة فريق احمد شاولي ئاميدي، امارة بادينان ١٧٠٠-١٨٤٢/دراسة سياسية اجتماعية ثقافية،منشورات مؤسسة موكرياني/ اربيل، مطبعة خبات- دهوك ٢٠٠٠.

- كلوديوس جيمس ريج،رحلة ريج في العراق عام ١٨٢٠، ت: بهاء الدين نوري، ج١، مطبعة السكك الحديدية، بغداد ١٩٥١.

- محمد امين زكي، تاريخ السليمانية وانحائها، ت: الملا جميل الروزبياني، بغداد ١٩٥١.

-ــــــــ ، مشاهير الكرد وكردستان، ج٢، الآثار الكاملة للمؤلف، اعداد: رفيق صالح، السليمانية ٢٠٠٥.

- مرادجه دوسون ،نظم الحكم والادارة في الدولة العثمانية،ت: فيصل شيخ الارض،رسالة قدمت من قبل المترجم الى دائرة التأريخ في جامعة بيروت الامريكية لنيل شهادة استاذ في العلوم/ ١٩٤٢.

- هاملتون جيب وهارولد بوين، المجتمع الاسلامي والغرب، ت: عبدالمجيد حسيب القيسي، ج١، ق١، ط١، دار المدى للثقافة والنشر، دمشق١٩٩٧.

ب- به زمانى توركى:

- أحمد جودت، تأريخ جودت، از ترتيب جديد، ج١، مطبعة عثمانية، استانبول ١٣٠١.

- اسماعيل عاصم كوجك جلبي زاده، تأريخ جلبي زاده، مطبعه عامره، استانبول ١٢٨٢هـ.

Osmanli -Ayni Ali Efendi (Defteri Hakani Emini-1018/1609): Imparatorlugunda Eyalet Taksimati, Toprak Dagitmi ve Bunlarin Mali

Gucleri, Bu gunkudile Ceviren:Hadiye Tuncer, Gursoy Basmevi-Ankara 1964.
-Uzuncarsili, Ismail Hakki: Buyuk Osmanli Tarihi, cilt 2, Ankara-1995.

ج- بەزمانی فارسی:

- اسكندر بيك تركمان، تاريخ عالم اراي عباسي،ج٢-٣،ط٢، انتشارات امير كبير، تهران ١٣٥٠هـ.ش.

د- بەزمانی ئینگلیزی:

–Creasy, Edward S.:History of the Ottoman Turks, London 1878, new published (Khayats, Beirut 1961.

ملخص البحث باللغة العربية

سمات كردستان السياسية
في المؤلفات التأريخية العراقية خلال العهد العثماني

رغم ان علم التأريخ قد شهد ركوداً نسبياً في العراق العثماني، ولكن ظهر في هذا العهد عدة مؤلفات تأريخية اصبحت مصدراً مهماً لتدوين تاريخ المنطقة خلال هذه الحقبة. منها (كلشن خلفا) لنظمي زاده مرتضى افندي، و(دوحة الوزراء) للمؤرخ رسول حاوي الكركوكلي، و (مطالع السعود) لمؤلفه عثمان بن سند الوائلي البصري. وكذلك مؤلفات ياسين العمري وخاصة (غرائب الاثر) و (الآثار الجلية) و (غاية المرام). ويمكن القول بان تلك المؤلفات تعد مصادر اولية نادرة للوقوف على اوضاع كردستان السياسية خلال العهد العثماني، لافتقارنا الى مصادر اخرى ترقى الى نفس المستوى من الاهمية.

لقد عكست تلك المؤلفات الامتيازات السياسية- الادارية التي تمتعت بها كردستان في العهد العثماني، من خلال اشاراتها العديدة الى وجود الكيانات الكردية. اذ ورد ذكر تلك الكيانات بصيغ مختلفة مثل "امارة" و "حكومة" و "سنجق" و "متصرفية". اما الامراء الكرد فكانوا يدعون بالامير او الحاكم او المتصرف. وكان يضاف الى اسماء اغلبهم لقب ال "باشا" مما يدل على انهم كانوا يتمتعون برتبة (ميرميران)، وخاصة اولئك الذين كانوا يحكمون الامارات الكردية في الدولة العثمانية. اما الامراء التابعين لايران فكانوا يحملون لقب الـ"خان". أما فيما يتعلق بصورة الامراء والزعماء الكرد في المؤلفات المعنية فنلاحظ بانها تختلف حسب مواقفهم من السلطة العثمانية. اذ يكيلون المديح لاولئك الذين يؤازرون الدولة ويتخذون موقفاً سلبياً من الامراء المعادين لها.

وكثيراً ما وصف المؤرخون العراقيون الامراء الكرد بالبسالة والشجاعة والحزم. وكذلك فان المؤلفات المعنية تبرهن على اهمية القوة العسكرية الكردية من خلال سرد الاحداث التي تعكس بسالة الكرد وشجاعتهم في المعارك، حتى وان كانوا في الخندق المعادي للدولة العثمانية. ولكن الحالة الاكثر شيوعاً في تلك المؤلفات هي استفادة العثمانيين من تلك القوة السكرية في ميادين عدة.

ولكن المؤلفات التأريخية العراقية لاتقدم صوراً صادقة عن الحركات والانتفاضات الكردية التي اندلعت في تلك الفترة. لأن معظم المؤرخين العراقيين كانوا يمثلون وجهة النظر العثمانية في سردهم الحوادث، ولم يكونوا يلتزمون بمبدأ الحياد الذي يعد ركيزة اساسية للكتابة التأريخية في الوقت الحاضر. اذ كانوا يصفون تلك الحركات بالعصيان والتمرد والخيانة، ويضعون الزعماء والمشاركين فيها في مصاف اللصوص وقطاع الطرق والاشقياء. وذلك بغض النظر عن دوافع تلك الحركات واسباب اندلاعها. ولكن المؤرخين العراقيين ينقلون صوراً واقعية عن اساليب البطش والقسوة التي اتبعت لقمع الحركات الكردية. اما فيما يتعلق بعلاقات الامراء الكرد بايران فان المؤرخ (سليمان فائق بك) من دون المؤرخين الآخرين يحاول تحليل تلك العلاقات ليتخذ موقفاً موضوعياً ازائها.

وعلى صعيد آخر فان اغلب ما ترويه تلك المؤلفات عن احداث كردستان السياسية، انما تدخل في اطار علاقات الدولة العثمانية بايران. او انها عبارة عن صلات الكيانات الكردية بالدولة العثمانية وايالاتها وخاصة ايالتي بغداد والموصل. حيث ان غالبية تلك المؤلفات لاتزودنا بمعلومات تذكر عن الاحداث السياسية الداخلية في كردستان. وذلك باستثناء مؤلفات (ياسين العمري) وخاصة مؤلفيه (غرائب الاثر) و (الآثار الجلية). اذ دون المؤرخ المذكور فيهما معلومات مهمة عن الحوادث التي حصلت في كردستان، دون ان يكون لتلك الحوادث ارتباط بالسلطات العثمانية.

__Abstract__

The political aspects of Kurdistan in the Iraqi historical authoresses of the Ottoman era

The Iraqi historical authoresses reflected political-administrative concessions of Kurdistan under the Ottoman rule, by referring numerous to the Kurdish entities. This mentioned in different forms, like: "principality" &"government". But the Kurdish rulers were called: "Emir" &"Hãkim/ governor" &"Mutassarif". And thy have a title of "pasha" in many times. The Iraqi historiographers take a positive attitude towards those Kurdish emirs whom had good relations with the Ottomans, and contrarily. The authors in different positions describe them as braveries. And remark the military importance of Kurdish troops.

In the other side, the Iraqi historiographers don't offer actual image about the Kurdish uprisings which happened in this era. Because most of these historiographers were represent Ottoman view point. But they pointed clearly the violence manner which subordinate to oppressing these uprisings. Also these authoresses don't offer any information about historical events of Kurdistan without its relations with the Ottomans or Iranians. Except Yãsìn al-Ûmaries authoresses, this suffused with internal events of Kurdistan in the Ottoman era. Especially in his tow books: (Gharãib al-Àthar) &(al-Ãthãr al-jalìya).

(باسی هەشتەم)

عێراق و کوردستان لە ڕاپۆرتێکی دبلۆماسی بریتانی ساڵی ١٩٧٢ دا

عێراق و کوردستان لە ڕاپۆرتێکی دبلۆماسی بریتانی ساڵی ١٩٧٢ دا*

بەڵگەنامەکان بە سەرچاوەی ڕەسەن و پڕبایەخ دادەنرێن لە بواری نووسینەوەی مێژوودا، بە تایبەتی ئەو بەڵگەنامانەی کە نووسراوی فەرمی ئەو حکومەت و دەوڵەتانەن کە خاوەن سەنگ و قورسایی نێودەوڵەتین و ڕاستەوخۆ پەیوەندییان بە ڕووداوەکانەوە هەبووە. چونکە لەم بارەدا بەڵگەنامەکە جگە لەوەی زانیاری مێژوویی گرنگ لەخۆ دەگرێ، هەڵوێستی لایەنە جیاجیاکانیش ڕوون دەکاتەوە بە تایبەتی هەڵوێستی وڵاتە زلهێزەکان. هەندێکیشیان- نەخاسمە ئەگەر ڕاپۆرتی دبلۆماسی بن- لایەنی شرۆڤەکاریش فەرامۆش ناکەن. ئەم بەڵگەنامەی کە بە پێویستی دەزانین لێرەدا بڵاوی بکەینەوە لەم جۆرەی دواییانە. چونکە ڕاپۆرتێکی ساڵانەی بریتانیە لەبارەی عێراق لە ساڵی ١٩٧٢ دا، کە لەلایەن بەشی توێژینەوەی وەزارەتی دەرەوەو کۆمنوێلت لە شوباتی ١٩٧٣ ئامادەکراوە. ئەم ڕاپۆرتە لە ئەرشیفی نیشتمانی بریتانیا(NA) لە لەندەن لە نێو فایلی ژمارە (FCO-B/٢٠٨٩) پارێزراوە.

ڕاستە بەشێکی زۆری زانیاریەکانی نێو ئەم ڕاپۆرتە لە سەرچاوەی تریشدا دەبینرێن، بەڵام لێرەدا گرنگیان لەوەدایە کە لە گۆشەنیگای حکومەتی بریتانیاوە دەخرێنە ڕوو. هەروەها هەڵوێست و تێڕوانینی ئەوان لە هەمبەر ڕووداوو لایەنەکان ڕوون دەکەنەوە. بێگومان ئەمەش یارمەتیدەرە بۆ دیاریکردنی سیاسەتی بریتانیا لە ناوچەکە بەگشتی و عێراق و کوردستان بەتایبەتی.

ڕاپۆرتەکە بێجگە لەوەی لە پاشکۆکەیدا هەموو ڕووداوکانی ساڵی ١٩٧٢ی عێراق بەپێی مانگ و ڕۆژ دەخاتەروو، لەسەرەتادا بە شرۆڤەکاریەکی ووردەوە گرنگترین هەلومەرج و پێشهاتەکانی عێراق لە چەند خاڵێکدا ڕوون دەکاتەوەو بۆچوونی بریتانیاش

* ئەم باسە لەگۆڤاری k21، لەجووت ژمارەی (١٠-١١) لە بەرواری ٢٢-٤- ٢٠١١ بڵاوکراوەتەوە.

لەبارەیان دیاری دەکات. لەمەدا دەردەکەوێ کە بریتانیا لە نزیکەوە چاودێری بارودۆخی ئەم وولاتەی کردووەو هەموو جموجۆڵێکی تیادا بەلاوە گرنگ بووە. بەلاّم لەهەموویان گرنگتر بە بۆچوونی ئامادەکەرانی ڕاپۆرتەکە بەستنی پەیماننامەی دۆستایەتی عێراقی-سۆڤیەتی و خۆماڵیکردنی نەوت بووە لەم ساڵەدا. بۆیە ئەم دوو رووداوە کە جێگەی نیگەرانیەکی گەورەی بریتانیا بوون لە ڕاپۆرتەکەدا بڕێکی زۆریان لەسەر نووسراوەو کراونەتە تەوەری زۆربەی ڕووداوەکانی تریش. لەهەمان کاتدا بەووردی بەدوای پەیوەندییە دەرەکیەکانی عێراقدا چوونو بە ڕەشبینیەوە سەیریان کردووە کاتێ تێبینیان کردووە کە عێراق بەزۆری خۆی لە بلۆکی ڕۆژهەلاّتو وولاّتانی جیهانی سێیەم نزیك دەکاتەوە. بەلاّم ئالۆزبوونی پەیوەندییەکانی عێراق لەگەڵ هەندێ وولاّتی عەرەبیو ئێران بە خاڵێکی ئەرێنی داندراوە بۆ بەرژەوەندییەکانی بریتانیا.

بێگومان کوردستانی باشووریش وەك بەشێك لە عێراق پشکی خۆی لە ڕاپۆرتەکەدا بەرکەوتووە، بەتایبەتی کە لەو دەمەدا شۆڕشی ئەیلول لە ئارادابووەو پەیوەندییەکانی شۆڕشی کوردو حکومەتی عێراق دوای دوو ساڵ لە مۆرکردنی ڕێکەوتننامەی (١١)ی ئادار ئالۆزی بەخۆوە بینیوە. ڕاپۆرتەکە ئاماژەی بەو ئالۆزیە داوەو هەندێ لە هۆکارەکانی ڕوون دەکاتەوە، هەروەها هەڵوێستی سەرکردایەتی کوردی لەهەمبەر هەندێ ڕووداو دیاری کردووە بەتایبەتی خۆماڵیکردنی نەوتو پرۆژەی یەکێتی نێوان عێراقو میسرو سوریا. هەندێ پێشهاتی کوردستانیشی باسکردووە، وەك ئەو کارەساتە تەندروستیەی کە لەم ساڵەدا ڕوویداوە.

لێرەبەدوا دەقی ڕاپۆرتەکە دەخەینە ڕوو کە لە زمانی ئینگلیزییەوە وەرمانگێڕاوەتە سەر زمانی شیرینی کوردی، بەو هیوایەی جێگەی سوودی خوێنەران بێ، بەلاّم دەبێ ئەوە بڵێین کە لەبەر ئەمانەتی زانستی هەوڵمانداوە دەستکاری دەستەواژەو دەربڕینەکانی ڕاپۆرتەکە نەکەینو پارێزگاری لە شێوازەکەی بکەین. بەلاّم لە هەندێ جێگە کە کەوانەی لەم جۆرە [ ] دەبینرێ ئەوا ڕوونکردنەوەی ئێمەیە بۆ هەندێ ناوو زاراوەو کورتکراوە. چونکە پێمان باش نەبوو پەراوێزی بۆ زیاد بکەین.

نهێنی

وەزارەتی دەرەوەو کۆمنوێلس   ڕاپۆرتی دبلۆماسی ژمارە: ۱۷۵/۷۳،
RR ٦/٢   بڵاوکراوەی گشتی

عێراق

شوباتی ۱۹۷۳

عێراق: پێداچوونەوەیەکی ساڵانە بۆ ساڵی ۱۹۷۲
لەلایەن بەشی توێژینەوە لە وەزارەتی دەرەوەو کۆمنوێلس
ئامادەکراوە

پوختە

١- پەیماننامەی سۆڤیەتی- عێراقیو خۆماڵیکردنی کۆمپانیا عێراقی دوو ڕووداوی سەرەکین. (بڕگەی ١)

٢- ئەم پەیماننامەیە نیشانەی قۆناغێکی نوێیە لە هاریکاری نێوان بەعسو مۆسکۆ، وە دەتوانرێ وادابنرێ کە هاوکاریەکی سۆڤیەتیە بۆ پشتیوانی کردنی سیاسەتەکانی بەعس لە کەنداودا. (بڕگەی ٢)

٣- فەرەنسیەکان لە بردنی نەوت بەردەوامن دوای خۆماڵیکردن، یەکێتی سۆڤیەتیش بڕێکی تا ڕاددەیەك کەمی بردووە. گفتوگۆکانی دوایی نێوان عێراق و IPC [کۆمپانیای نەوتی عێراقی/ کە کۆمپانیایەکی بریتانی بوو بۆ دەرهێنانی نەوت لە عێراقدا] لە کۆتایی ساڵدا گەیشتە بێ ئاکامی. (بڕگەی ٣-٤)

٤- ئەرکە داراییەکانی خۆماڵیکردن. پێوەرەکانی دەستپێوەگرتنی توند (تقشف) داسەپێنراوە. ئەگەری داڕمانی لەناکاوی ئابووری لە گۆڕێ دانیە. (بڕگەی ٥)

٥- عێراق لەسەر هاریکاری ئابووری لەگەڵ وولاتانی comecon [ئەنجومەنی هاوبەشیو هاریکاری ئابووری/ ڕێکخراوێکی تایبەت بە وولاتانی بلۆکی ڕۆژهەلات بوو لە ساڵی ۱۹٤۹ لە مۆسکۆ دامەزرا] واژۆی کردووە، بەڵام هێشتا نەبۆتە ئەندام تیایدا. (بڕگەی ٦)

٦- هەناردەکانی بریتانی نزیکەی ۱۰٪ بەرزبۆتەوە، هەر چەندە دوای خۆماڵیکردن

داواکاریەکان زەحمەت بووە، ئەگەریکی کەم لە ئارادایە بۆ دەستپێکردنەوەی پەیوەندییە دبلۆماسیەکان بەم زووانە: (بڕگەی ٨)

٧- دابڕانی عێراق لە جیهانی عەرەبی بەردەوامە. (بڕگەی٩)

٨- پەیوەندییەکان لەگەڵ ئێران هەر لە گرژی دان. (بڕگەی ١٠)

٩- شلەژانی باردۆخی کوردی. (بڕگەی ١١)

١٠-دیارە ڕژێم هیچ هەڕەشەیەکی لەسەر نییە. بەڵام لەگەڵ بەهێزبوونی ئەگەرەکانی سەرنەکەوتنی خۆماڵیکردنی نەوتو مانەوەی مەسەلەی کورد بەم ناسەقامگیرییە، ژیانی عێراقی دووبارە نائارامی بەخۆوە دەبینێ. (بڕگەکانی ١٢-١٤)

(نهێنی)

وەزارەتی دەرەوە و کۆمنوێلس

شوباتی ١٩٧٣.

وەك لە لەندەنەوە دەبینرێ، دوو ڕووداوی گرنگی عێراق لە ساڵی ١٩٧٢ بریتین لە واژۆکردنی پەیماننامەی دۆستایەتیو هاریکاریی عێراقی- سۆڤیەتی لە نیسان، هەروەها خۆماڵیکردنی کۆمپانیای نەوتی عێراق (IPC) لە حوزەیران. گفتوگۆکانی دوای خۆماڵیکردن لە نێوان IPC و حکومەتی عیراقی بە داهاتنی ٣١ی کانونی یەکەم نەگەیشتنە هیچ دەرەنجامێك، ساڵەکە بێ یەکلاییکردنەوە بەکۆتا هات. ئەگەر دانووسانەکان دەرەنجامی باشیان هەبێ، بێگومان چارەسەری ئەو قەیرانە داراییە دەکرێ کە بە هۆی نزمبوونەوەی داهاتی نەوتی عیراقی لە حوزەیرانەوە پەیدا بووەو هەروەها سەر لەنوێ دەرفەت بە شانشینی یەکگرتووو وولاتە ڕۆژئاواییەکان دەدا بگەنەوە یەدەگی نەوتی عیراقی کە زۆر بەبایەخە. بەڵام لە لایەکی تر ئەگەر گفتوگۆکان هەرەس بێنن ئەوا دەرەنجامە ئابووریەکانی لەوانەیە بۆ عیراق ترسناکتر بێت، لەوانەیە ئەویش زیاتر خۆی بە یەکێتی سۆڤیەتەوە ببەستێتەوە، تەنانەت لەوەش زیاتر کە خۆی دەیویست.

٢- پەیماننامەی عێراقی- سۆڤیەتی ئاماژەی قۆناغێکی نوێیە لە هاوکاری زێدەتر کارا لەنێوان حیزبی بەعسو مۆسکۆ، ئەمەش متمانەیێکی زیادە بە ڕژێمی عێراق دەبەخشێ، کە پێویستی پێیەتی بۆ باڵادەست بوون لە کێشەکانی لەگەڵ IPC. ئەم

کێشانه که له ساڵی (١٩٦١)ەوە بەسرپبوویی مابوونەوە دوای ئەوەی قاسم [عبدالکريم قاسم] دەستی بەسەر زیاتر له ٩٩٪ی ناوچەی ئیمتیازی کۆمپانیاکەدا گرت بێ قەرەبووکردنەوە. ئەم پەیماننامەیە کە لە زۆر ڕووەوە هاوشێوەی ئەو پەیماننامانەیە کە سۆڤیەت لەگەڵ هیندستانو میسر مۆری کردووە، چەند سوودێکی جیۆپۆلیتیکی ئاشکرای بۆ یەکێتی سۆڤیەت هەیە. لە کاتێکدا دەنگۆی پشتیوانی فەرمی زلهێزێك دەداتە عیراقیەکانو هەروەها گەرەنتی بەردەوامبوونی هاوکاری ئابووریو سەربازییە. هەروەها لەوانەیە حیزبی بەعس پەیماننامەکە وا ڕاڤە بکا کە پابەندبوونی یەکێتی سۆڤیەتە بە پاڵپشتی کردنی سیاسەتەکانی لە کەنداو. چونکە بەهۆی گرنگی گرێدانی پەیوەندییەکانیان لەگەڵ ئێران، ڕووسەکان بەڕاستی دەیانەوێ بەئاگاییەوە پێ بنێنە کەنداو. بەڵام بایەخە چاوەڕوانکراوەکەی پەیماننامەکە دوای چەند ڕۆژێك لە مۆرکردنی بەئاشکرا دەرکەوت، کاتێ چەند پارچەیەك لە هێزی دەریایی سۆڤیەتی گەیشتنە بەسراو ئوم قەسر.

٣- خۆماڵیکردنی پشکەکانی IPC لەلایەن عیراقەوە، دوای ڕەتکردنەوەی وەڵامەکەی IPC هات سەبارەت بەو ئاگادارکردنەوە کۆتاییەی کە تیایدا داواکرابوو ئاستی بەرهەمەکانی کێلگەکانی باکوور بگێڕێتەوە بۆ توانای تەواوی بۆڕیەکانی هەناردەکردنو کۆگاکانی عەمبارکردن (نزیکەی ٥٧ ملیۆن تۆن لە ساڵێکدا)، ئەمەش دوای ئەوەی فاکتەری بازاڕ وای لە کۆمپانیا کرد کە ئاستی دەرهێنان دابەزێنێت. تەنانەت یەکێتی سۆڤیەت (هەروەها زۆربەی عیراقیەکانیش) پێشبینی ئەم پێشهاتەیان نەدەکرد. هەروەها سەرەڕای ئەوەی وولاتانی کۆمیکۆن پشتیوانیان دەربڕی بۆ خۆماڵیکردن، بەڵام بڕی ئەو نەوتەی کە ئەوان بە درێژایی نیوەی دووەمی ١٩٧٢ دەتوانن بیبەن هێشتا لە ڕووی ڕێژەییەوە کەمە. لە ڕاگەیاندنی خۆماڵیکردنەکەدا حکومەتی عیراقی بە تەنگ ڕوونکردنەوەی ئەوەبوو کە ئەوان بەهۆی ڕەچاوکردنی هەڵوێستی فەرەنسا بەرامبەر نەتەوەی عەرەب ئامادەن بۆ دانووسان لەسەر ڕێکەوتنێکی نوێ لەگەڵ CFP، کە هاوبەشە فەرەنسیەکەیە لە IPC. CFP دەرهێنانی گەیاندەوە ئاستی پشکی پێشووی خۆی لە نەوت کە بەر لە خۆماڵیکردن هەیبوو (نزیکەی ١٢ ملیۆن تۆن لە ساڵێکدا)، لە کاتێکدا هێشتا ناوبژیوانی لە نێوان عیراقو IPC لە

ئارادابوو. هەروەها هەواڵ وایە کە بەرەو زیاتریش ببات. لێك تێگەیشتن لە نێوان فەرەنساو عیراق لە حوزەیراندا زەمینە سازی بۆ ئەگەری کڕینی نەوتی خاوی زیاتر (یان زۆرتر لە مافی CFP لەپێش خۆماڵیکردن) کرد. بەڵام ئەمە بەستراوەتەوە بە پابەندبوونی عیراق بە دانووسانی خێرا لەگەڵ IPC لەسەر قەرەبووکردنەوە، فەرەنسا پابەندە بەراوێژکردن لەگەڵ حکومەتەکانی تر کە کۆمپانیاکانیان پشکیان هەیە لە IPC بەر لەوەی ڕێکەوتنی کۆتایی مۆر بکرێ، بۆ ئەوەی هەڵوێستی IPC لە دانووساندن لاواز نەبێ.

٤- لەسەرەتادا ڕۆڵی شێخ یەمانی (وەزیری نەوتی عەرەبی سعودی) لە دانووساندا زاڵبوو بەسەر دانووسانەکانی تر لە نێوان عیراقو IPC کە سکرتێری گشتی ئەوسای ئۆپێكو بەڕێوەبەرێکی کۆمپانیای نەوتی فەرەنسی CFP پێی هەڵدەستان. لە کۆبوونەوەی وەزاری ئۆپێکدا لە تشرینی یەکەم، کە گفتوگۆی لەسەر ئەو مەرجانە کرد کە بەدەست هاتوون، عیراق پارێزگاری لە هەڵوێستی خۆی کرد تەنانەت لەسەر بیرە نەوتەکانی بەسراش (کە خۆماڵی نەکرابوون) بەڵام کە دانووسان دەستی پێکردەوە کۆمپانیاکان هەستیانکرد کە دەرفەتێکی گونجاو هەیە بۆ گەیشتن بە ڕێکەوتنێکی گشتی، کە بەسراو موسڵو باکووری ڕومێلەو هەروەها کەرکوکیش بگرێتەوە. عیراقیەکان هەستێکی وایان بەخشی کە بایەخێکی دڵسۆزانە دەدەن بە یەکلایی کردنەوەی مەسەلەکە، لە کانونی یەکەمدا ئەو ڕۆژنامانەی لەلایەن حکومەت کۆنترۆڵ کراون بەیانێکیان بلاوکردەوە سەبارەت بەو هەوڵانەی کە دراون بۆ دانانی "بناغەیەك بۆ یەکلایی کردنەوەی کۆتایی"، بەڵام گەشبینیەکەیان تا ئێستا لە کەمبوونەوە دایەو ئاکامی دانووسانەکانیش نادیارە.

٥- خۆماڵیکردن کاریگەری بەهێزی لەسەر باردۆخی دارایی عیراقەوە هەبووە، داهاتەکانی حکومەت لە کێڵگەکانی IPC لە (٢٣٠) ملیۆن پاوەند ساڵی ١٩٧١ دابەزیوە بۆ نزیکەی ١٣٠ ملیۆن پاوەند لە ١٩٧٢. حکومەت چەند هەنگاوێکی هەڵێناوە بۆ چارەسەرکردنی کورتهێنانەکە، وەکو دابەزاندنی موچەی کارمەندانی حکومی، کەمکردنەوەی نێردەکان (بعثات) بۆ دەرەوە، توندکردنی کۆنترۆڵی هاوردەکردن، بڕینی بودجەی پەرەپێدان هەروەها دەرچوواندنی "سەنەدەکانی خۆڕاگری"

(دەڵێن کڕینی ئەم سەنەدانە کارێکی خۆبەخشانەیە، هەروەکو کارکردنی بێ کرێ لەپێناو بەشداری کردن لە سەندوقی یارمەتیدانی فەلەستینیەکان). لە وایت هۆڵ [شەقامێکە لە لەندەن کە چەندین دامەزراوەی حکومی لە خۆدەگرێ، وەك ئاماژەیەك بۆ حکومەتی بریتانیا بەکاردێ] وا مەزەندە دەکرێ کە بەهۆی ئەم ڕێوشوێنانە و زیادەی ئالوگۆڕی بیانیو کەڵەکە بوونی دراوی بیانی لەپێشوودا، هەورەها پاشەکەوت کردنی دۆلار (العملة الصعبة) بەهۆی ئاڵوگۆڕی تازەی کاڵاکان، عیراق لەوانەیە بتوانێ بۆ ساڵێك یان زیاتر خۆی ڕابگرێ بێ ئەوەی تەنگژەی ئەوتۆ بەخۆوە ببینێ. کورتهێنان لە ئاڵوگۆڕی بیانی (دەرەکی) کاریگەری خۆی هەبووە، بەڵام بەهۆی کۆمەکی دارایی لەلایەن ئەواپێك [ووڵاتانی عەرەبی ئەندام لە ئۆپیك] و هەندێ سەرکەوتن لە فرۆشتنی نەوتی کەرکوك، کە دەگاتە نزیکەی (٢٧) ملیۆن تۆن لە ساڵێك بە داهاتنی مانگی تشرینی دووەم، عیراقیەکان مەترسی دارمانی ئابوورییان تێپەڕاند.

٦- سەبارەت بە پەیوەندییە دەرەکیەکان لەم ساڵەدا، ئەوەی جێگەی سەرنجە یەکێتی سۆڤیەتە، کە پەیوەندییەکانی لەگەڵ عیراق ڕێکخست لە ڕێی پەیماننامەی دۆستایەتی و خستنەڕووی هاوکاری خۆی بۆ پیشەسازی نەوتی عیراقی، لە ڕێگەی کڕینی نەوتی خۆماڵیکراو و هەروەها کردنەوەی کێڵگەی باکووری ڕومێلە لە ئایاردا، کە بەشێکە لەو ناوچەیەی لەساڵی ١٩٦١ لە ژێر دەستی IPC دەرهێنراو دواتر بەهۆی یارمەتی سۆڤیەتی پەرەپێیدرا. (بەرهەم لەم کێڵگەیەدا وا خشتەی بۆ دانراوە کە بگاتە ڕێژەی ساڵانە (١٨) ملیۆن تۆن لە ناوەڕاستی ١٩٧٤و (٤٠-٥٠) ملیۆن تۆن لە نیوەی دووەمی ١٩٧٥). لەو سەردانەی وەزیری پیشەسازی عیراق بۆ مۆسکۆ لە ئەیلول ڕووسەکان پابەندی خۆیان زیاتر کرد بەڕازیبوونیان لەسەر بردنی نەوت بەرامبەر هەموو قەرزەکانی سەرعیراق تاساڵی ١٩٨٠. ئەگەر ئەمە لە بەرچاو بگرین کە عیراق پێشتر قەرزێکی زۆری داوەتەوە، دەتوانین بڵێین بەکورتی ئەمە دەستەکەوتێکی گرنگ بوو بۆ عیراق. بەڵام ئەمە ئابووری عیراقی زیاتر وابەستەی یەکێتی سۆڤیەت کرد. لەهەمان کاتدا ڕەزامەندی دراوە لەسەر دروستکردنی پاڵاوگەیەك لە موسڵ. هێڵی نەوتی بەغدا-بەسرا، هەروەها پڕۆژەکانی تریش کە ئەنجام دەدرێن بەهۆی قەرزەکانی سۆڤیەت کە ساڵی ١٩٧١ وەرگیراون. ڕاپۆرتەکانی پێش کۆتایی ساڵ وادەگەیەنن کە عیراق داوای

پێشکەش کردووە بۆ ئەوەی وەك چاودێر بێتە ڕیزی وولاتانی کۆمیکۆن، ئەمەش ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە تا چ ڕاددەیەك پەیوەندییە ئابوورییەکانی لەگەڵ ئەم بلۆکەدا گرێداوە. سەرەڕای ئەمەش زێدەڕۆییە ئەگەر بڵێین بۆتە پاشکۆیەکی ئابووری. لەگەڵ ئەمەشدا، ئەو کارتەی کە هێشتا لەبەردەستدا ماوە ئەوەیە کە کۆمپانیا ڕۆژئاواییەکان کڕیاری سەرەکی نەوتی باکووری ڕومێڵەن. هەوڵە چالاکەکانی عیراق بۆ دۆزینەوەی بازاڕ بۆ نەوتەکەی لە ئیسپانیا، یۆنان، هیندستان، ئیتالیا، بەڕازیل، میسر، یابان، و شوێنەکانی تر، ئەو ڕاستیە بەدیاردەخەن کە وولاتانی کۆمیکۆن پێویستیەکی کەمی ئەو بۆ بازاڕ دابین دەکەن، بەلایەنی کەم بۆ کاتی ئێستا.

٧- ساڵەکە موژدەیەکی کتوپڕی ئەوتۆی بۆ ئەو وولاتە ڕۆژئاواییانە نەهێنا کە بەرژەوەندی ڕاستەوخۆیان لە عیراقدا هەبوو، بێجگە لە فەرەنسا کە سوودی لەو هەڵسوکەوتە تایبەتیە بینی کە عیراقیەکان دوای خۆماڵێکردن لەگەڵیان کرد وەك ڕێزگرتنێك لە "هەڵوێستی ئیجابیانەی لە کێشەی عەرەب" (هەروەها، لەوانەیە ئەوەش بگوترێ، کە IPC زیاد ڕەق بوو لە مامەڵەکردنداو دادوەرانە نەبوو لەماوەی بەر لە خۆماڵێکردندا) فەڕەنسا هەوڵی پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆی دەدا لە کاتێکدا کە هەوڵیداوە کێشەکانی IPC بە تەواوی یەکلابکرێتەوە. تا ئێستا فەڕەنسا هیچی لەدەست نەداوەو چاوەڕێی دەستکەوتی گەورەتریشە، بۆیە ئەگەر گفتوگۆکانی IPC هەرەس بێنێ ئەوا CFP سوودمەند دەبێ.

٨- بۆ بریتانیا هەرچەندە نەوتی عیراق تەنیا ڕێژەی٣,٥٪ی بەکاربردنی پێکهێنا لەساڵی ١٩٧١، بەڵام یەدەگی نەوتی عیراق گرنگی چاوەڕوانکراوی مەزنی هەیە. هەروەها بەشداری IPC لە تەرازووی پێدان (میزان المدفوعات)ی ئێمە بایەخی خۆی هەیە. بۆیە نیگەرانی سەرۆکی حکومەتی خاوەن شکۆ بە درێژایی ئەم ساڵە بۆ ئەوە بوو کە بگەینە ڕێکەوتنێك کە دەرفەتی بەردەوامیمان پێبدات بۆ گەیشتنە نەوتی عیراق. هەر بۆ ئەوەی زیان بە دانووسانەکانی IPC نەگات، حکومەتی خاوەن شکۆ لە دژی پڕۆژەکانی قەرزدانە عیراق نەوەستا کە لە نیوەی دووەمی ئەم ساڵە بەرزکراوەتەوە لە IBRD [بانقی نێودەوڵەتی بۆ گەشەپێدانو ئاوەدانکردنەوە]، بۆ ئەوەی ماوە، پێدەچێ هەناردەکانی بریتانیا بە ڕێژەی ١٠٪ زیاتر بێ لە ژمارەکەی ساڵی ١٩٧١ کە نزیکەی

(٢٥) مليۆن پاوەند بوو. بۆیە خواستە تازەکان ئاسان نییە لە نیوەی دووەمی ئەم ساڵە بەدەست بێن. ئەمەش بەهۆی سیاسەتی عیراق لەدوای خۆماڵیکردن کە پێشینە دەداتە ئەو وڵاتانەی کە ڕێکەوتنی بازرگانی لەگەڵیاندا هەیە (ووڵاتە عەرەبیو کۆمنیستەکان، فەڕەنسا، ئیتالْیا، هیندستانو بەڕازیل)، بەڵام پەیوەندییە دبلۆماسیەکان هێشتا بەکەلکن، لەگەڵ ئەگەرێکی کەمی زوو دەستپێکردنەوە، بەجۆرێك ئاسایی بوونەوەی پەیوەندییەکانی سوریاو شانشینی یەکگرتوو [بریتانیا] هانی عیراقیەکان دەدا کە ئەوانیش بەدوایدا بێن (واتە هەمان کار بکەن)، هەوڵی غافلْکوژکردنی سەرۆك وەزیرانی پێشووی عیراق عەبدولرەزاق نایف لە لەندەن لە مانگی شوباتدا (بەڵام ئەم ئامانجە لەنێو چەندین ئامانجی تری باندی غافلکوژی بەعسی نەپێکرا) وامان لێدەکا کۆنترۆڵی ڤیزای خۆمان توندتر بکەین، بەڵام پەیوەندی خوێندن و پرۆفیشناڵ (پیشەیی) بەرێژەیەکی زۆر ئەنجام نەدراون.

٩- عیراق لە هەڵسوڕاندنی پەیوەندییەکانی لەگەڵ هاوسێکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیدا ڕێگەی باشی گرتووە، کۆکردنەوەی پشتیوانی بۆ شۆڕشی عەرەبی لە عومانەوە تا فەلەستین، لەگەڵ چەند هەوڵێکی نیوە دڵی بۆ شکاندنی گۆشەگیری خۆی لە نێو حکومەتە عەرەبیەکان، پێشنیارەکەی مانگی ئاداری عیراق سەبارەت بە یەکێتیەکی نوێ کە ببەستێتەوە بە میسرو سوریا- لە دژی پێشنیارەکانی شا حوسێن بۆ کەناری ڕۆژئاوا- ڕووبەڕووی وەڵامی نەرێنی هەردوو ووڵات بۆوە. هەروەها کاتێ لیبیا لە نیسان بالیۆزی خۆی لە عیراق کێشایەوە وەك نارەزایی لە بەرامبەر پەیماننامەی عیراقی-سۆڤیەتی، ئەگەری تۆڵەسەندنەوە هاتە ئاراوە لەبەر ئەوەی خرابووە دەرەوە لە پێشنیارەکەی عیراق. ناکۆکی لەنێوان ڕژێمی بەعس لە بەغداو دیمەشق بەردەوامە، سەرەڕای هەوڵەکانی یەکێتی سۆڤیەت بۆ سەرخستنی لێکنزیك کردنەوە، بۆیە گفتوگۆکان لەبارەی دابەشکردنی ئاوی فورات یەکلاکەرەوە نییەو هەروەها کەمبوونەوەی داهاتەکانی هێلی بۆڕیە نەوتەکانی سوریا دوای خۆماڵیکردنی IPC جۆرێکی نوێی لە ڕکەبەرایەتی هێنا ئاراوە. دانووسانە ڕاستەوخۆکان لەنێوان عیراقو کوێت لەسەر کێشەی سنوور هیچ پێشکەوتنێکی ڕاستەقینەی بەدەست نەهێناوە، هەرچەندە شاندێکی دانووسانکار کە لە ژمارەیەك پەرلەمانتاری کوێتی پێکهاتبوو لە کانوونی یەکەمدا

سەردانی عیراقی کردو لەکاتی گەڕانەوەیدا ڕاپۆرتی دا کە ئامادەگی عیراق بۆ هێورکردنەوە "بێ مەرج"ــە، لە پێناو بەهێزکردنی هەڵوێستی هاوبەشی عیراقی- کوێتی بە ئاراستەی عەرەباندنی کەنداو.

١٠- لەلای ڕۆژهەڵاتەوە، پەیوەندییەکانی ئێرانی- عیراقی بەئالۆزی ماوەتەوە. لەدوای ڕووداوی دوورگەکانی کەنداوو پچڕانی پەیوەندییەکانیان لە کۆتایی ساڵی ١٩٧١، دەستدرێژی کردنە سەریەکتر لەسنوور بەردەوامە، وەك دزەکردنی تێکدەران لە عیراقەوە. دەرکردنی هەزاران هاووڵاتی ئێرانی لە زستانی ١٩٧١- ١٩٧٢ لە لایەن عیراق، وای لە دەسەڵاتدارانی ئێران کردکە لە مانگی ئاداردا سەرنجی کۆمسیۆنی مافەکانی مرۆڤ بۆ ڕووداوەکە ڕابکێشن، لەمانگی نیسانیشدا عیراق نامەیەکی بۆ ئەنجومەنی ئاسایش هەنارد بۆ ناڕەزایی دەربڕین لە هەمبەر "کارە دوژمنکاریەکانی سەرسنوور"ی ئێرانیەکان. ئێرانیەکان بە تێگەیشتنێکی تەواوەوە لە مەغزاو کرۆکی پەیماننامەی سۆڤیەتی- عیراقی مانگی نیسان دەڕوانن. لەوانەیە لە ژێر فشاری سۆڤیەت بووبێ کە عیراقیەکان لەماوەی هاوین ئاماژەی وایان دەدا کە ئەوان هەوڵی خۆیان دەدەن بۆ ئەوەی کێشەکانیان لەگەڵ ئێران یەکلابکەنەوە. بەڵام هیچ هەوڵێکی مکوڕانە نەدراو ساڵەکە تەواو بوو لە کاتێکدا هەموو میدیاکانی عیراق ئێران بە چەکدارکردنی کوردەکان تاوانبار دەکەن.

١١- ئەم تاوانبارکردنە بێ گومان بنەمای هەیە. ناڕەزایی کورد لە هەمبەر جێبەجێ نەکردنی زۆربەی برگەکانی ڕێکەوتننامەی ١٩٧٠، لە نێوانیاندا گرنگترینیان کە ئامارە فەرمیەکە بوو بۆ دیاریکردنی سنووری هەرێمی کوردی، دووقات بۆوە لەساڵی ١٩٧٢ لە ئەنجامی توڕەییان لە خۆماڵیکردنی کێڵگە نەوتیەکانی کەرکوك بێ ئەوەی پرسیان پێ بکرێ. ئەمە سەرباری هەوڵەکانی بەعس بۆ غافڵکوژکردنی مەلا مستەفا بارزانی. کە ئەو نیمچە متمانەیەشی لەناوبرد کە تا ئەوکاتە لە نێوان هەردوولادا مابوو. سەرەڕای ئەمەش هیچ لایەکیان ناتوانێ بە پەرۆش بێ بۆ دەستپێکردنەوەی جەنگ، کوردەکان لە زۆر باردا بای ئەوەندە واقعین کە بزانن ئەوان تەنیا دەتوانن بەرگری لە ناوچەکانی خۆیان بکەن.

١٢- لە کۆتایی ساڵەکەدا بەعس ڕووبەڕووی بارودۆخێکی ئابووری تا ڕاددەیەك

ناهەموار دەبێتەوەو نائارامیش لە باکوور دەستی پێکردۆتەوە. سەرەڕای ئەمەش، نیشانەکانی کامڵبوونی سیاسەتی لەناوبردنی ئەو نەیارانەی کە پێگەیەکی ئەوتۆیان نییە، تاڕادەیەك دەرکەوت. ئەگەر هەلومەرجی ئابووری بەرەو خراپتر بچێ، بێگومان لەوانەیە وێنەکە بگۆڕێ. بەلام ئەگەرێکی لەم جۆرە وەستاوە لەسەر بەهێزبوونی پێگەی سەدام حوسێن تکریتی، جێگری سەرۆکی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشو جێگری سکرتێری گشتی پارتی بەعسی عیراقی. هەژموونی بەرایی ئەو بەسەر سەرۆك بەکر لە پاییزدا بەدیارکەوت کاتێ وایکرد ببێتە ئامانجی سەرەکی ئاراستەکردنی ڕەخنەکان لەهەردوو کێشەکەدا. ئیتر پێگەی ئەو [واتە بەکر] لەنێو ڕژێمەکەدا زۆر لاواز بوو، هەروەها لەوانەیە دواڕۆژی بەندبێ لەسەر دەرەنجامەکانی سیاسەتی خۆماڵیکردن.

١٣- ئەگەر سیاسەتەکانی "پارتی" جێهێڵرابێ بۆ دواوە لەم پێداچوونەوەیەدا، ئەوە بەزۆری بەهۆی ئەوە بووەکە شوێنگەیەکی کەم بایەخی گرتووە. هەوڵەکانی بەعس بۆ تەماع دانە بەر کوردەکان و کۆمۆنیستەکان (هەر ئەم دووانەش گروپی سیاسی گرنگن)و ڕاکێشانیان بۆ بەرسنگی (واجهە) نیشتیمانی هێشتا سەرکەوتووانەیە. لە ڕووی تیۆرییەوە مۆرکردنی پەیماننامە لەگەڵ یەکێتی سۆڤیەت دەبێ یارمەتی بەعس بدا لە مامەڵەکردنی لەگەڵ هەردوو گروپەکە. بەلام بەکردار پاڵەپەستۆی سۆڤیەت بۆ سەر بارزانی بۆ هاوکاری کردن لەگەڵ ڕژێمدا لەم کەشوهەوایەی بێ متمانەیی ئێستادا بێ سوودە. هەروەها پەیوەندییەکانی بەعسی- کۆمۆنیستی لە ئاقەیران دایە. دیارە ڕووسەکان لەکاتی بەستنی پەیماننامەکە هەندێ دەستکەوتیان بۆ پارتی کۆمۆنیستی عیراق بەدەستهێنا، ئەوە بوو دوای مۆرکردنی پەیماننامەکە بەماوەیەکی کەم دوو ئەندامی لیژنەی ناوەندی دیاریکران بۆ حکومەتو هەروەها کۆتو پێوەندەکانی سەر پارتەکە [پارتی کۆمۆنیست] تا ڕاددەیەك شلکرا. هەرچەندە هێشتا ئەم پارتە ڕێپێدراو نییەو بەعسیش بەردەوام ئەوە ڕووندەکاتەوە کە ئەوان نایانەوێ جەوهەری دەسەلات لەگەڵ هیچ لایەنێك دابەش بکەن. بەپێی ڕاپۆرتەکان ئەوان پێشنیاری دابەشکردنی کورسیەکانی ئەنجومەنی نیشتمانیان کردووە- کە بڕیاروایە دابمەزرێ- لە نێوان خۆیانو کوردەکانو کۆمۆنیستەکان بە ڕێژەی ٨٠ : ٣٠ : ٢٠ ، لە دژی ئەوەش وەستاون کە هەریەکە لە کوردو کۆمۆنیستەکان چالاکی سیاسی لەنێو لەشکردا بنوێنن.

١٤- بەكورتی، بەدرێژایی ئەم ساڵە ڕژێمی بەعسی پارێزگاری لە هەژموونو دەسەڵاتی خۆی كردووە بەسەر ژیانی سیاسی وولاّتداو پەیوەندییەكانی لەگەڵ سۆڤیەت بەهێز كردووە. هەرچەندە بە بڕیاری سەرەڕۆیانەی خۆماڵیكردنی نەوتو ڕێگەدان بە تێكچوونی بارودۆخی كورد سەرلەنوێ نائارامی ڕووی لە ژیانی ئەو نەتەوە كردەوە، كە كێشەو ناكۆكی كەم نییە. گرنگی دانی ڕۆژئاواییەكان بەعیراق لەبەر یەدەگی نەوتەكەیو هەروەها شوێنگە ستراتیژییەكەیەتی لەسەر كەنداو، تۆماری هاوپێچ كە تایبەتە بە ڕووداوەكانی ساڵی **١٩٧٢**ی عیراق خوێندنەوەیەكی ڕەشبینانەی لێدەكرێ، بەڵام لەگەڵ بەردەوامبوونی دانووسانەكانی IPC هێشتا ئومێد هەیە كە داواكاریە دژەكانی نیشتمانی عیراقیو بەرژەوەندیە خۆییەكانی ئابووری ڕۆژئاوا بگەنە یەك.

هاوپێچ

تۆماری ڕووداوەكانی ساڵی ١٩٧٢

كانوونی دووەم:

ڕۆژ: **٣** — ئەو شاندی دانووسانەی كە بە سەركردایەتی نوێنەری وەزیری ئابووری بوو لە چینەوە گەڕایەوە. چین (١٠٠) هەزار تۆن كبریتی عیراقی ساڵانە دەكڕێ بۆ ماوەی پێنج ساڵ.

٦- كردنەوەی كێڵگەی كبریتی المشراق لە نزیك موسڵ بەئامادەبوونی وەزیری پیشەسازییە كیمیاوییەكانی پۆڵەندا.

١٥ — ١٩ — خولی یەكەمی دانووسانەكانی نێوان عیراقو IPC.

شوبات:-

١ — ٦ — خولی دووەمی دانووسانەكانی عیراق/ IPC. دانووسانەكان بە شێوەیەكی كاتی وەستا دوای ئەوەی حكومەت پێشنیاری كۆمپانیای ڕەتكردەوە.

١٠- عیراق دووبارە سنووری خۆی كردەوە بۆ بازرگانی لەگەڵ ئوردەن.

١٠-١٧ — سەدام حوسێن سەرۆكایەتی شاندی دانووسانكاری حكومەت/ حیزب دەكات، كە وەزیری دەرەوەش لە خۆ دەگرێ، بۆ مۆسكۆ.

١٨- هەوڵدان بۆ غافڵكوژكردنی جەنەڕاڵ عبدالرزاق النایف لە لەندەن، ناوبراو

سەرۆك وەزیرانی عیراق بوو بۆ ماوەی (١٠) ڕۆژ دوای كودەتای بەعس لە ١٧ی تەمووزی ١٩٦٨.

١٩- MV Rumaila كە یەكەم كەشتی نەوت هەڵگرە لەنێو ئەو حەفت كەشتیەی عیراق كە لە ئیسپانیا دروست دەكرێن، درایە دەست عیراق.

٢٢- سەدام حوسێن بڵاوی كردەوە كە ((گفتوگۆی كراوە)) بەم زووانە دەست پێدەكات لەگەڵ هێزە پێشكەوتنخوازە نیشتمانیەكانی تر.

٢٦- هەوڵی غافڵكوژكردنی عارف عبدالرزاق (كە سەرۆك وەزیرانی پێشووی عیراق بوو) لە قاهیرە. (١٧) عیراقی دانیان بەوە ناوە كە لەلایەن حكومەتی عیراقەوە فەرمانیان پێكراوە بۆ غافلكوژكردنی شەش سیاسەتمەداری پێشووی عیراق كە لە قاهیرە دەژین.

ئـــادار:

٤- عیراق بووە ئەندام لە ئەواپیك [ڕێكخراوی وولاتانی عەرەبی ئەندام لە ئۆپیك]

.

٥- ئاژانسی هەواڵەكانی عیراق باس لەوە دەكەن كە كوێت (١٤٣٩) عیراقی لە نێوان شوباتی ١٩٧١و شوباتی ١٩٧٢ دیپۆرت كردووە. لەوانە (٥٣٩) كەسیان لەمانگی دوایی دەركران.

ئەنجومەنی سەركردایەتی شۆڕش پێشنیاری كردووە سندوقێك بۆ یارمەتیدانی كەسوكاری شەهیدانی شۆڕش دابنرێ. هەروەها ئەوەی خستەڕوو كە فەلەستینیەكان چونكە هاووڵاتی عەرەبی چەوساوەن بۆیە مافی نیشتەجێ بوونیان هەیە لە عیراقدا.

٩- ڕێكەوتنێك لەگەڵ چیكۆسلۆڤاكیا مۆركرا بۆ وەرگرتنی قەرزێكی (٥٠) ملیۆنی [دۆلار] بەمەبەستی كڕینی كەرستەی پیشەسازی نەوت.

١٥- حكومەتی عیراقی پلانەكەی شاحوسێنی بۆ (مەملەكەتی عەرەبی یەكگرتوو) ڕیسواكردو پێشنیاری "یەكێتی خێرا"ی لەگەڵ میسرو سوریا خستەڕوو.

١٦- حكومەت بانگی IPC كرد بۆ ئەوەی پێشنیارەكانی خۆی بخاتەڕوو لە پێناو پێكهێنانی "هاوپشكی" لەنێوانیاندا. IPC لە (١٩)ی مانگدا ئەمەی كرد.

٢٠- KDP [پارتی دیموكراتی كوردستان] نیگەرانی خۆی دەربڕی سەبارەت بەوەی

که ڕاوێژی پێنەکراوە لەبارەی پێشنیاری یەکێتی لەگەڵ میسرو سوریا.

٢١-٢٨- سەدام حوسێن سەردانی دیمەشقو قاهیرەی کرد بۆ تاوتوێکردنی پێشنیارەکەی سەبارەت بە یەکێتی لەگەڵ میسرو سوریا.

شوبات/ ئادار- پەتای جیوەی ژەهراوی لە باکووری عیراق پەیدابوو. دوای ئەوەی پەلەوەرو جوتیاران گەنمی بەجیوە چاکراویان خواردووە. [حکومەت ئەم گەنمەی پێدابوون تا بیچێنن‌و بەرهەم زیاتر بێ نەك بیخۆن] لە نێوان ٥-٦ هەزار کەس لە کۆتاییدا مردن.

نیسان:

٦-١١- Kosygin [لەسالآنی چلەکان سەرۆك وەزیرانی یەکێتی سۆڤیەت بوو لەم ماوەیەشدا وەزیرێکی گرنگ بوو] سەردانی عیراقی کرد. لە (٩)ی نیساندا ڕێکەوتنی (١٥) ساڵەی دۆستایەتی سۆڤیەتی/ عیراقی واژۆکرا. لیبیا بالیۆزی خۆی لەبەغدا کێشایەوە وەك نارەزاییەك لە بەرامبەردا.

٧-١٤- ئاهەنگەکانی بیست‌و پێنجەمینی سالیادی دامەزراندنی حیزبی بەعس، کە تیایدا کۆمپانیای نەوتی نیشتمانی عیراقی دەرهێنانی لە کێڵگەی باکووری ڕومێلە دەستپێکرد، بە ئامادەبوونی Kosygin .

٩- بەردی بناغەی پرۆژەی کەناڵی ئاوی سەرسار (ثرثار) دانرا.

١١-١٤- بەیەکدادان لە نێوان هێزەکانی عیراقی‌و ئێرانی لە خانەقین.

١١-١٦- هێزە دەریاییەکانی سۆڤیەت هاتنە بەسراو ئوم قەسر.

١٨- پرۆتۆکۆڵی عیراقی- سۆڤیەتی لەبارەی هاریکاریی ئابووری‌و تەکنیکی واژۆکرا.

١٨-٢٨- سەردانی تیپی تێنسی سەرمێزی چینی.

٢٢- ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش مافەکانی "کلتووری‌و زمان"ی بەخشیە کەمینە کریستیانەکان لە عیراق.

ئایار:-

١-٧- وەزیری دەرەوە سەردانی کوێت‌و بەحرێن‌و قەتەرو ئەبوزەبی کرد.

٧-١٨- سەرۆکی زانکۆی بەغدا سەردانی بریتانیای کرد وەك میوانی کۆنسۆڵخانەی

بریتانی.

١٥- هەمواركردنی وەزاری. دوو نەتەوەخوازو دوو كۆمۆنیستو دوو بەعسی تریش وەكو وەزیر دیاری كران.

حكومەت ئاگاداری IPC كردەوە كە دابەزینی داهات بەهۆی كەمی باركردن لە ڕۆژهەڵاتی دەریای ناوەڕاست قەبول ناكرێ.

١٧- حكومەت ئاگاداری IPC كردەوە كە دوو هەفتەی لەبەردەمدایە بۆ گێڕانەوەی ڕێژەی بەرهەمهێنانی پێشوو و ڕازیبوون بە داواكاریەكانی حكومەت، ئەگەرنا یاساكان دەردەچن[مەبەست یاساكانی خۆماڵیكردنە] بەرنامەی دەستپێوەگرتنی ئابووری (تقشف) ڕاگەیەنرا.

٢٦- ڕێكەتننامەی هاوكاری تەكنیكیو كلتووری لەگەڵ فەرەنسا واژۆكرا.

٣١- حكومەت مەرجەكانی IPC بۆ یەكلایی كردنەوەی ناكۆكی ڕەتكردەوە.

حوزەیران:

١-حكومەتی عیراقی، IPC [كۆمپانیای نەوتی عیراقی] خۆماڵیكرد (بەڵام BPC و MPC نەگرتەوە)و كەلوپەلەكانی خستە بەردەستی كۆمپانیای عیراقی بۆ پرۆژەكانی نەوت. ئەنجومەنی سەركردایەتی شۆڕش ئامادەیی خۆی ڕاگەیاند بۆ هەنگاونان لەپێناو پاراستنی بەرژەوەندییەكانی فەرەنسا لەIPC ئەگەر فەرەنسا بیەوێ.

٢-٤- سەردانی شاندی ئابووری فەرەنسی كە لە (٥٧) پیاو پێكهاتبون بۆ كردنەوەی گەشتی هێلی ئاسمانی فەڕەنسی. وەزیری نەوت سەردانی سوریاو لوبنانی كرد بۆ گفتوگۆ كردن لەگەڵ حكومەتەكانیان لەبارەی IPC.

٣-٧- وەزیری دەرەوە سەردانی مۆسكۆی كرد بۆ تاوتوێكردنی خۆماڵی كردنی IPC. ڕێكەوتننامەی ئابووریو بازرگانی لە (٧)ی مانگدا واژۆكرا.

٣-٩- سەردانی شاندی CPSU [پارتی كۆمۆنیستی یەكێتی سۆڤیەت] بەسەرۆكایەتی مالباخۆف.

٦- وەزیری نەوت سەرۆكایەتی تیمی عیراقی كرد بۆ كۆبوونەوەیەكی تایبەتی ئۆپیكو ئەواپیك لە بەیروت.

١٤-١٨- سەدام حوسێنو سێ ئەندامی تری (ئەنجومەنی سەركردایەتی شۆڕش)

سەردانی پاریس دەکەن.

١٦- بودجەی وەبەرهێنانی ١٩٧٢- ١٩٧٣ کەمکرایەوە لە ٢٤٢ ملیۆن دیناری عێراقی بۆ ١٣٠,٥ ملیۆن. باڵیۆزی لیبیا گەڕایەوە بۆ بەغدا (بڕوانە (٦)ی نیسان.

١٨- وەزیری نەوت سەردانی ڕۆمای کرد بۆ گفتوگۆ لەگەڵ ENI [کۆمپانیایەکی نێونەتەوەیی ئیتاڵی بوو بۆ پیترۆڵو گاز].

١٨-٢٤- شاندێکی کۆمیتەی ناوەندی پارتی یەکێتی سۆشیالیستی GDR [کۆماری ئەلمانیای دیموکرات] سەردانی عیراقی کرد. ڕێکەوتننامەی هاوکاری لە (٢٢)ی مانگ واژۆکرا.

١٩-٢٠- وەزیری دەرەوەی ئیسپانیا سەردانی بەغدای کرد.

٢١-٢٤- وەزیری دەرەوەی ئەندەنوسیا سەردانی بەغدای کرد.

٢٦- وەزیری نەوت نوێنەرایەتی عیراقی کرد لە کۆنگرەی ئۆپیك لە ڤیێننا.

تەمموز:-

٤- سەرۆك Giri [جیری/ چوارەم سەرۆکی هیندستان بوو لەماوەی نێوان ١٩٦٩/٨/٢٤ تا ١٩٧٤/٨/٢٣ حوکمی کرد] سەرۆکی هیندستان سەردانی بەغدای کرد.

٦- دوو پاپۆڕی نەوتی سۆڤیەتی نەوتی خاوی کەرکوکیان لە بانیاسەوە هەڵگرت لەدوای خۆماڵیکردن.

٨- عیراق بووە یەکەم وڵاتی عەرەبی کە دان بە بەنگلادیش دابنێ.

١٠- وەزیری کشتوکاڵ بەهۆی بریندار بوونی لەئەنجامی ڕووداوی ئۆتۆمۆبیل مرد، ناوبراو لە ڕێگابوو بۆ لێکۆڵینەوە لە غافڵکوژکردنی حاکمی شنگار.

١١- وەزیری گواستنەوە شوێنی وەزیری کشتوکاڵی گرتەوە لە ئۆفیسەکەی.

١٢-١٦- وەزیری دەرەوە سەردانی دیمەشقی کرد بۆ گفتوگۆکردن لەبارەی مەسەلەکانی نەوتو بەنداوی فورات.

١٥- پرۆتۆکۆلی بازرگانی سۆڤیەتی/ عیراقی لەبەغدا واژۆکرا.

١٥-٣٠- وەزیری پیشەسازی سەردانی بولگاریاو کۆماری ئەڵمانیای دیموکراتی کرد بۆ گفتوگۆی ئابووری.

١٦- چوار وەزیری پایەبەرز سەردانی پێنج وولاَتی کۆمۆنیستیان کرد بۆ تاوتوێکردنی ئەگەرەکانی بازرگانیو ئاڵوگۆڕی نەوت.

١٨-٢٢- وەزیری گەیاندنی فەڕەنسی سەردانی عێراقی کرد، رێکەوتننامەی هاوکاری لەبواری (PTT) [پۆستەو تەلەفۆنو بروسکە] واژۆکرا.

١٨-٢٧- وەزیری دەرەوە سەردانی مۆسکۆو کابولی کرد.

٢٠- التأخی، ڕۆژنامەی KDP، حکومەتی تاوانبار کرد بەهەوڵی غافڵکوژکردنی بارزانی لە (١٥)ی تەمموز. ژمارەکانی ڕۆژنامەکە دەستی بەسەر داگیرا لەلایەن دەزگاکانی ئاسایشەوە.

٢٣ تەمموز-٨ی ئاب- وەزیری دەوڵەت سەردانی چیکۆسلۆڤاکیاو سۆڤیەتی کرد بۆ گفتوگۆی ئابووری.

٢٩- یەکەم پشك لەبەرهەمی نەوتی خاوی ICOO [کۆمپانیای عیراقی بۆ بەرهەمەکانی نەوت] بەکەشتی لە بانیاسەوە بۆ فەڕەنسا بارکرا.

٣١ تەمموز-٢٩ ئاب- وەزیری بەرگری سەردانی یەکێتی سۆڤیەتو چیکۆسلۆڤاکیای کرد.

ئـــاب:

٦- ڕێکەوتنێکی حەفت ساڵە بۆ دۆزینەوەو فرۆشتنی نەوت لەنێوان INOC [کۆمپانیای نەوتی نیشتیمانی عێراقی] و "پیترۆ براس"ی بەڕازیلی واژۆکرا.

١٢-١٥- وەزیری دەرەوە سەردانی قاهیرەی کرد بە "نامەیەکی سەرۆك"ەوە.

١٧-١٨- کۆنفرانسی "هاریکاری نێودەوڵەتی" لەبەغدا بەسترا.

١٩ ئاب- ٢ ئەیلول- وەزیری کاروباری باکوور سەردانی هەنگاریای کرد بۆ گفتوگۆی ئابووری. هەروەها یەکێتی سۆڤیەتیش بۆ گفتوگۆی نێوان پارتی دیموکراتی کوردستان و پارتی کۆمۆنیستی یەکێتی سۆڤیەت.

دەوروبەری ١٩- حکومەتی عیراقیو IPC ڕازیبوون لەسەر دیاریکردنی ناوبژیوانان.

٢٠-٢٦- وەزیری دەرەوە سەردانی هیندستانی کرد. پرۆتۆکۆلی ئابوورییان لە (٢٤)ی مانگدا واژۆکرد.

وەزیری نەوت سەردانی پۆڵەندای کرد. قەرزێکی (١٠) ساڵە بەبڕی (١٠٠) ملیۆن

دۆلار واژۆکرا، بەمەرجێك بە نەوت بدرێتەوە.

٢٨-٣٠- وەزیری دەرەوەی بەنگلادیش سەردانی عیراقی کرد.

ئەیلول:

٢-٧- وەزیری دەرەوەی تورکیا سەردانی بەغدای کرد.

٥- وەزیری ئابووری ڕایگەیاند کە ئەگەری بەشداری کردنی عیراق لە comecon وەکو چاودێر لەژێر توێژینەوەدایە.

دەوروبەری ٥- ڕێکەوتننامەی هاریکاری ئابووریو تەکنیکی عیراقی- هەنگاری لە بۆدابێست واژۆکرا. هەنگاریا (٥٠) ملیۆن دۆلار قەرز بدات بەمەرجی دانەوە بە نەوت.

٦- کۆنتراکتی قۆناغەکانی دووەمو سێیەمی پەرەپێدانی کێڵگەی نەوتی باکووری ڕومێلە واژۆکرا لەکاتی سەردانی وەزیری پیشەسازی بۆ مۆسکۆ.

١٣- وەزیری فێرکردن چوو بۆ سەنعاء بۆ هەوڵی میانگیری لەنێوان YARو PDRY [مەبەست هەردوو بەشی یەمەنە: کۆماری عەرەبی یەمەنیو کۆماری یەمەنی دیموکراتی میللی].

١٤- سەرۆك بەکر سەردانی مۆسکۆی کردو بە ئەنکەرادا گەڕایەوە. لە مۆسکۆ پرۆتۆکۆلی هاریکاری نێوان عیراقو یەکێتی سۆڤیەت مۆرکرا لە بوارەکانی ئاودێری، ئاوەڕۆو وزەی کارەبا.

٢١- د. سەعدون حەمادی، وەزیری نەوتو کانزاکان سەردانی Kosygin دەکا لە مۆسکۆ.

تشرینی یەکەم:

٢٢- گفتوگۆ دەستی پێکرد لەنێوان عیراقو سوریا لەبارەی قازانجەکانی نەوت.

٢٥- نوێنەری سەرۆك بەکر سەردانی قاهیرەی کرد بۆ گفتوگۆکانی ئاشتی لە یەمەن.

١٨-٣٠- شاندی ئابووری عیراقی بۆ هیندستان گفتوگۆی لەبارەی فرۆشتنی نەوتی خاوو کبریت کرد.

١٨ تشرینی یەکەم- ١٧تشرینی دووەم- زنجیرەیەك وتاری ڕۆژنامەوانی هەموو ئەو خاڵانەی دیاریکرد کە جێگەی ناکۆکین لەنێوان پارتی دیموکراتی کوردی [کوردستان] و حیزبی بەعس.

تشرینی دووەم:

٤- فەرمانبەرانی کۆمپانیای پترۆڵی شەریفیەی مەغریب هاتنە بەغدا بۆ گفتوگۆکردنی سەودای ئالوگۆڕی نیو ملیۆن تۆنی خاو [نەوت].

٦- ڕۆیشتنی شاندی کرێکارانی نەوتی ڕۆمانی.

١١- سەرۆك بەکر نەدوەی پترۆڵی نێودەوڵەتی لەبەغدا کردەوە.

کانونی یەکەم:

٢- کۆبوونەوەی ئۆپیك لە لاگۆس. ڕاگەیاندنی پشتیوانی کردنی عیراق لە پرۆسەی خۆماڵیکردنی (IPC) دا.

١٠- شاندی پارتی کۆمۆنیستی عیراق سەردانی بۆدابێستی کرد.

١٥- عیراق‌و ئیسپانیا گفتوگۆی ئابوورییان لە مەدرید دەستپێکرد بۆ باسکردنی بازرگانی‌و هەروەها (٢٠) ملیۆن دۆلاری قەرزی پاپۆڕی نەوت، هەروەها پرۆژەکانی یارمەتی تەکنیکی.

١٧- میسر ڕازی بوو لەسەر سەودای بەکاربردنی (٢,٢٧٥,٠٠٠) تۆن لە نەوت بۆ ئەم ساڵ‌و ساڵی داهاتوو.

١٨- شاندی حیزبی بەعس کە لە لایەن د.عیزەت مستەفای وەزیری تەندروستی سەرۆکایەتی کرا، سەردانی مۆسکۆی کرد بۆ ئاهەنگەکانی پەنجایەمین ساڵوەگەڕ، سەیدا ساڵح یوسفیشی لەگەڵدا بوو کە وەزیری دەوڵەت‌و ئەندامی پارتی دیموکراتی کوردیە.

٢٤- وەزیری بەرگری جێگری جەنراڵ (شەهاب) سەردانێکی سێ ڕۆژی کرد بۆ مۆسکۆ.

5. The nationalisation has had quite a severe effect on Iraq's financial situation; revenues from the IPC fields dropped from over £230 million in 1971 to about £130 million in 1972. Measures taken by the Government to compensate for the shortfall included a cut-back in Government employees' salaries, the pruning of missions abroad, the stiffening of import controls, the slashing of the development budget, and the issue of "endurance bonds" (the purchase of which is said to be as voluntary as the unpaid work drive and contributions to Palestinian funds). It was calculated in Whitehall that thanks to these measures and the surplus of foreign exchange which she had previously accumulated, as well as savings on hard currency by new barter deals, Iraq might be able to hold out for a year or so without extreme difficulty. The shortage of foreign exchange has made itself felt but, thanks to financial assistance from OAPEC and some success in marketing Kirkuk oil, which was running at a rate equivalent to 27 million tons a year by November, the Iraqis have staved off the prospect of economic collapse.

6. In external relations the year in a sense belonged to the Soviet Union, which formalised its relationship with Iraq through the friendship treaty and demonstrated its involvement in the Iraq oil industry both by taking nationalised oil and through the inauguration in May of the North Rumaila field, which formed part of the area expropriated from the IPC in 1961 and was subsequently developed with Soviet assistance. (Production from this field is scheduled to reach an annual rate of 18 million tons by mid-1974 and 40-50 million tons by the second half of 1975.) During the visit of the Iraqi Minister of Industry to Moscow in September the Russians increased their commitments by agreeing to take oil in payment of all Iraqi debts up to 1980; given the already high level of her indebtedness this was a significant gain for Iraq in the short term, but it has bound her economy yet more closely to the Soviet Union. At the same time agreement was reached on the construction of the refinery at Mosul, the Baghdad-Basrah pipeline, and other projects to be implemented under the 1971 Soviet loan. Reports towards the end of the year that Iraq had applied to join Comecon as an observer underlined how close her economic ties with the *bloc* had become. It would, however, be an exaggeration to say that she has become an economic satellite. It is, after all, still on the cards that the main purchasers of North Rumaila crude oil will be Western companies. Iraq's vigorous efforts to find markets for her oil in Spain, Greece, India, Italy, Brazil, Egypt, Japan and elsewhere have underlined the fact that the Comecon countries have little requirement for it at least for the present.

7. The year brought little immediate cheer for the Western countries most closely involved in Iraq except for France, who took advantage of the preferential treatment offered by the Iraqis after the nationalisation in appreciation of her "positive attitude to the Arab cause" (and, it may be added, of the over-rigid bargaining position and lack of judgment of the IPC which preceded the nationalisation) to protect her own interests while at the same time working towards a general IPC settlement. So far the French have lost nothing and they stand to gain a great deal, though if the IPC talks break down CFP will be in an invidious position.

8. For Britain, although Iraqi oil accounted for only 3½ per cent of our consumption in 1971, Iraq's considerable reserves are of great potential importance. The IPC's contribution to our balance of payments is valuable also. Her Majesty's Government's chief concern during the year was therefore to encourage a settlement which would give us continued access to Iraqi oil. In

وێنەی لاپەڕە (٣)ی ڕاپۆرتەکە.

order not to prejudice the IPC negotiations Her Majesty's Government accordingly did not oppose the loan projects for Iraq which came up at the IBRD in the second half of the year. For the rest, British exports look like being over 10 per cent up on 1971's figure of nearly £25 million, though new orders were harder to come by in the second half of the year because of Iraq's post-nationalisation policy of giving preference to countries with which she has trading agreements (Arab and Communist countries, France, Italy, India and Brazil); diplomatic relations remained severed, with little likelihood of an early resumption unless a resumption of Syrian-UK relations were to encourage the Iraqis to follow suit; the attempted assassination of the former Iraq Prime Minister, Abdul Razzaq Naif, in London in February (but one of many targets of Ba'athist assassination gangs abroad) led us to tighten our visa controls; but professional and education contacts were not much affected.

9. Iraq's conduct of her relations with her Middle Eastern neighbours followed well-trodden paths, combining support for Arab revolutionary causes from Oman to Palestine with half-hearted attempts to reduce her isolation among Arab Governments. Her proposal in March for a new federation linking her with Egypt and Syria—a counter to King Hussein's West Bank proposals—met with a negative response from the two countries concerned, and when Libya withdrew her Ambassador in April in protest against the Iraq-Soviet treaty there was probably an element of retaliation for having been excluded from the proposal. Friction between the Ba'athist régimes in Baghdad and Damascus continued, despite efforts by the Soviet Union to promote a *rapprochement;* further talks on sharing the Euphrates waters were inconclusive and the decrease in Syria's pipeline revenues after the IPC nationalisation provided a new bone of contention. Contacts between Iraq and Kuwait on the frontier question made no real progress, though members of a Kuwaiti Parliamentary delegation which visited Iraq in December reported on their return that Iraqi willingness to settle was "unconditional" within the context of a common Iraq-Kuwaiti attitude towards the Arabism of the Gulf.

10. On the eastern flank, Iran-Iraq relations remained tense following the Gulf Islands incident and the rupture of relations at the end of 1971. Skirmishes on the border continued, as did the infiltration of saboteurs from Iraq. Iraq's expulsion of many thousand Iranian citizens in the winter of 1971-72 was brought to the attention of the Human Rights Commission by the Iranian authorities in March, and in April Iraq sent a letter to the Security Council protesting at Iranian "hostilities on the border". The Iranians were understandably concerned at the possible implications of the Soviet-Iraqi treaty in April. Perhaps in response to Soviet pressure, the Iraqis dropped hints during the summer that they were interested in taking the heat out of the situation, but no concrete moves were made and the year ended with the Iraqi mass media accusing Iran of rearming the Kurds.

11. These accusations were no doubt well founded. The Kurds' dissatisfaction at the non-implementation of many of the provisions of the 1970 agreement, including the all-important census to determine the boundary of the Kurdish area, was compounded in 1972 by their anger at the nationalisation of the Kirkuk oilfields without reference to them and by further attempts by the Ba'ath to assassinate Mulla Mustafa Barzani, which have destroyed what little trust existed between the two sides. Neither side can be anxious to resume hostilities however; the Kurds are in any case realistic enough to appreciate their inability to do more than defend their home territory.

وێنەی لاپەڕە (٤)ی ڕاپۆرتەکە.